

ISSN 0130-5719

# Філософська думка

---

**6** 1983

---

*Статті, вміщені в цьому номері, написані дослідниками, які працюють в Одеському регіоні Українського відділення Філософського товариства СРСР. Редакція глибоко вдячна Одеському обласному комітетові Компартії України за велику допомогу в організації матеріалів та за підготовку статті, яка висвітлює діяльність партійних організацій і трудящих області у виконанні програмних завдань удосконалення розвинутого соціалізму.*

*Частина матеріалів, що не увійшли в даний номер, буде опублікована найближчим часом.*

#### РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.  
Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор Б. В. Сушко  
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Е. І. Міхноза

Здано до набору 18.09.83. Підп. до друку 23.11.83. БФ 00507. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,22. Тираж 1450 пр. Зам. 3-708.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252001 Київ 4, вул. Ретіна, 4

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ. № 6, 1983, НОЯБРЬ — ДЕКАБРЬ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев 4, ул. Ретина, 4.

## З М І С Т

<i>Максименко Г. Д.</i> Одещина на марші одинадцятої п'ятирічки . . . . .	3
<b>Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму</b>	
<i>Яценко А. М.</i> Планування соціального розвитку трудових колективів . . . . .	13
<i>Брудний В. І., Зикін А. С.</i> Про планування соціально-культурного розвитку колективу колгоспу . . . . .	22
<b>Методологія наукового пізнання</b>	
<i>Курчиков Л. М., Роджеро О. М., Цофнас А. Ю.</i> Гістологічний аналіз розуміння і його видів . . . . .	30
<i>Шапо Л. С.</i> Проблемна ситуація і форми її суб'єктивного усвідомлення . . . . .	37
<hr/>	
<i>Гризова І. О.</i> Метафоричність як атрибут художньо-образного мислення . . . . .	45
<b>На допомогу соціологові-практику</b>	
<i>Шишова А. В.</i> Дослідження стану інформаційно-пропагандистської роботи на підприємстві . . . . .	55
<b>На допомогу викладачам філософії</b>	
<i>Кравченко В. А., Оганисян М. С.</i> Значення викладання марксистсько-ленінської філософії для формування творчого мислення . . . . .	66
<i>Попова І. М.</i> Деякі теоретичні питання культури у викладанні марксистсько-ленінської філософії . . . . .	73
<b>Критика буржуазної ідеології</b>	
<i>Матвеев С. О.</i> Ленінська теорія імперіалізму і ідеологічна боротьба сьогодення . . . . .	85
<i>Балабаєва З. В.</i> В пошуках «нової цивілізації». (Еволюція буржуазної футурології в 70—80-х роках) . . . . .	93
<i>Сетров М. І., Щетникова Р. О.</i> Критичний аналіз методологічних основ буржуазної теорії «організованого суспільства» . . . . .	99
<i>Бондар Н. О., Задирако П. С.</i> Концепція індустріалізму як вияв ідейної кризи буржуазної соціології . . . . .	105
<i>Голченко П. Г.</i> «Теологія надії» як модель майбутнього в неопротестантизмі . . . . .	113
<b>Рецензії</b>	
<i>Бойченко І. В., Шморган О. О.</i> Дослідження діалектики соціальних процесів . . . . .	122
<i>Надольний І. Ф.</i> Критика буржуазного етичного релятивізму . . . . .	124
<i>Мокляк М. М., Нельга Л. П.</i> Проблеми естетичної свідомості . . . . .	125
Книжкова полиця . . . . .	44, 128
<b>Наші автори</b>	

## СОДЕРЖАНИЕ

*Максименко Г. Д.* Одесчина на марше одиннадцатой пятилетки, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. *Яценко А. Н.* Планирование социального развития трудовых коллективов, с. 13. *Брудный В. И., Зыкин А. С.* О планировании социально-культурного развития коллектива колхоза, с. 22. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Курчиков Л. Н., Роджеро А. Н., Цофнас А. Ю.* Гносеологический анализ понимания и его видов, с. 30. *Шапо Л. С.* Проблемная ситуация и формы ее субъективного осознания, с. 37. ♦ *Гризова И. А.* Метафоричность как атрибут художественно-образного мышления, с. 45. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Шишова А. В.* Исследование состояния информационально-пропагандистской работы на предприятии, с. 55. В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ ФИЛОСОФИИ. *Кравченко В. А., Оганисян М. С.* Значение преподавания марксистско-ленинской философии для формирования творческого мышления, с. 66. *Попова И. М.* Некоторые теоретические проблемы культуры в преподавании марксистско-ленинской философии, с. 73. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Матвеев С. А.* Ленинская теория империализма и идеологическая борьба современности, с. 85. *Балабаева З. В.* В поисках «новой цивилизации». (Эволюция буржуазной футурологии в 70—80-х годах), с. 93. *Сетров М. И., Щетникова Р. А.* Критический анализ методологических основ буржуазной теории «организованного общества», с. 99. *Бондарь Н. А., Задирако П. С.* Концепция «индустриализма» как проявление идейного кризиса буржуазной социологии, с. 105. *Голченко П. Г.* «Теология надежды» как модель будущего в неопротестантизме, с. 113. РЕЦЕНЗИИ. *Бойченко И. В., Шморгун А. А.* Исследование диалектики социальных процессов, с. 122. *Надольный И. Ф.* Критика буржуазного этического релятивизма, с. 124. *Мокляк Н. Н., Нельга Л. П.* Проблемы эстетического сознания, с. 125. ♦ Книжная полка, с. 44, 128. НАШИ АВТОРЫ.

## CONTENTS

*Maksimenko G. D.* Odessa Region in the Eleventh Five-Year Period, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF MATURE SOCIALISM PERFECTION. *Yatsenko A. N.* Planning of Social Development of the Work Collectives, p. 13. *Brudny V. I., Zykin A. S.* On Planning of Socio-Cultural Development of the Kolkhoz Collective, p. 22. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Kurchikov L. N., Rodzhero A. N., Tsofnas A. Yu.* Gnoseological Analysis of Comprehension and Its Types, p. 30. *Shapo L. S.* Problem Situation and Forms of Its Subjective Comprehension, p. 37. ♦ *Grizova I. A.* Metaphoric Nature as an Attribute of Artistic-Pictorial Thinking, p. 45. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Shishova A. V.* Investigation of the State of Information-Propagandist Work at an Enterprise, p. 55. AID TO TEACHERS OF PHILOSOPHY. *Kravchenko V. A., Oganisyan M. S.* Significance of Teaching Marxist-Leninist Philosophy for Formation of Creative Thinking, p. 66. *Popova I. M.* Certain Theoretical Problems of Culture in Teaching Marxist-Leninist Philosophy, p. 73. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Matveev S. A.* The Lenin Theory of Imperialism and Ideological Struggle of the Present, p. 85. *Balabaeva Z. V.* In Search for «New Civilization» (Problem of Bourgeois Futurology Evolution), p. 93. *Setrov M. I., Shchetnikova R. A.* Critical Analysis of Methodological Bases of Bourgeois Theory of the «Organized Society», p. 99. *Bondar N. A., Zadirako P. S.* Conception of the «Industrialism» as a Manifestation of Ideological Crisis of Bourgeois Sociology, p. 105. *Gopchenko P. G.* «Theology of Hope» as a Model of the Future in Protestantism, p. 113. REVIEWS. *Boichenko I. V., Shmor-gun A. A.* Investigation of Social Processes Dialectics, p. 122. *Nadolny I. F.* Criticism of Bourgeois Ethic Relativism, p. 124. *Moklyak N. N., Nelga L. P.* Problems of Aesthetic Consciousness, p. 125. BOOKSHELF, p. 44, 128. OUR AUTHORS.

## ОДЕЩИНА НА МАРШІ ОДИНАДЦЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

В історичній справі удосконалення розвинутого соціалізму, втілення в життя рішень XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС беруть активну участь, як і весь радянський народ, комуністи, всі трудящі Одещини. Одноставно схвалюючи і підтримуючи ленінську внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянської держави, вони з великим натхненням сприйняли рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, восьмої сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання, обрання Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на вищу державну посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Переконливим свідченням невтомної турботи партії про радянську людину-трудівника, дальший економічний і соціальний розвиток країни, забезпечення миру на планеті стали листопадовий (1982 р.) і червневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС. Повсюдно викликала гаряче схвалення Заява товариша Ю. В. Андропова — новий вияв доброї волі нашої країни, миролюбної політики КПРС і Радянської держави. В промові товариша Ю. В. Андропова на червневому Пленумі, в постанові Пленуму, в інших виступах товариша Ю. В. Андропова визначена довгострокова програма удосконалення розвинутого соціалізму, піднесення рівня ідеологічної, масово-політичної роботи.

У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України всебічно і аргументовано розкрито теоретичне і практичне значення цих політичних документів, визначені конкретні напрями діяльності партійних організацій і трудових колективів республіки щодо їх виконання.

Піднесення ідеологічної, виховної, пропагандистської роботи на рівень сучасних вимог, підвищення її ролі в мобілізації трудящих на виконання завдань одинадцятої п'ятирічки становлять одну з найважливіших сфер діяльності партійних організацій нашої області. Цим питанням були присвячені пленуми партійних комітетів, збори активів міських і районних парторганізацій, партійні збори.

Головним критерієм ефективності ідеологічної роботи, як визначив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, є рівень політичної свідомості і трудової активності мас. В житті партійних організацій і трудових колективів Одещини провідним є глибоке розуміння того, що саме в трудових звершеннях найповніше втілюється і наймасштабніше розкривається сутність радянської людини, її світогляд, ідейність, моральні установки і життєва позиція. Водночас сумлінне, творче ставлення людини до праці удосконалює її особисті якості, формує класову свідомість, колективістську психологію, інтернаціоналізм і патріотизм.

В одинадцятій п'ятирічці перед областю поставлені нові, зрілі за масштабами і складністю соціально-економічні завдання. Порівняно з минулою п'ятирічкою намічено збільшити обсяги промислового виробництва на 19,3 %, отримати не менш як 90 % його приросту за рахунок підвищення продуктивності праці, довести річне виробництво промислової продукції по області до 5,8 мільярда карбованців. Це потребує дальшого поліпшення роботи всіх галузей промисловості і насамперед тих, які визначають індустріальне обличчя області — машинобудування і верстатобудування, радіоелектронної, хімічної, медичної, легкої і харчової промисловості, а також транспортних організацій, у тім числі й

Чорноморського морського та Радянського Дунайського пароплавств. Великий обсяг робіт треба виконати на будівництві Одеської АТЕЦ, намічено поставити до ладу перші черги Дунай-Дністровської зрошувальної системи, порту Південний, другу чергу припортового заводу, реконструювати Одеський торговий порт.

Відповідальні завдання стоять перед областю і в справі реалізації Продовольчої програми. До кінця п'ятирічки треба довести річний валовий збір зерна — до 3,4—3,5 млн. тонн, збільшити виробництво цукрових буряків, соняшнику, тваринницької продукції.

Трудящі області докладають зусиль до того, щоб зробити гідний внесок у виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Організаційні і політичні заходи, здійснені партійними комітетами, первинними партійними організаціями, ударна праця виробничих колективів забезпечили успішне виконання областю планів двох років одинадцяті п'ятирічки в промисловості, що стало запорукою високих темпів роботи в її серцевинному, третьому році. Трудящі промисловості, відповідаючи на рішення листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС підвищенням організованості і дисципліни, відповідальності на кожному робочому місці і включившись за почином москвичів у соціалістичне змагання під девізом «Честь і слава — за працею!», забезпечили виконання планів двох років і шести місяців третього року п'ятирічки по виробництву і реалізації продукції, зниженню її собівартості і зростанню продуктивності праці. Протягом двох з половиною років понад план реалізовано продукції на суму 283,7 млн. крб. Щодо темпів росту виробництва продукції промисловість області за два роки вийшла на рівень контрольних цифр п'ятирічки. Понад 90 % приросту промислової продукції в першій половині п'ятирічки отримано за рахунок підвищення продуктивності праці. Протягом шести місяців 1983 р. порівняно з відповідним періодом минулого року продуктивність праці зросла на 4,4 відсотка (при плані — 0,9 %). План випуску продукції вищої категорії якості виконано на 109,2 %.

За успіхи, досягнуті промисловістю, область в 1981 і 1982 роках нагороджена перехідним Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ.

Виконані плани двох з половиною років п'ятирічки в капітальному будівництві. У цей період введено основних фондів більш ніж на 2 млрд. крб. Вступили до ладу нові заводи, введені в дію виробничі потужності на ряді підприємств. Здані в експлуатацію житлові будинки площею близько 1,5 млн. кв. метрів, школи — на 8 тис. учнівських місць, дитячі дошкільні заклади — на 6,8 тис. місць, лікарні — більш ніж на 1,7 тис. ліжок. Поліпшені умови праці і побуту в багатьох виробничих колективах.

Справились з планами двох років і шести місяців п'ятирічки транспортники. Значні успіхи колективів Чорноморського морського пароплавства відзначені орденом Жовтневої Революції, Чорноморського виробничого об'єднання рибної промисловості «Антарктика» і виробничого об'єднання «Точмаш» — орденами Трудового Червоного Прапора.

Наполегливо працюють над втіленням в життя Продовольчої програми всі ланки агропромислового комплексу. Незважаючи на складні погодні умови, в 1982 р. виконані встановлені завдання по продажу державі хліба, плани заготівлі овочів і винограду. В минулому і нинішньому роках забезпечено збільшення виробництва і заготівель основних видів продукції тваринництва.

Досягнуте розглядається нами лише як основа для дальшого піднесення економіки області, ефективного використання наявних резервів. Насамперед проводиться наполеглива робота, спрямована на більш раціональне використання робочого часу, матеріальних і енергетичних

ресурсів. Посилено увагу до виконання встановлених завдань в економії матеріально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, тобто до усунення недоліків, за які область піддавалась справедливій критиці на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

Вступивши в другу половину п'ятирічки, партійні організації і трудові колективи області зосередили свої зусилля на тому, щоб надати тенденції до поліпшення економічних показників сталий характер, постійно нарощувати її темпи, усувати недоліки і «вузькі» місця. У здійсненні цих завдань винятково важливе місце належить ідеологічній, масово-політичній роботі, яка, як підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, дедалі більше висувається на перший план в діяльності кожної партійної організації.

Головне спрямування ідеологічної, масово-політичної роботи — добитись, щоб маси краще розуміли політику партії, «сприймаючи її як свою власну, таку, що відповідає кровним інтересам народу»<sup>1</sup>. Ця робота має бути спрямована на те, щоб сформувати в усіх трудящих — від рядового до керівника — почуття справжнього господаря, сучасне економічне мислення, глибоке розуміння того, що здійснювані партією заходи щодо удосконалення управління, підвищення діловитості, планової, державної і трудової дисципліни є об'єктивною вимогою часу, найважливішим чинником розв'язання назрілих завдань інтенсивного розвитку економіки, де кожний має визначити своє місце і зробити свій внесок.

Поєднання на ділі ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської діяльності розглядається нами як найважливіший засіб розв'язання завдань удосконалення зрілого соціалізму. Реалізуючи цю установку на практиці, ми прагнемо, з одного боку, до піднесення рівня ідеологічної роботи і максимального її наближення до життя, а з другого — до посилення виховної функції всієї організаторської і господарської діяльності, підвищення рівня ідейно-теоретичної підготовки керівників всіх рангів, кожного трудівника.

Важливе місце тут належить системі економічної освіти. Більш ніж в 12 тис. шкіл комуністичної праці, конкретної економіки, економічних семінарів, в народних університетах цього профілю навчається кожний четвертий трудівник, зайнятий в народному господарстві області. В минулому учбовому році всі слухачі вивчали матеріали листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, документи урочистого засідання в Москві, присвяченого 60-й річниці СРСР. Слухачі вивчали курс «Продовольча програма СРСР», питання економії і бережливості, науково-технічного прогресу. В школах комуністичної праці посилено увагу до вивчення передового досвіду, проведено заняття «Твоє соціалістичне зобов'язання».

У пропаганді економічних знань, передової технології і виробничого досвіду винятково важлива роль належить лекційній роботі. Цьому сприяло активне залучення до читання лекцій учених, інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства.

У практиці поєднання виховання з розв'язанням завдань підвищення ефективності виробництва особлива увага приділяється соціалістичному змагання, яке, за визначенням В. І. Леніна, створює можливість «дійсно широко, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — не почате джерело...»<sup>2</sup>. В соціалістичному змаганні беруть участь 93,6 % трудящих області. В рух за комуністичне ставлення до праці вклю-

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — У кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 5.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів., т. 35, с. 189.

чилися 625 тис. чоловік, а більш ніж 280 тис. передовиків області удостоєні звання «Ударник комуністичної праці». На підприємствах комуністичної праці завдяки впровадженню досягнень науки і техніки, передового досвіду, зниженню втрат робочого часу, раціональному використанню трудових ресурсів значно зросла продуктивність праці, набагато ефективніше вирішуються питання виховання. Їх досвід отримує дедалі більше поширення.

Одним з тих головних завдань, що їх вирішують партійні, профспілкові, комсомольські, господарчі організації, інші громадські органи в організації соціалістичного змагання, є його орієнтація на підвищення якості продукції, раціональне використання виробничих потужностей і ресурсів, посилення режиму економії сировини, енергії, робочого часу. За два роки п'ятирічки втрати в промисловості на одного робітника знизились на 10,4 %, в будівництві — на 7,3 %. У розв'язанні цих завдань ми прагнемо максимально використовувати передовий досвід, нагромаджений в союзних республіках і областях, а також почини, народжені в трудових колективах Одещини. Широке впровадження на підприємствах області набуває схвалений ЦК Компартії України почин колективу Одеського НВО «Кисеньмаш», розгорнутий під девізом «Весь приріст виробництва продукції — за рахунок зекономленого металу».

Дійовим засобом підвищення ефективності і якості в розв'язанні завдань економіки, комуністичного виховання трудящих, розвитку колективістської свідомості і поведінки, високих моральних якостей, непримиренності до антиподів соціалістичного способу життя стало дедалі ширше запровадження колективних форм організації і стимулювання праці, якими тільки в промисловості охоплено понад 100 тис. робітників. Бригадна форма організації праці, як показує практика, створює винятково сприятливі умови для органічного поєднання головних чинників, що забезпечують інтенсивний підхід до господарювання, для належного матеріального і морального стимулювання праці кожного в залежності від його особистого внеску в остаточні результати. В бригаді на ділі здійснюється суспільний контроль за мірою праці і мірою споживання, формується особиста і колективна відповідальність за загальну справу, а на цій основі — зміцнюється згуртованість колективу, взаємовиручка і дружба його членів.

З року в рік успішно розв'язуються виробничі і виховні завдання в бригадах токарів виробничого об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання і виробничого об'єднання «Пресмаш», очолюваних Героями Соціалістичної Праці В. І. Чербаєвим і О. Г. Сабліним, докерів Іллічівського і Одеського морських торгових портів — бригадир Герой Соціалістичної Праці А. А. Барановський і лауреат Державної премії УРСР М. О. Тимунь, в механізованих загонах колгоспів ім. Татарбунарського повстання Татарбунарського району і ім. ХХ з'їзду КППС Комінтернівського району — керівники Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії УРСР А. Ю. Мардар і лауреат Державної премії УРСР М. С. Довбенко, в колгоспах, де головують відомі організатори сільськогосподарського виробництва Герої Соціалістичної Праці М. Д. Шолар, В. З. Тур, М. Г. Миндру, М. А. Музика, Є. Л. Овчар, в багатьох інших трудових колективах.

Неодмінною умовою інтенсифікації всіх сфер суспільного виробництва, піднесення їх на рівень завдань удосконалення розвинутого соціалізму є, як відзначалось на ХХVI з'їзді КППС і ХХVI з'їзді Компартії України, ефективне використання наукового потенціалу, розробка і здійснення цільових комплексних програм. В Південному науковому центрі АН УРСР, 15 вузах, 39 науково-дослідних інститутах і філіалах інститутів, 76 проектно-конструкторських технологічних інститутах, інших проектних організаціях області працює 13,7 тис. наукових працівників, у тім числі 12 академіків і член-кореспондентів



республіканських і галузевих академій, майже 4,5 тис. докторів і кандидатів наук. На Одещині виконуються цільові комплексні науково-технічні програми «Машинобудування», «Транспорт», «Праця», «Агрокомплекс», «Хіммедпром», наукові і виробничі колективи області беруть участь в республіканських програмах «Метал», «Матеріалоемкість», «Агрокомплекс».

Відомі своїми науковими дослідженнями і розробками Всесоюзний селекційно-генетичний інститут ВАСГНІЛ, який є одним з провідних центрів селекції в країні і РЕВ, Одеський науково-дослідний інститут очних хвороб і тканинної терапії ім. академіка В. П. Філатова, фізико-хімічний інститут АН УРСР, університет, політехнічний інститут, інші заклади. Істотний внесок в науку роблять академік АН УРСР О. В. Богатський, члени-кореспонденти АН УРСР С. А. Андронаті, Ю. П. Зайцев, академіки ВАСГНІЛ Д. О. Долгушин, Герої Соціалістичної праці П. Х. Гаркавий і Ф. Г. Кириченко, член-кореспондент ВАСГНІЛ Л. К. Сечняк, академік АМН СРСР, Герой Соціалістичної Праці Н. О. Пучковська, професори Герой Радянського Союзу Н. М. Якупов, заслужені діячі науки УРСР К. І. Заблонський і Г. І. Семенченко, лауреат Державної премії УРСР Б. Я. Резник, професори В. В. Сердюк, А. К. Покритан, І. М. Попова та ін.

Річний обсяг науково-дослідних робіт, виконуваних науково-дослідними інститутами і організаціями, перевищує 100 млн. крб., а їх економічна ефективність становить 3,2 крб. на 1 крб. витрат. Впровадження нової техніки і рекомендацій науковців дало можливість за два роки перевести з ручної на механізовану працю близько двох тисяч працівників, умовно вивільнити понад десять тисяч чоловік, отримати сумарний економічний ефект в 88 млн. крб.

В області працює близько 40 тис. винахідників і раціоналізаторів. За два роки економічний ефект від впровадження їх пропозицій склав 136 млн. крб. Значний економічний приріст дають винаходи і рацпропозиції завідуючого сектором НВО консервної промисловості заслуженого винахідника УРСР М. С. Фещенка, заслужених раціоналізаторів УРСР слюсаря вагонного депо станції Одеса-Головна П. Д. Гілки, слюсаря Іллічівського морського торгового порту Б. Ф. Граборовського, стругальника ВО «Точмаш» Г. В. Ортинського та ін.

Партійні організації області працюють над практичним здійсненям конкретної програми підвищення ефективності використання наукового потенціалу, впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, яка визначена квітневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України.

Інтенсивний розвиток суспільного виробництва в умовах зрілого соціалізму, створюючи передумови для дальшого вдосконалення ідеологічної, масово-політичної роботи, постійно висуває нові вимоги до неї. В зв'язку з цим перед партійними комітетами стоїть завдання підвищити ефективність управління ідеологічним процесом, забезпечити його внутрішню цільність і органічний зв'язок з іншими сферами суспільного життя, а також різнобічне врахування багатонаціонального складу населення, його зростлого освітнього і культурного рівня.

Дані перепису населення свідчать про те, що на Одещині за два десятиріччя питома вага осіб з вищою і середньою (повною і неповною) освітою збільшилась в 1,6 раза. Усіма формами навчання в області охоплено понад 900 тис. чоловік, у тім числі в школах і профтехучилищах — близько 430 тис., в 15 вузах і 36 середніх спеціальних учбових закладах — 130 тис. студентів. В містах і селах області працюють 1260 масових бібліотек з фондом 23,5 млн. екземплярів книг і журналів, понад тисяча клубних закладів, шість театрів і дев'ять музеїв. В області з 2,6 мільйонним населенням випикується понад 3,5 млн. екземплярів газет і журналів, налічується 1,4 млн. телевізорів і радіоприймачів тощо.

Підвищення рівня загальної і політичної культури, інформованості людей вимагають постійно вдосконалювати організацію, науково-теоретичний і методичний рівень пропаганди і агітації, вести її плано-мірно і цілеспрямовано з урахуванням особливостей різних груп населення і насамперед молоді. В обласній партійній організації ведеться певна робота в цьому напрямі: парторганізації будують свою діяльність на основі комплексного перспективного планування ідейно-виховного процесу, впроваджується система підготовки, навчання і інформування ідеологічних кадрів та їх резерву, здійснюються заходи щодо централізації проведення соціологічних досліджень, що сприяє використанню їх результатів в роботі партійних комітетів і ідеологічних організацій.

В полі постійної уваги партійних комітетів перебуває дослідницька робота суспільствознавців, їх участь в практичному розв'язанні соціально-економічних питань, комуністичному вихованні трудящих. Великі завдання у цій важливій справі накреслені червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС. «Повинен бути забезпечений новий, значно вищий рівень ідейно-теоретичної роботи в галузі суспільних і насамперед економічних наук, роботи наших наукових установ і кожного вченого зокрема,— підкреслив на Пленумі товариш Ю. В. Андропов.— Необхідний рішучий поворот до реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством. Суспільні науки такою ж мірою, як і природничі, повинні стати ефективним помічником партії і всього народу в розв'язанні цих завдань»<sup>3</sup>.

Ці вимоги повною мірою стосуються і нашої області, яка володіє значним суспільствознавчим потенціалом. На 47 кафедрах суспільних наук вузів, у відділенні Інституту економіки АН УРСР, Причорноморському відділенні Українського філіалу Науково-дослідного інституту праці— понад 700 наукових і науково-педагогічних працівників, у тім числі 370— з ученими ступенями і званнями кандидатів і докторів наук, доцентів, професорів.

Вчені-суспільствознавці досліджують чимало важливих проблем марксистсько-ленінської теорії і практики комуністичного будівництва, здійснюють викладання у вузах, інститутах і на курсах підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів народного господарства, беруть активну участь в пропагандистській і агітаційній роботі. Вони працюють в ідеологічних комісіях, науково-методичних радах парткомів і організацій товариства «Знання». Можна сказати, що останніми роками науковцями області досягнуто певних успіхів в дослідженні соціальних процесів зрілого соціалізму, розробці практичних рекомендацій, зроблено крок уперед в удосконалення планування і координації науково-дослідних робіт.

У вузах і науково-дослідних колективах досліджуються близько п'ятдесяти комплексних тем, серед яких чільне місце посідають вивчення і узагальнення історичного досвіду КПРС, партійних організацій республіки і області в здійсненні планів комуністичного будівництва в різних галузях суспільного життя, фундаментальних і прикладних філософських і соціально-економічних проблем матеріального і духовного виробництва в соціалістичному суспільстві. Зокрема, розробляються методи програмно-цільового планування і управління розвитком виробничих систем, проблеми соціального розвитку областей, міст, населених пунктів і трудових колективів, тематика удосконалення організації і підвищення ефективності праці і використання трудових ресурсів, ряд практично значущих для Одещини спеціальних питань, пов'язаних з роботою морського транспорту, розвитком приморських регіонів, використанням ресурсів моря, моделюванням економіко-екологічних систем тощо.

<sup>3</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р., с. 6.

Чимало вузівських кафедр розробляють теоретичні і практичні аспекти комуністичного виховання різних категорій населення, у тім числі студентської молоді, методика викладання суспільних дисциплін, питання світоглядної спрямованості професійної підготовки майбутніх спеціалістів. Значно посилилась увага до розробки питань критики антикомунізму і ревізіонізму, «радянології», буржуазного націоналізму, релігійно-клерикальних концепцій.

В теоретичному дослідженні і практичній розробці суспільствознавчої проблематики беруть активну участь філософи, викладачі наукового комунізму, серед яких понад сто десять кандидатів і докторів філософських наук. Результати наукової роботи суспільствознавців області представлені в десятках монографій і тематичних збірників, сотнях статей, в розробці планів соціального розвитку трудових колективів, ряді практичних рекомендацій для районних, міських і обласних партійних, радянських і господарчих органів. Цьому сприяли розширення тематики соціологічних досліджень, практичні заходи щодо їх координації, централізація науково-методичного керівництва.

Однак ми свідомі того, що суспільствознавці ще у великому боргу перед нашою державою в питаннях втілення результатів їх роботи у практику, здійснення тих великомасштабних завдань, які поставлені перед суспільними науками червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС і червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України. Слід визнати, що ще недостатньо досліджуються питання підвищення ефективності виробництва, скорочення частки ручної праці, запровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. У ряді випадків лишається низькою ефективність розробок з питань соціально-економічного розвитку області і Південного регіону. В працях філософів ще мало фундаментальних досліджень, деякі з цих праць хибують на недостатній теоретичний рівень або відірваність від практики, не мають прогностичної значущості. Частина соціологічних досліджень, що проводяться вузівськими кафедрами, не відповідають сучасним вимогам.

Враховуючи все це, партійні комітети області визначили і здійснюють конкретні заходи щодо рішучого підвищення якості суспільствознавчих досліджень, зміцнення їх зв'язку з практичними завданнями удосконалення розвинутого соціалізму. Особлива увага приділяється тому, щоб знання, професійна кваліфікація спеціалістів в галузі суспільних наук максимально використовувались для поліпшення ідеологічної, масово-політичної роботи.

Рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС передбачають підвищення відповідальності партійних працівників, всіх комуністів, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських керівників за вирішення завдань комуністичного виховання трудящих. У виховній роботі беруть активну участь керівники всіх рангів. На щомісячних єдиних політднях перед більш ніж півмільйонною аудиторією виступають п'ять тисяч керівних працівників, численний ідеологічний актив. Політдні зарекомендували себе як дієва форма політичного інформування населення, вивчення громадської думки, запитів і інтересів трудящих, підвищення оперативності в розв'язанні господарських питань, поліпшення виховної роботи.

Здійснено перебудову системи партійного і комсомольського навчання, економічної освіти, масових форм пропаганди. В усній політичній пропаганді і агітації беруть участь майже 100 тис. пропагандистів, лекторів, політінформаторів і агітаторів. Вагомий внесок в цю справу роблять вчені, викладачі вузів, а також вчителі, працівники культури, співробітники вузів, творчі працівники.

Постійна увага приділяється удосконаленню роботи засобів масової інформації, передусім — ідейної спрямованості газетних публі-

кацій, передач обласного радіо і телебачення. Головні теми виступів — суспільно-економічне і політичне життя країни, республіки, області, передовий досвід трудових колективів, велич трудових звершень, гуманізм соціалістичного ладу, розквіт культури нашого народу, духовне багатство радянської людини.

Значне місце посідає оперативна критика імперіалістичної пропаганди, брехливих прикрашань буржуазного способу життя, наклепів на соціалістичний лад. Щодо цього можна назвати телепередачі «Міфи і дійсність», «Атеїстичні діалоги», які добре відомі телеглядачам.

Провідне місце в пропагандистській роботі посідають класове, патріотичне й інтернаціональне виховання трудящих, яке проводиться всіма засобами. Всесірно використовуємо героїчні революційні, бойові і трудові традиції радянського народу, конкретний матеріал з історії і сьогодишнього життя області.

В центрі уваги — розкриття героїчної історії Комуністичної партії Радянського Союзу. У зв'язку з 80-річчям Другого з'їзду РСДРП широко висвітлюються такі події, як створення в 1875 р. в Одесі «Південноросійського Союзу робітників», вибрання від Одеської організації РСДРП делегатом на третій з'їзд партії В. І. Леніна, повстання 1905 р. на броненосці «Потьомкін», поширення через Одещину ленінської «Іскри», інших нелегальних більшовицьких видань. В лекціях, бесідах, передачах телебачення і радіо, газетних статтях висвітлюється боротьба пролетаріату Одещини за Радянську владу, проти контрреволюції і іноземної інтервенції, життя і діяльність таких відомих революціонерів, як В. В. Воронський, І. Ф. Смирнов-Ласточкин, А. Ф. Трофимов (дід Трохим), Жанна Лябурб, Г. І. Котовський, виникнення першої в країні Шевченківської МТС, одного з перших колгоспів «Червона Україна», яким майже піввіку керував двічі Герой Соціалістичної Праці М. О. Посмітний.

В широко розгорнутій пропагандистській роботі на честь 40-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні значна увага приділяється висвітленню мужньої 73-денної оборони міста-героя Одеси, подвигам партизанських загонів в одеських катакомбах і савранських лісах, героїзму радянських воїнів, які звільнили область від фашистських загарбників. Значна робота по військово-патріотичному вихованню ведеться серед молоді, школярів.

Вагоме інтернаціональне звучання має історія відбудови міст і сіл, фабрик, заводів і портів, зруйнованих війною. Ось яскраві приклади: Одеський завод важкого кранобудування ім. Січневого повстання отримував нову техніку з Московського заводу «Красный пролетарий», Горьківського заводу фрезерних верстатів, Стерлітамакського верстатобудівного заводу ім. В. І. Леніна; у відбудові Одеського порту брали участь транспортники Баку, Поті, Туапсе інших портів країни.

Інтернаціональні зв'язки Одещини з областями і містами союзних республік, з країнами соціалістичної співдружності особливо активізувались в останні роки. Соціалістичне змагання, культурні і наукові зв'язки з ними становлять важливу підйому інтернаціонального виховання. У цій справі всесірно використовуються, зокрема, дружні зв'язки області з трудящими Народної Республіки Болгарії, Угорської Народної Республіки, Соціалістичної Республіки Румунії, Республіки Куба, Соціалістичної Республіки В'єтнам, інших соціалістичних країн, зв'язок Одеси з спорідненими містами.

У розв'язанні завдань виховання, проведенні контрпропаганди враховується прикордонне розташування області, наявність на її території восьми морських портів, що зумовлює і інтенсивне її відвідування іноземними моряками, туристами. Створюємо умови для того, щоб вони могли познайомитись з соціалістичною дійсністю, дізнатись

правду про нашу країну і людей, побачити своїми очима переваги радянського способу життя.

Гідно представляють Країну Рад і високо несуть честь Радянського Прапора десятки тисяч радянських моряків, які щорічно бувають у портах понад ста іноземних держав. Моряки закордонного плавання дедалі більше залучаються для проведення лекцій і бесід в трудових колективах, за місцем проживання населення, серед студентства, школярів, працюючої молоді.

Усі ми бачимо, підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, як у міру зростання культурного рівня радянських людей посилюється вплив мистецтва на уми людей. «Тим самим зростають і можливості його активного втручання в суспільне життя»<sup>4</sup>. Враховуючи важливу роль мистецтва у формуванні світогляду і життєвої позиції радянських людей, партійні організації області виявляють постійну турботу про підвищення ідейності художніх творів, створених в області, зміцнення зв'язків творчих колективів з життям.

За роки п'ятирічки на культурному фронті досягнуто певних успіхів і творчих здобуків. До їх числа можна залічити кінофільми Одеської кіностудії «Сто перший», «Взяти живим», «Очікування полковника Шалигіна», телефільм «Тепло рідного дому», дитячий телефільм «Пригоди Електроніка», удостоєний Державної премії СРСР, спектаклі Російського драматичного театру — лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, Українського музично-драматичного театру — «Закон вічності» за п'єсою Н. Думбадзе і «Поріг» за п'єсою В. Дударева, театру опери і балету — опера «Кирило Кожум'яка» Є. Юцевича, балет «Маскарад» на музику А. Хачатуряна, театру музкомедії — «На світанку» та ін. Відомі своєю високою виконавською майстерністю народні артисти УРСР Н. З. Барішева, А. П. Гончар, М. Л. Огренич, Л. І. Сатосова, М. Й. Сльозка, інші майстри сцени. Зростає перспективна творча молодь.

В області 48 народних самодіяльних колективів, серед них ансамблі пісні і танцю «Дністер» Білгород-Дністровського і «Дельта» Ізмаїльського міських Будинків культури, Ананівський оркестр народних інструментів, Кілійський театральний колектив.

На Одещині плідно працюють письменники І. П. Гайдаєнко, А. А. Зорич, Г. А. Карев, А. І. Колісниченко, В. Г. Лясковський, Б. А. Нечерда, Л. Я. Селютіна, С. С. Стриженюк, Б. І. Сушинський, художники — дійсний член Академії художеств СРСР, народний художник СРСР М. М. Божій, народний художник УРСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка К. В. Філатов, заслужений діяч мистецтв СРСР С. М. Божій, заслужені художники УРСР Г. З. Крижевський, К. М. Ломикін, М. Д. Тодоров та ін.

Розвивається і міцніє співдружність професійних закладів мистецтва і творчих союзів з виробничими колективами, що сприяє їх взаємному зростанню, розширенню зв'язку мистецтва з дійсністю, його систематичній участі в ідеологічному забезпеченні виконання народногосподарських завдань і вихованні нової людини.

Справою першорядної ваги, на яку постійно спрямовані зусилля обласної партійної організації, є органічне поєднання всіх засобів ідеологічного впливу на маси, координація діяльності організацій і закладів, причетних до виховання людей, диференційований підхід в розгортанні виховного процесу до різних професійних, вікових та інших груп населення. Це, природно, пов'язане з певною перебудовою діяльності партійних, радянських органів, профспілкових, комсомольських, інших громадських організацій, яка забезпечує найефек-

<sup>4</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р., с. 19.

тивнішу роботу по мобілізації трудящих на розв'язання завдань удосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

Відзначаючи певні успіхи і досягнення в боротьбі комуністів, трудящих області за перетворення в життя планів одинадцятої п'ятирічки, ми глибоко усвідомлюємо, що тут є ще чимало невикористаних резервів, що нас очікує велика робота по якісному поліпшенню розв'язання економічних, соціальних і виховних завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, травневим, листопадним (1982 р.) і червневим (1983 р.) Пленумами ЦК КПРС.

Звітно-виборна кампанія цього року в партійних організаціях, збори в трудових колективах, листи в партійні, радянські органи, в газети, на телебачення і радіо, пропозиції трудящих свідчать про зрослий рівень організованості і дисципліни, підвищення авангардної ролі комуністів в масах, однастайну підтримку масами ленінської внутрішньої і зовнішньої політики партії, їх тісну згуртованість навколо КПРС, її Центрального Комітету на чолі з товаришем Ю. В. Андроповим. Немає сумніву в тому, що трудящі орденоносної Одещини віддадуть всі свої сили, енергію і талант благородній справі комуністичного творення, з честю виконають намічені XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України завдання розвитку області в одинадцятій п'ятирічці, зроблять свій внесок в зміцнення економічної і оборонної могутності Батьківщини, її авторитету на міжнародній арені.

\* \* \*

В статье раскрывается деятельность трудовых коллективов, партийных организаций Одесской области по выполнению задач, поставленных XXVI съездом КПСС и XXVI съездом Компартии Украины в одиннадцатой пятилетке, работа коммунистов области по претворению в жизнь программных установок КПСС по совершенствованию развитого социализма, решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС и июньского (1983 г.) Пленума ЦК Компартии Украины.

# Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

А. М. ЯЦЕНКО

## ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ

На сучасному етапі розвитку суспільства зрілого соціалізму зростає роль трудових колективів в обговоренні процесів і прийнятті рішень з питань державного і суспільного життя. Це є свідченням дальшої демократизації соціалістичного суспільства, виявленням його загальнонародного характеру і колективістського духу. «КПРС,— зазначає товариш Ю. В. Андропов,— над усе ставить інтереси народу, інтереси суспільства в цілому. Вона приділяє повсякденну увагу створенню умов, які розв'язують творчу самодіяльність трудящих, їх соціальну активність, розширюють межі самостійності промислових підприємств, радгоспів, колгоспів. Ця активність, ця ініціатива — питання реальності планів партії, зростання її сили, а в кінцевому підсумку — запорука здійснення програми комуністичного будівництва»<sup>1</sup>. У розвитку ініціативи робочої людини, підвищенні ролі трудових колективів в управлінні виробництвом нові можливості відкриває прийнятий Верховною Радою СРСР «Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями». В ньому сказано, що трудовий колектив є «основним осередком соціалістичного суспільства і відповідно до Конституції СРСР здійснює широкі повноваження в політичному, економічному і соціальному житті країни»<sup>2</sup>.

За своєю соціальною природою соціалістичні трудові колективи є вільним об'єднанням людей, спільна праця яких ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва, плановому розвитку економіки і здійснюється на началах товариського співробітництва і взаємодопомоги. Як основний осередок суспільства, трудовий колектив у своїй діяльності відображує найважливіші риси і переваги соціалізму. Його основними соціальними функціями виступають економічна, соціальна, політична і духовно-ідеологічна. Зміст цих функцій органічно пов'язаний з суспільними відносинами і є прямим їх вираженням. На сучасному етапі суспільства зрілого соціалізму важливо добиватися гармонійного поєднання у трудових колективах господарської, політичної, організаційної та ідейно-виховної роботи. Мірою вдосконалення соціалістичних суспільних відносин вдосконалюється і структура трудових колективів. Зміцнюється їх соціальне обличчя, збагачується зміст діяльності. Дедалі більше зростає загальноосвітній і культурно-технічний рівень працівників, зближуються їх інтереси і потреби, характер праці, внаслідок чого зміцнюється соціальна однорідність трудових колективів.

Затверджений Верховною Радою СРСР Закон про трудові колективи визначає основні його повноваження в управлінні соціально-економічними процесами, зокрема в плануванні економічного і соціального розвитку. «Трудові колективи, — зазначається у статті 6 цього важливого державного і політичного документа суспільства зрілого соціалізму, — беруть участь у розробленні і обговоренні проектів перспективних та

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 22.

<sup>2</sup> Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.— Радянська Україна, 1983, 19 черв.

поточних планів економічного і соціального розвитку (планів роботи) підприємств, установ і організацій. Проекти зазначених планів подаються на затвердження після розгляду їх трудовими колективами; розробляють і приймають зустрічні плани, які враховують додаткові резерви і можливості; здійснюють заходи щодо виконання планів і договірних зобов'язань, зміцнення і розвитку господарського розрахунку; затверджують і здійснюють заходи щодо підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва, якості роботи і продукції, що випускається; заслуховують адміністрацію про хід виконання планів і договірних зобов'язань, про причини зміни планів, результати виробничо-господарської діяльності і дають відповідні рекомендації, а в необхідних випадках доводять їх до відома вищестоящих органів»<sup>3</sup>.

Планування є визначальною рисою розвитку суспільства на соціалістичних началах. Можливість цілеспрямованого управління «суспільними силами», як зазначали основоположники наукового комунізму, виникає тоді, коли *«пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність»*<sup>4</sup>, внаслідок чого створюються умови для соціальної діяльності відповідно до єдиного загального плану<sup>5</sup>. На важливість планомірного суспільного розвитку неодноразово вказував В. І. Ленін. «Соціалізм,— писав він,— немислимий... без планомірної державної організації»<sup>6</sup>. Перший план Радянської держави — план ГОЕЛРО, прийнятий 1920 року, — В. І. Ленін називав другою програмою партії, розглядав його як засіб розв'язання корінних соціально-економічних завдань будівництва соціалізму.

На перших етапах становлення соціалістичного суспільства планування здійснювалось переважно в економічній сфері. Однак це не означає, що процеси вдосконалення суспільних відносин, культурного і духовного розвитку радянського суспільства не були охоплені єдиною плановою політикою партії і держави. Планування в нашій країні завжди було підпорядковане розвитку економіки в її зв'язку з соціальними структурами, виходило з єдності економічних і соціальних інтересів Радянської держави. Воно здійснюється відповідно до вимог основного економічного закону соціалізму, який виражає його зміст, економічну і соціальну спрямованість.

Соціальне планування як таке, що пов'язане з економічним і похідне від нього, є об'єктивною необхідністю розвитку соціалістичного суспільства і органічне входить у загальну, планомірно організовану діяльність Радянської держави. За умов зрілого соціалізму розвиток економіки дедалі більше підпорядковується розв'язанню соціальних завдань, насамперед дальшому зростанню добробуту радянських людей, підвищенню рівня їх культури, освіти, професійної майстерності, розвитку всіх форм соціальної активності. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» відзначено, що «у вісімдесяти роки Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей»<sup>7</sup>.

Розширення соціальних функцій планування — закономірність розвитку суспільства зрілого соціалізму. Це дістало законодавче закріплення в Конституції СРСР: «Керівництво економікою здійснюється на

<sup>3</sup> Там же.

<sup>4</sup> *Енгельс Ф.* Розвиток соціалізму від утопії до науки. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 218.

<sup>5</sup> *Енгельс Ф.* Лист В. Боргіусу, 25 січня 1894 року. — Там же, т. 39, с. 167.

<sup>6</sup> *Ленін В. І.* Про продовольчий податок. — Повне зібр. творів, т. 43, с. 192.

<sup>7</sup> *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.* К., 1981, с. 160.



основі державних планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій»<sup>8</sup>. Зростання ролі трудових колективів в обговоренні і прийнятті загальнодержавних планів висуває підвищені вимоги до планування соціального розвитку самих трудових колективів. На це зверталась особлива увага в рішеннях XXVI з'їзду КПРС, листопадового (1982 р.) і червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС. При цьому підкреслювалась необхідність поліпшення комплексного планування їх економічного і соціального розвитку, посилення соціальної спрямованості планів.

Питання соціального планування посідають дедалі більше місце в дослідженнях економістів, соціологів, психологів, у працях з наукового комунізму<sup>9</sup>. Створено велику кількість рекомендацій з планування соціального розвитку трудових колективів<sup>10</sup>, зокрема результати соціологічних досліджень з цієї проблеми в узагальненому вигляді відображені в методиці ВЦРПС, Держплану СРСР і Держкомітету СРСР по праці і соціальних питаннях<sup>11</sup>.

Разом з тим, як підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, рівень багатьох суспільствознавчих розробок ще не відповідає вимогам соціальної практики. Наука «ще не підказала практиці потрібне розв'язання ряду важливих проблем, яке відповідало б принципам і умовам розвинутого соціалізму»<sup>12</sup>. Йдеться насамперед про вибір найбільш надійних шляхів підвищення ефективності виробництва, якості продукції. Великою мірою це стосується й визначення перспектив соціального розвитку трудових колективів. Особливу стурбованість викликає в цьому зв'язку слабка розвинутість прогностичної функції соціології. Це питання було гостро поставлене у доповіді товариша В. В. Щербичького на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Відзначаючи, що на суспільствознавчому фронті республіки помітні зрушення на краще, він разом з тим зауважив: «Ряд важливих — і в теоретичному, і в практичному плані — проблем досліджується ще недостатньо, а іноді — поверхово. Особливо це стосується питань, зв'язаних з обґрунтуванням шляхів підвищення ефективності виробництва, матеріального стимулювання праці і науково-технічного прогресу, раціонального розміщення продуктивних сил, кращого використання механізму планування і управління, ціноутворення, вдосконалення розподільних відносин, проблем комуністичного виховання... Слабким місцем суспільствознавчих досліджень залишається їх прогностична функція»<sup>13</sup>.

Планування соціального розвитку трудового колективу можна визначити як систему науково обґрунтованих заходів (цілей, показників, строків), спрямованих на оптимальний розвиток соціальних процесів

<sup>8</sup> Конституція (Основний Закон) СРСР. К., 1978, с. 10.

<sup>9</sup> Див., напр.: *Проблеми соціального планування*. Л., 1972; *Проблеми соціального планування*. (Некоторые актуальные вопросы теории и практики). М., 1974; *Ельмеев В. Я.* Методологические основы планирования социального развития. М., 1974; *Андреев Э., Ермаков В., Фролов С.* Производственный коллектив и социальное планирование. М., 1976; *Раздорожный А. А.* Социальное развитие трудового коллектива: опыт, проблемы. М., 1979; *Иванов В. Н.* Трудовой коллектив — субъект социального управления. М., 1980; *Тощенко Ж. Т.* Социальное планирование в СССР. М., 1981, и др.

<sup>10</sup> Див. докл.: *Олесевич Л. А.* Социальное планирование на промышленном предприятии. Киев, 1977.

<sup>11</sup> *Планирование социального развития коллектива предприятия: Методические рекомендации*. М., 1980.

<sup>12</sup> *Андропов Ю. В.* Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.*, с. 18.

<sup>13</sup> *Щербичький В. В.* Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 28 черв. 1983 р. — *Радянська Україна*, 1983, 29 черв.

і використання соціальних факторів підвищення ефективності його виробничої діяльності з метою досягнення соціальної рівності і соціальної однорідності суспільства.

У плануванні соціального розвитку трудових колективів звичайно виходять з його цілей, напрямів та безпосередніх об'єктів. Саме ці аспекти найбільше досліджені у соціологічній літературі. Нині є різні підходи до вивчення цих питань. Щодо цілей планування переважає погляд, згідно з яким за соціалізму воно має на меті всебічний і гармонійний розвиток особи<sup>14</sup>.

У ряді праць висловлюється думка, що метою соціального планування в трудових колективах має бути підвищення рівня життя трудящих, формування і задоволення потреб особи<sup>15</sup>. Деякі дослідники вбачають головне завдання суспільного планування колективів в удосконаленні виробничих відносин, підвищенні ефективності виробництва<sup>16</sup>. Однак, за всієї розмаїтості поглядів, дослідники однак і в тому, що соціальне планування у виробничих колективах покликане відображувати принципові положення соціальної політики КПРС і Радянської держави. На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства розроблено 11 цільових програм, спрямованих на дальше вдосконалення суспільства зрілого соціалізму, насамперед на підвищення народного добробуту, розвиток соціально-класової структури і національних відносин, зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини. Їх успішна реалізація великою мірою залежить від виявлення резервів кожного трудового колективу, ініціативності, організованості і дисциплінованості кожного його члена. Нові можливості тут відкриває затверджений Верховною Радою СРСР Закон про трудовий колектив.

Цілі соціального планування похідні від цілей суспільного розвитку. Цю обставину треба враховувати, коли йдеться й про цілі соціального планування в трудових колективах, що, на жаль, часто-густо забувається. Ми поділяємо думку тих авторів, які вважають, що цільова функція соціального планування в колективі полягає в забезпеченні оптимального розвитку і використання соціальних факторів підвищення ефективності його трудової діяльності<sup>17</sup>. Ця функція, на нашу думку, безпосередньо впливає із сутності виробничого колективу як клітинки «одного загальнонаціонального, або, точніше, загальнодержавного кооперативу»<sup>18</sup>, на який перетворюється суспільство з утвердженням повного панування соціалістичної власності.

Суспільна власність на засоби виробництва є економічною основою соціалістичного трудового колективу. Однак це не означає, що засоби виробництва становлять власність тільки окремих трудових колективів. Відомо, що В. І. Ленін рішуче виступав проти такого розуміння процесів усупільнення, піддавав нищівній критиці погляди анархосиндикалістів, які пропонували передати фабрики і заводи у власність безпосередніх виробників.

Соціалізм, писав В. І. Ленін, передбачає об'єднання робітничого класу не у вузьких рамках своїх виробничих або професійних інтересів,

<sup>14</sup> Див., напр.: Степанов Б. В. Социальное планирование на предприятиях. М., 1967, с. 5; *Методика* социального планирования коллектива предприятия. Пермь, 1969, с. 5; *О комплексных перспективных планах социального развития коллективов предприятий: Методические рекомендации*. Иркутск., 1971, с. 10 и др.

<sup>15</sup> Див., напр.: Бреев И. В. *Методология планирования народного хозяйства СССР*. М., 1970, с. 41; *Государственный пятилетний план развития народного хозяйства Горьковской области на 1971—1975 годы*. Горький, 1973, с. 32; Лисичкин Г. С. Что человеку надо? М., 1973, с. 49—79 и др.

<sup>16</sup> Див., напр.: *Перспективный план социального развития Львовского телевизионного завода*. Львов, 1969, с. 3.

<sup>17</sup> Див.: *Ленинизм и управление социальными процессами при социализме*. М., 1973, с. 377.

<sup>18</sup> *Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.* — Повн. збір. творів, т. 36, с. 152.

а в рамках інтересів всієї держави, він потребує єдиного контролю над суспільним виробництвом і розподілом у масштабах всієї країни<sup>19</sup>.

За умов соціалістичної організації народного господарства суспільство становить єдиний трудовий колектив, який складається з менших за масштабом трудових колективів, що пов'язані як всередині, так і між собою відносинами товариського співробітництва і соціалістичного змагання. Усуспільнена, колективна праця і є ядром трудового колективу. Вона утворює як економічну основу виробничих відносин (люди не можуть створювати споживні вартості, не об'єднуючись певним чином для спільної діяльності)<sup>20</sup>, так і спосіб їх відображення у свідомості безпосередніх агентів виробництва.

Характер об'єднання виробників у процесі їх спільної праці в кінцевому підсумку залежить від способу виробництва, притаманного тому чи тому конкретному суспільству. Так, за умов капіталістичного способу виробництва кооперація робітників починається лише в праці. Але в цій сфері вони не належать самим собі, оскільки виступають як частина капіталу<sup>21</sup>. За цієї відчуженої форми трудової діяльності відносини між робітниками набувають мнимого, ілюзорної колективності<sup>22</sup>, яка зникає разом з ліквідацією соціально-економічних умов, що її породжують. Звідси зрозуміло, що справді колективістські відносини можливі лише за суспільної власності на засоби виробництва, а трудовий колектив як специфічне соціально-економічне формоутворення базується власне на колективістських началах лише в соціалістичному суспільстві.

Колектив окремого соціалістичного підприємства насамперед виконує функцію виробництва матеріальних і духовних благ, що визначається його становищем у системі суспільного поділу праці. Функція планування підпорядкована виробничій, але цілком не залежить від неї, оскільки охоплює, поряд з економічною, й інші сфери життєдіяльності колективу. Це означає, що в сукупність завдань соціального планування колективу входять такі, як задоволення матеріальних і духовних потреб особи, підвищення рівня життя трудящих та ін. Однак щодо головної мети соціального планування трудового колективу — забезпечення його оптимального розвитку на основі використання соціальних факторів підвищення ефективності і якості праці — ці завдання посідають підпорядковане місце. Тому в плануванні важливо визначити, як виконує те або інше соціальне завдання цільову функцію комплексного плану колективів.

Такі цільові установки, як підвищення добробуту трудящих, всебічний розвиток особи, вдосконалення соціальної структури, на наш погляд, не можуть бути вихідними у плануванні окремого колективу, через те що умови зростання добробуту трудящих, всебічного розвитку особи та ін. залежать від способу організації праці і розподілу її продуктів у масштабах всього суспільства. Відзначаючи, що метою господарчої діяльності соціалістичного суспільства є забезпечення «повного добробуту і вільного досягнення розвитку *всіх* його членів»<sup>23</sup>, В. І. Ленін підкреслював, що досягнення цієї мети можливе лише «за рахунок усього суспільства»<sup>24</sup>. Зусилля трудових колективів у цьому плані повинні бути спрямовані передусім на успішне виконання виробничих планів, підвищення продуктивності і якості праці, оскільки саме від цього залежить загальний обсяг суспільних фондів споживання, а отже і їх розподіл у розв'язанні тих чи інших соціальних завдань.

<sup>19</sup> Див.: *Ленін В. І.* V Всеросійський з'їзд Рад. — Повне збір. творів, т. 36, с. 481.

<sup>20</sup> *Маркс К.* Капітал. Т. 1. — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 309—323.

<sup>21</sup> Там же, с. 319.

<sup>22</sup> *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. Твори, т. 3, с. 70.

<sup>23</sup> *Ленін В. І.* Матеріали до вироблення програми РСДРП. — Повне збір. творів, т. 6, с. 396—397.

<sup>24</sup> Там же.

За такого підходу плани соціального розвитку колективів не відриваються від виробничих, не порушується й принцип єдності і комплексності в плануванні. У визначенні змісту планування на виробництві головною має бути установка на посилення дії соціальних факторів у підвищенні ефективності виробництва і якості праці. Адже від рівня останніх залежить рівень задоволення соціальних і культурних запитів трудящих, утвердження соціалістичної свідомості, колективістського духу у відносинах між людьми. Виходячи з цього, соціальне планування трудового колективу можна визначити як систему заходів, спрямованих на оптимальний розвиток і використання соціальних факторів, що впливають на ефективність виробництва, вдосконалення соціальної структури колективу, підвищують рівень задоволення матеріальних і духовних потреб особи, сприяють її всебічному розвитку.

Соціальне планування в трудових колективах повинно мати комплексний, системно-інтегративний характер. Це забезпечує його ефективність, яка виявляється в тому, що виробничі плани «коригуються» відповідно до соціальних, а соціальні — відповідно до виробничих. План має визначати, по-перше, конкретні заходи для підвищення продуктивності і якості праці, прискорення темпів науково-технічного прогресу; по-друге, конкретні показники соціальних змін, що впливають на господарську діяльність колективів. Важливим з практичного і теоретичного погляду є визначення у соціальному плануванні основних напрямків соціального розвитку трудових колективів. При цьому потрібно, щоб структура плану соціального розвитку якнайповніше відображала основні потреби і орієнтири їх розвитку, щоб органічно пов'язувався загальнодержавний підхід до розв'язання тих чи інших соціальних потреб з їх специфічною постановкою в цих соціально-виробничих осередках; створення оптимальної структури плану соціального розвитку великою мірою залежить від розуміння смислу і змісту тих соціально-економічних процесів, які плануються, від уміння правильно визначити показники їх оцінки і виміру, шляхи і засоби ефективного управління ними.

Розглянемо деякі загальні принципи побудови планів соціального розвитку трудових колективів. Ці плани спрямовані насамперед на вдосконалення процесів трудової діяльності людини, задоволення її матеріальних і духовних потреб, розвиток соціально-політичної активності трудящих. Здебільшого в них містяться такі розділи: загальні результати виробничо-економічної діяльності колективів; вдосконалення матеріально-технічної бази підприємств в умовах сучасної науково-технічної революції; розвиток соціальної і професійно-кваліфікаційної структури працівників; дальше вдосконалення матеріального і морального стимулювання праці, зростання заробітної плати і добробуту трудящих; поліпшення соціально-побутового забезпечення; дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення активності трудящих в управлінні виробництвом; комуністичне виховання трудящих. Згадані розділи дають змогу, з одного боку, органічно поєднувати виробничі, економічні і соціальні завдання у плануванні, з другого — якнайповніше охопити всі важливі моменти життєдіяльності трудових колективів. Зрозуміло, що на практиці ці розділи можна подати або у більш загальному вигляді, або диференціювати відповідно до специфіки того чи іншого трудового колективу.

Розглядаючи проблему безпосередніх об'єктів соціального планування в трудових колективах, потрібно передусім звернути увагу на його соціальну структуру. Остання, як важливий об'єкт соціального управління, відображує динаміку зміни співвідношення різних соціальних груп працівників у середині колективу, яка є одним із головних показників його розвитку. Чітке уявлення про цю структуру дає змогу правильно планувати заходи для вдосконалення певних ланок соціально-виробничого процесу (наприклад, заходи для ліквідації ручної ма-

локваліфікованої і важкої фізичної праці). Адже відомо, що зміни в змісті праці, підвищення її продуктивності, зростання культури виробництва істотно впливають на структуру трудового колективу, сприяють зміцненню соціальної однорідності суспільства зрілого соціалізму. Ось чому на XXVI з'їзді КПРС підкреслювалось, що ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці «не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема»<sup>25</sup>. У зв'язку з цим в планах економічного і соціального розвитку на одинадцятую п'ятирічку промисловим міністерствам і підприємствам вперше затверджені завдання щодо скорочення ручної праці і введена щорічна статистична звітність.

Зростання соціальної однорідності суспільства є водночас процесом розвитку такої важливої риси соціалістичного способу життя, як колективізм. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС ця риса була визначена як фундаментальна цінність соціалізму, яку треба глибше і всебічніше розкривати в ідейній, масово-політичній роботі<sup>26</sup>. Колективістська основа радянського способу життя сприяє формуванню високих соціальних якостей у трудящих нашої країни. Її вдосконалення є важливим об'єктом соціальної політики КПРС. На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалось, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»<sup>27</sup>. Це потребує відповідного вивчення і відображення у планах соціального розвитку, в тому числі і в планах соціального розвитку трудових колективів. При цьому треба мати на увазі, що вдосконалення соціальної структури колективів відбувається у контексті економічного, техніко-технологічного, соціального і культурного розвитку радянського суспільства в цілому. Саме цією обставиною визначаються можливості планової діяльності трудових колективів у цьому напрямі, що й має бути оформлене у соціальних планах.

У розвитку і вдосконаленні соціальної структури соціалістичного суспільства провідна роль належить робітничому класові. Тому він виступає безпосереднім об'єктом соціального планування: головна увага звертається на посилення його морально-політичного авторитету. «Сприяти політичному розвитку і політичній організації робітничого класу,— зазначав В. І. Ленін,— наше головне і основне завдання»<sup>28</sup>. Посилення провідної ролі робітничого класу становить основу соціальної політики КПРС. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслюється, що партія робить все необхідне, щоб постійно зростали «ідейна зрілість, соціальна активність, загальна культура і професійна майстерність нашого багатонаціонального робітничого класу, його роль у розв'язанні вузлових проблем сучасної політики»<sup>29</sup>.

Вдосконалення соціальної структури виробничого колективу і має плануватися саме з установкою на основні, магістральні тенденції розвитку робітничого класу як рушійної сили соціалістичного суспільства, підвищення його провідної ролі в життєдіяльності нашої загальнонародної держави. Як свідчить досвід соціального планування, цьому не завжди приділяється достатня увага, так само як і положенню про посилення і утворення морально-політичного авторитету робітничого класу і його провідної ролі. На нашу думку, план соціального розвитку колективу має містити конкретні заходи систематичної ідейно-політичної роботи, спрямованої на посилення провідної ролі робітничого

<sup>25</sup> *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 69.

<sup>26</sup> Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р. — В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС*, 14—15 черв. 1983 р. М., 1983, с. 41.

<sup>27</sup> *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 64.

<sup>28</sup> Ленін В. І. Насущні завдання нашого руху. — Повне збір. творів, т. 4, с. 357.

<sup>29</sup> Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС від 9 лют. 1982 р. К., 1982, с. 10.

класу, зокрема на його політичне виховання. В. І. Ленін підкреслював, що «без правильного політичного підходу до справи даний клас не вдержить свого панування, а значить, не зможе розв'язати і свого виробничого завдання»<sup>30</sup>.

За соціалізму трудовий колектив є осередком політичних відносин. Саме тут великі поняття політики і економіки перекладаються на мову практики, а у людей формується ставлення до життя, до суспільства. Тому одним із важливих об'єктів соціального планування в колективі виступає її спрямований розвиток політичних відносин.

Політична функція соціального планування забезпечує відповідні умови для посилення ідейного впливу КПРС і робітничого класу на формування морально-політичного обличчя трудящих, збагачення їх досвідом державної діяльності. Треба, відзначав В. І. Ленін, щоб кожний свідомий робітник відчував себе не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни<sup>31</sup>. У цьому розумінні соціальне планування в соціалістичному суспільстві є однією з форм виявлення демократичного централізму, соціальної активності мас, участі їх в управлінні виробництвом. У планах розвитку соціальних відносин у трудових колективах особливу увагу треба приділяти залученню трудящих саме до управління у сфері виробництва. «В політичній галузі це далеко легше поставити, ніж в економічній, але для успіху соціалізму важливе саме останнє»<sup>32</sup>. Соціальне планування посилює роль політичного фактора в науковому управлінні соціальними процесами на виробництві, зміцнює морально-політичний авторитет робітничого класу, сприяє підвищенню його провідної ролі в суспільстві. Воно дає змогу глибше усвідомити перспективи соціального розвитку суспільства зрілого соціалізму на колективістських началах.

Практика реалізації планів соціального розвитку показує, що за умов наукового їх обґрунтування вони перетворюються на дійовий інструмент формування згуртованих, зрілих в ідейно-політичному, соціальному і моральному відношеннях колективів. В Українській РСР нагромаджено великий досвід у їх зміцненні і розвитку. Зокрема, у м. Одесі на науково-виробничому об'єднанні «Холодмаш» і виробничому «Пресмаш» у комплексному плануванні економічного і соціального розвитку трудових колективів виходять з урахування впливу на механізм дії об'єктивних соціальних законів особистісних рис працівників, їх матеріальних і духовних потреб. Такі якості працівників, як самодисципліна, відповідальність, ставлення до праці і до професії, задоволеність організацією і умовами праці та ін., набувають за науково-технічної революції дедалі більшого значення у виконанні виробничих завдань. Як показали результати соціологічних анкетувань в цих виробничих об'єднаннях, працівники в основному задоволені умовами і організацією трудової діяльності, психологічною атмосферою, методами і стилем керівництва (задоволеність внутрішньоколективними відносинами в тому і тому об'єднанні становить більше 90%, працює — майже 70%). У цій атмосфері виробничі завдання сприймаються працівниками як соціально-значущі, а передові методи праці і трудові почини набувають великого поширення.

Згуртованість колективу є інтегральним показником ефективності ідейно-політичної роботи на підприємстві: рівня дисципліни, організованості, відповідальності, соціальної активності членів колективу. Велика робота у цьому напрямі проводиться на виробничому об'єднанні «Точмаш». Тут завдяки постійній увазі партійної, комсомольської, профспілкової організації до соціальних аспектів виробничого процесу плінність провідних спеціалістів в результаті поліпшення умов праці та

<sup>30</sup> Ленін В. І. Ще раз про профспілки. — Повне зібр. творів, т. 42, с. 269.

<sup>31</sup> Див.: Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства. — Там же, т. 36, с. 361.

<sup>32</sup> Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Там же, с. 179.

її організації зменшилась до 11,8%, що значно нижче середнього показника по підприємствах міста в цілому.

Велика увага в об'єднанні приділяється зміцненню трудової дисципліни, поліпшенню культурно-побутових умов працівників. Тут розуміють, що створити згуртований, дисциплінований колектив, який відповідає високим сучасним вимогам,— завдання непросте. Партійна організація, адміністрація об'єднання «Точмаш» прагнуть предметніше займатися цими питаннями і, усвідомлюючи важливість ідеологічної роботи, пов'язують її з розв'язанням господарських завдань. Серед соціально-активних форм впливу на колектив, які використовуються тут, слід виділити насамперед ідеологічні наради і звіти керівників перед своїми колективами, проведення єдиних політднів, оглядів додержання працівниками об'єднання принципів морального кодексу будівника комунізму. Такі огляди — початок пошуку нових форм і методів у справі формування колективу. Головна мета їх — індивідуальний звіт кожного трудящого і створення громадської думки про нього, що використовується як дійовий засіб морального виховання.

Важливим напрямом роботи у формуванні колективу є реалізація заходів плану, які стосуються адаптації і «вживання» у професію молоді. Утвердитись у колективі, подолати труднощі становлення юнакам і дівчатам допомагають урочисті посвячення в робітники, конкурси майстерності, школи комуністичної праці, вручення трудових паспортів тощо. Особливо слід відзначити важливість руху наставництва. Його кінцева мета — швидке становлення молодого виробничника, оволодіння передовими прийомами праці, прогресивною технікою і технологією, ідейне загартування юнаків і дівчат, залучення їх до активної участі в житті трудового колективу. Дослідження соціологів, практичний досвід показують, що період адаптації молодого робітника в колективі, протягом якого він проходить шлях від новачка до кваліфікованого виробничника, триває два-три роки. Кращі наставники прагнуть скоротити ці строки. Саме так ведеться на заводі «Будгідравлика», у НВО «Кисеньмаш», ВО «Холодмаш».

Важливим фактором створення трудових колективів є зміцнення дисципліни й організованості, розвиток творчої ініціативи і виробничої активності трудящих, зростання їхнього свідомого ставлення до праці. Розуміючи це, на заводі «Будгідравлика», наприклад, щопівріччя проводяться робітничі збори під девізом «П'ятирічка і ти». Загальна спрямованість їх полягає в тому, щоб залучити всіх без винятку трудящих до пошуку резервів виробництва, допомогти знайти своє місце в загальному строю. Заздалегідь розробляється і доводиться до колективів приблизний перелік «вузьких місць», які треба ліквідувати.

Розробка проблем соціального планування на етапі вдосконалення зрілого соціалізму є важливим теоретичним і практичним завданням. Нині воно оформилось як самостійний напрям суспільної життєдіяльності розвинутого соціалізму. Плановий розвиток трудових колективів сприяє раціональному розв'язанню економічних, соціально-політичних і культурно-побутових проблем нашого суспільства, забезпечує максимальну відповідність інтересів колективу й інтересів особи та суспільства.

\* \* \*

На современном этапе развития общества зрелого социализма возрастает роль трудовых коллективов в обсуждении процессов и принятии решений по вопросам государственной и общественной жизни. В этой связи партия и государство уделяют большое внимание планированию их социального развития, с одной стороны, и повышению плановой функции коллективов — с другой. Важное значение в дальнейшем развитии этой функции имеет принятый Верховным Советом СССР «Закон Союза Советских Социалистических Республик о трудовых коллективах и повышении их роли в управлении предприятиями, учреждениями, организациями».

В. І. БРУДНИЙ, А. С. ЗИКІН

## ПРО ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВУ КОЛГОСПУ

XXVI з'їзд КПРС, травневий і листопадовий (1982 р.) Пленуми ЦК КПРС відзначили як один з найважливіших факторів виконання Продовольчої програми, наміченої на період до 1990 року, здійснення комплексних заходів щодо соціального перетворення села, що може бути втілене в життя лише за умови наукового планування їх реалізації. Велику увагу питанням поліпшення соціального планування приділено на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, на якому вони обговорювались у комплексі завдань всебічного вдосконалення суспільства зрілого соціалізму, піднесення його продуктивних сил, розвитку виробничих відносин, зміцнення радянської державності. «Удосконалення виробничих відносин,— зазначив товариш Ю. В. Андропов,— вимагає також докорінного поліпшення планування й управління. У нас сформовано єдиний народногосподарський комплекс країни, нагромаджено певний досвід комплексного планування по регіонах і по вузлових проблемах економіки. Останні приклади цього — Продовольча програма і Енергетична програма — визначний документ перспективного значення, свого роду ГОЕЛРО в сучасних умовах. Реалізація цих програм вимагатиме величезної роботи партії, держави і всього народу. Але добре відомі і недоліки в нашому плануванні: невиправдане розпошення ресурсів, незбалансованість планів, розрив між товарною масою і доходами населення. Усунути такі явища — завдання і господарське і політичне».<sup>1</sup>

У втіленні в життя Продовольчої програми значна роль належить сільськогосподарським виробничим колективам. Вони, як зазначено в Конституції СРСР, «розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації»<sup>2</sup>. Великою мірою цьому сприяє затверджений восьмою сесією Верховної Ради СРСР десятого скликання «Закон СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями».

У країні нагромаджено великий досвід планування соціального розвитку колективів промислових підприємств. Здійснена певна робота в цьому напрямі і в сільськогосподарських колективах. Піонерами тут виступили господарства Ленінградської, Новгородської, Тамбовської областей РРФСР і Молдавської РСР<sup>3</sup>.

Аналізуючи зміст планування соціального розвитку сільськогосподарських колективів, не можна не звернути уваги на те, що в ньому основний наголос робиться на питаннях соціально-економічного виробничого характеру, а проблеми соціально-культурного розвитку посідають невиправдано обмежене місце. Взяти для прикладу типовий план економічного і соціального розвитку на 1981—1985 роки, затверджений Міністерством сільського господарства УРСР для сільськогосподарських колективів (колгоспів, радгоспів і міжгосподарських об'єднань). У розділі «Соціальний розвиток колективу сільськогосподарського підприємства» відсутні показники, що характеризують масово-по-

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 червня 1983 р. — Радянська Україна, 1983, 16 черв.

<sup>2</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М., 1977, ст. 8, с. 8.

<sup>3</sup> Див.: Крапивенский С. Э., Дементьев С. М., Крамарев В. Д. Сельскохозяйственный коллектив как объект социального планирования. М., 1981, с. 4.



літичну і культурно-виховну роботу, тобто та частина, яка належить до соціально-культурного розділу планування. Тим часом питання розвитку культури, організації вільного часу, всебічного розвитку особи, як відомо, не менш значущі від техніко-економічних, організаційно-технічних та ін.

В умовах зрілого соціалізму неухильно зростає роль суб'єктивного фактора в життєдіяльності суспільства, зокрема роль самої особи, від рівня соціальної активності якої багато в чому залежать успіхи комуністичного будівництва.

Основною метою економічної політики партії на сучасному етапі, підкреслено в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, є даліше піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення найсприятливіших умов для всебічного розвитку особи. У зв'язку з цим виникає потреба комплексного планування не тільки питань виробничого й економічного характеру, а й соціально-культурного розвитку колективу, виховної роботи та ін. «Предметом особливої турботи партійних організацій,— як відзначає товариш М. С. Горбачов,— повинно стати посилення виховної роботи в трудових колективах. Сільський трудовий колектив стоїть у центрі всього комплексу заходів по збільшенню виробництва продукції, підвищенню його ефективності»<sup>4</sup>.

Планування соціально-культурного розвитку трудового колективу через цілу низку особливостей становить чималу складність навіть у сфері промисловості, що цілком слушно відзначають дослідники<sup>5</sup>. Ще більшій труднощі постають у цій справі в умовах сільськогосподарського виробництва. Тут дається взнаки і відсутність досвіду в проведенні таких досліджень, особливо прикладного характеру, і відомча відокремленість культурно-освітніх установ, і розпорошеність сил і коштів. Утруднення в плануванні пов'язані також з нерівномірним розподілом бюджету вільного часу серед різних професійних груп трудівників одного й того самого сільськогосподарського колективу, міграцією населення, недостатньою кількістю висококваліфікованих кадрів та ін.

Потрібно зауважити, що сам термін «соціально-культурне планування», незважаючи на давнє вживання, ще не дістав у літературі достатнього обґрунтування. Безпосередньо питанням планування соціально-культурного розвитку трудових колективів (щоправда, промислових підприємств) присвячена низка публікацій<sup>6</sup>, але в них не уточнюється, що конкретно вкладається в це поняття, і не з'ясовується детально його місце і роль у загальній системі соціального планування. Тим часом очевидно, що ця система має включати в себе як абсолютно рівні дві невід'ємні, але відносно самостійні підсистеми — соціально-економічну і соціально-культурну. І тільки в такій єдності досяжний необхідний результат. Так само і план соціального розвитку має включати в себе дві самостійні, але органічно пов'язані частини — соціально-економічну і соціально-культурну, чого, як уже відзначалось, найчастіше не додержуються.

Додамо, що немає спільності не тільки в поглядах на поняття «соціально-культурне планування», а й в розумінні соціального планування взагалі. Ми поділяємо думку Ж. Т. Тощенко, який, виходячи з теоретичного аналізу і практики планової роботи, тлумачить соціальне планування як науково обґрунтоване визначення цілей, показників

<sup>4</sup> Горбачев М. С. Работать слаженно, с большей отдачей. — Правда, 1983, 10 февр.

<sup>5</sup> Див., напр.: Оди́нцов В. П. Культурно-воспитательная работа в планах социального развития трудовых коллективов. М., 1981, с. 27.

<sup>6</sup> Див.: Оди́нцов В. П. Социально-культурное планирование и воспитание молодых рабочих. М., 1975; Оди́нцов В. П. Комплексное планирование воспитательной работы в трудовом коллективе. М., 1980; Оди́нцов В. П. Культурно-воспитательная работа в планах социального развития трудовых коллективов. М., 1981.

і завдань (строків, темпів, пропозицій) розвитку соціальних процесів і розроблення основних засобів їх втілення в життя в інтересах трудящих соціалістичного суспільства. Це визначення, на наш погляд, цілкомітою мірою стосується і соціального планування не тільки в промислових, а й у сільськогосподарських колективах, яке так само передбачає науково обгрунтоване визначення цілей, показників розвитку соціально-культурних процесів у колективі і розроблення основних засобів їх втілення в життя в інтересах трудівників села.

Найважливішою метою планування соціально-культурного розвитку є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня, підвищення соціальної активності працівників аграрного сектора нашої економіки, їхньої свідомості, відповідальності, дисциплінованості. Очевидно, що таке планування набуває великої значущості не лише у зв'язку зі щойно названими положеннями, а й тому, що проблеми соціально-культурного розвитку набули особливої гостроти для села, від їх розв'язання залежить сьогодні стабільність кадрів, зниження міграції, насамперед серед молоді, зростання продуктивності праці в сільському господарстві і в кінцевому підсумку — виконання завдань Продовольчої програми. Усе це і визначило в останні роки посилену увагу до такого планування як з боку соціологів, так і керівників сільськогосподарських колективів.

Нещодавно завершена розробка планових показників соціально-культурного розвитку колгоспу «Прапор комунізму» Ізмаїльського району Одеської області, яку здійснила група наукових співробітників Одеського науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи та кафедри філософії Одеського політехнічного інституту за участю працівників Всесоюзного науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи. Цей документ по суті становить доповнення до типового варіанта «Плану економічного і соціального розвитку на 1981—1985 роки», затвердженого Міністерством сільського господарства УРСР для колгоспів, радгоспів і міжгосподарських підприємств. Реалізація нового розділу плану разом із соціально-економічним має забезпечити створення якнайсприятливіших умов для поступового стирання істотних відмінностей між містом і селом, задоволення дедалі зростаючих духовних потреб членів колективу, їх комуністичного виховання, розв'язання багатьох гострих соціальних проблем сучасного села.

Складанню названого документа передувала велика підготовча робота, яка полягала в докладному ознайомленні з усіма сторонами життєдіяльності колективу колгоспу за попередні п'ять років, особливо в культурно-дозвільній сфері. Без нагромадження таких вихідних даних можливе обгрунтоване, реальне перспективне планування, на протипагу формальному, здійснюваному «на око», без урахування тенденцій розвитку, історично сформованих умов, потреб і захоплень людей, їхніх запитів та інтересів, наявних ресурсів та ін. Першим результатом підготовчої роботи був соціальний паспорт — своєрідний портрет колективу, статистична основа, без якої немислиме соціальне планування. В ньому дістали відображення й історія колгоспу «Прапор комунізму», і соціально-демографічна та соціально-професійна його структури. Значне місце в цьому документі надано характеристиці рівня соціального розвитку населення села Багате, де розташований колгосп. Сюди увійшли характеристика рівня матеріального добробуту, зростання грошових доходів колгоспників, стан житлових умов, а також житлового будівництва і благоустрою, інформація про особисте господарство, стан охорони здоров'я, охорони материнства і дитинства, розвиток народної освіти, побутового обслуговування та ін. У соціальному паспорті відображена також динаміка базових на 1982 рік і за попередні п'ять років показників роботи в колективі по всіх напрямках комуністичного виховання.

Таблиці з показниками соціального розвитку колективу побудовані таким чином, щоб їх можна було щорічно «нарощувати» (див. схему). Це дасть можливість нагромаджувати інформацію, аналізувати зміни, що відбуваються в колективі, в їх динаміці і, що найголовніше, коригувати планові показники соціально-культурного розвитку.

Найменування показників	Одиниця виміру	Базовий період в середньому по роках 1976—1980	Плановий період по роках					1981—1985 рр. в % до 1976—1980 рр.
			1981	1982	1983	1984	1985	

Група дослідників не змогла б виконати свого завдання не залучивши до своєї роботи місцевих активістів і не спираючись на допомогу Ізмаїльського райкому партії, який створив спеціальну комісію, призначену, як говориться в рішенні з цього приводу, для «сприяння розробленню планових показників соціально-культурного розвитку в колгоспі «Прапор комунізму». Після успішного завершення роботи над планом одного колгоспу вона була перетворена в методичну раду з соціально-культурного планування у сільськогосподарських колективах району. Досвід, набутий у цій справі, став доброю підмогою для активістів усього району в реалізації завдань соціально-культурного характеру, а для наукових працівників — основою дальшої роботи, що здійснюється в інших районах Одеської області, зокрема Кадимському.

Складаючи модель планованих показників на основі вивчення практики соціального планування у промисловості та узагальнення наукової інформації, група дослідників виходила з того, що система ідеологічного, політико-виховного призначення, хоч і зумовлена численними факторами, має відносну автономність — здатна своїми засобами і методами самостійно впливати на колектив — і що кінцевим критерієм дієвості цієї системи є рівень соціальної активності його членів. Інша важлива вимога, яка ставиться до неї — забезпечити системний, комплексний підхід до планування означеної сфери виховної роботи, на що звернув особливу увагу XXVI з'їзд партії.

Планові показники соціально-культурного розвитку групувались за трьома основними напрямками, що відповідають комплексному підходу до всієї справи виховання — ідейно-політичного, трудового і морального. Це дістало відображення в «блоках» показників соціальної активності колгоспників: суспільно-політичної, трудової і культурно-творчої. Ще один, четвертий блок стосується стану матеріальної бази і кадрів культурно-освітньої роботи, а також перспективи їх розвитку. Така структура документа за змістом.

Окремо треба сказати про його структуру за формою. Тут дослідники натрапили на чи не найбільші труднощі. Якою вона має бути, які елементи вибирати, який алгоритм дії пропонувати? Річ у тім, що в одних працях, присвячених методиці соціального планування, питання щодо структури плану за формою взагалі не розглядається<sup>7</sup>, в інших воно зводиться до визначення набору показників<sup>8</sup>, а якщо, крім показників, передбачаються і заходи, то у відриві одні від одних<sup>9</sup>.

Проте в процесі роботи ставало зрозуміло, що самою лише статистикою задовольнитись аж ніяк не можна. Потрібно (і на цьому наполягали керівники колгоспу) наблизити план до життя, зробити його робочим документом «для колективу і через колектив», залучити до

<sup>7</sup> Див.: *Ельмеев В. Н.* Методологические основы планирования социального развития. М., 1974, и др.

<sup>8</sup> Див.: *Калаев Р. Б.* Планирование социального развития колхоза. Уфа, 1976, и др.

<sup>9</sup> Див.: *Методические рекомендации по составлению плана социально-экономического развития колхоза (совхоза).* Ставрополь, 1978, и др.

його реалізації якнайширше коло колгоспників, перетворити на керівництво до дії. Тому належало передбачити не тільки конкретні цифри, а й реальні заходи для їх досягнення. Але й цього виявилось замало.

Постало питання: на підставі чого визначаються саме такі показники і заходи, а не інші? Міркуючи над цим, науковці дійшли висновку, що крім звичайних статистичних викладок, які ґрунтуються на документальних об'єктивних даних, потрібна ще й інформація «суб'єктивного порядку», що відображає громадську думку. Перше, підкріплене другим, стає для людей не тільки точним, а психологічно, морально надійним, необхідним. До того ж має бути зважено, який соціальний ефект можна очікувати від реалізації намічених заходів, так би мовити, їх соціальну «рентабельність».

Наслідком пошуків стала структура показників соціально-культурного розвитку сільськогосподарського виробничого колективу, формою і змістом дещо відмінна від існуючих. У ній кожному з розділів передують описова аналітична частина, основним змістом якої є соціологічний аналіз громадської думки і об'єктивних статистичних даних про стан соціально-культурних процесів у колективі колгоспу. Плановий документ містить нові елементи-графи: «Заходи, що сприяють виконанню планових завдань», «Відповідальний виконавець», «Кошторисна вартість (в крб.)», «Джерела фінансування», а також графа «Які соціальні завдання розв'язуються». Така конкретність, предметність і дієвість («планова дисциплінованість») нового розділу плану дістала схвалення під час його обговорення і затвердження на спільному засіданні правління і парткому колгоспу.

Підрозділи цього документа за змістом такі.

Перший — «Аналіз суспільно-політичної активності колгоспників, планові показники і заходи щодо вдосконалення ідейно-політичного виховання в колективі». Тут дістає відображення робота в галузі ідейно-політичного, інтернаціоналістського, патріотичного і атеїстичного виховання. Зокрема подаються основні показники суспільно-політичної активності колгоспників, що розкривають участь в управлінні виробництвом, справами колективу, в політичному житті, виконання доручень партійної і громадських організацій колгоспу; участь у громадських формах економічної роботи колективу (бюро економічного аналізу, нормування праці, груп народного контролю, постів «Комсомольського прожектора» на ін.), участь у роботі громадських правоохоронних органів: ДНД, товариських судів, комсомольських оперативних пунктів охорони правопорядку, комісій з профілактики правопорушень і морального виховання та ін.

Детальне вивчення означеного питання привело до висновку, що в колективі колгоспу недостатньо пропагується значущість суспільно-політичної роботи, а також слабо заохочуються активісти. Дослідження показало, що 19,5 % усіх опитаних колгоспників перебувають на виборній громадській роботі, 13,4% — мають постійне громадське доручення. Значно вища суспільно-політична активність молодих колгоспників. Приблизно одна третина з них перебуває на виборній громадській роботі в бригаді, на фермі і стільки ж охоплено постійними і тимчасовими дорученнями. Із збільшенням віку рівень суспільно-політичної активності знижується. Серед опитаних, старших за 50 років, шойно названі показники не перевищують 11%. З усіх опитаних 58% не беруть участі в громадському житті колективу, не виконують доручень партійної та громадських організацій колгоспу.

Для того щоб з'ясувати причини такого становища, було поставлене питання: «Якщо Ви не маєте громадських доручень, то чому?» Відповіді розподілились таким чином: 1) не маю можливості його виконати — 21%, 2) не запропонували — 22%, 3) не бажаю — 15%, разом — 58%. До тих, хто не має можливості брати участь у громадському житті і виконувати доручення, насамперед належать жінки, які

працюють у тваринництві, а до тих, кому цього не пропонували, — колгоспники старшого віку. Третя категорія — працівники, старші за 50 років. З урахуванням цих особливостей і були розроблені заходи для піднесення суспільно-політичної активності членів колективу, зокрема, крім морального заохочення за активну участь у громадському житті, передбачено і матеріальне (скажімо, правління колгоспу виділило 1,5 тис. грн. на придбання цінних подарунків).

У другому підрозділі «Аналіз трудової активності колгоспників, планові показники і заходи щодо вдосконалення трудового виховання і економічного навчання» всебічно відображено рівень трудової активності сільських трудівників за такими показниками, як участь у соціалістичному змаганні, в русі за комуністичне ставлення до праці, у винахідництві і раціоналізаторстві, в боротьбі за економію і бережливість, за ефективність і якість сільськогосподарського виробництва, виконання і перевиконання виробничих завдань і норм, зміцнення трудової дисципліни. Планові показники цього підрозділу охоплюють насамперед роботу над удосконаленням трудового виховання й економічного навчання в одинадцятій п'ятирічці і значне зростання трудової активності колгоспників.

Оскільки найважливішим показником трудової активності є участь колгоспників у соціалістичному змаганні, передбачено, що за роки одинадцятій п'ятирічки число його учасників має збільшитись на 18,5 %. Цьому мають сприяти такі заходи, як забезпечення належної гласності, порівняльності результатів, створення умов для повторення передового досвіду, активізації суперництва, організація регулярного випуску бойових листків, «блискавок» про хід виконання соціалістичних зобов'язань. Передбачено, зокрема, практикувати «захист» особистих соціалістичних зобов'язань на зборах колективу, розширити міжособове трудове суперництво усіх ділянок колгоспного виробництва на основі договору про змагання, значно поліпшити систему морального і матеріального стимулювання переможців. Для реалізації цих заходів визначені також кадрові і фінансові ресурси.

Особливу увагу в цьому підрозділі плану приділено такому важливому показникові трудової активності в умовах розвинутого соціалізму, як рівень трудової, виробничої дисципліни і відповідальності членів колгоспу. В цілому цей рівень високий, що видно з результатів опитування. Відзначили відсутність до них зауважень з приводу трудової дисципліни 91 % усіх опитаних, наявність зауважень — 7,2 %, покарання за порушення — 1,2 %, не відповідали 0,6 %.

Треба відзначити, що серед опитаних колгоспників, старших за 50 років, лише 11,2 % мають зауваження щодо трудової дисципліни. Загальне число порушників, як показало вивчення цього питання, становить у колгоспі близько 3 %, що свідчить про необхідність дальшого зміцнення дисципліни.

З цією метою передбачено заходи громадського, матеріального і дисциплінарного впливу, що вживатимуться згідно з рішеннями зборів колгоспників, суворий контроль щодо порушників трудової дисципліни, щомісячні звіти їх на загальних зборах колективу, організацію «Вікон критики», а також проведення масових заходів, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни, посилення відповідальності керівників підрозділів у цій справі (оцінка їхньої діяльності має виводитись з урахуванням того, що за стан трудової дисципліни вони відповідають так само, як і за виконання виробничих завдань).

Третій підрозділ присвячений аналізу культурно-творчої активності і плановим показникам та заходам морального, естетичного і фізичного виховання. Оскільки раціональне і змістовне використання позаробочого, вільного часу в кінцевому підсумку позначається на рівні трудової і суспільно-політичної активності, сприяє всебічному гармонійному розвитку особи, розквіту її духовних і фізичних сил, то дос-

лідників, природно, цікавило питання, де в основному колгоспники перебувають у свій вільний час. Відповіді розподілились таким чином: 1) вдома — 77,4% усіх опитаних; 2) в Будинку культури — 10,6%; 3) в бібліотеці — 6,5%; 4) у знайомих, друзів — 5,5%. Як бачимо, переважна більшість проводить свій вільний час удома. З одного боку, їх не приваблює достатньою мірою діяльність культосвітзакладів, а з другої — сам бюджет цього часу незначний, особливо в напружені періоди сільськогосподарських робіт, коли й домашніх турбот не меншає, а в жінок додається сімейного клопоту. З'ясувалося, крім того, що близько 10% опитаних у години дозвілля займаються улюбленою справою вдома, але вони перебувають поза сферою впливу Будинку культури. У зв'язку з цим передбачено здійснити систему заходів для активізації роботи культосвітзакладів села Багате, планується організація виставок прикладної самодіяльної творчості. Пропаганда їх сприятиме розвиткові цієї змістовної форми проведення дозвілля.

Колгосп «Прапор комунізму» — один з найактивніших колективів у художній самодіяльності. У Будинку культури працює 30 гуртків і об'єднань, в яких регулярними заняттями охоплено близько 20% колгоспників. Однак, як показало опитування, є значні резерви збільшення їх числа, а отже, посилення естетичного виховання сільських трудівників. З усіх опитаних 11,3% виявили бажання відвідувати вокальний гурток, 8,3% — брати участь в агітбригадах, 8,2% — стати учасниками народного хору, 7,2% — вокально-інструментального ансамблю, 6,2% — духового оркестру, 5,1% — хореографічного колективу. Для реалізації цих резервів намічено збільшення числа учасників художньої самодіяльності до 25%. Передбачено також активізувати роботу діючих нині дискотек і об'єднання «Глобус», придбати додатково потрібне обладнання і устаткування, організувати клуб аматорів музики, створити «Клуб вихідного дня» та ін. Поряд з удосконаленням культурно-виховної роботи визначено, як поліпшуватимуться побутове обслуговування колгоспників, дальший благоустрій села.

Останній, четвертий підрозділ стосується аналізу стану матеріальної бази і кадрів культурно-просвітньої роботи, планових показників і заходів щодо розвитку матеріальної бази і підготовки кадрів у цій галузі. Тут містяться дані про використання наявних ресурсів, передбачається дальший розвиток матеріально-технічної бази культури, збільшення витрат на спортивне, туристське та культобладнання, а також, у зв'язку з розширенням обсягу роботи в зазначеному напрямі, зростання числа платних працівників культурно-просвітніх і фізкультурно-спортивних закладів, чисельності культактиву, збільшення витрат на зазначені цілі.

Так, наприклад, витрати на культурно-виховну роботу в середньому на одного працюючого в 1985 р. становитимуть 120 крб., в тому числі на проведення масових заходів — 4,5 крб., оплату працівників — 15 крб., наочну агітацію — 15 крб., придбання обладнання — 5 крб., господарське утримання закладів культури — 2 крб., спортивних споруд — 13 крб., на роботу з дітьми і підлітками — 10 крб. та ін., що загалом на 20% більше, ніж у минулій п'ятирічці.

Розглянутий документ став основою для здійснення всієї різноманітної і багатосторонньої діяльності правління колгоспу, партійної, комсомольської, профспілкової та інших громадських організацій.

Дослідження включало в себе кілька етапів, які умовно можна назвати «статистичним», «експертним» і «масово-опитувальним». Під час першого з них на основі збирання і вивчення статистичних даних на 1976—1980 роки і виділення з них стійкого проценту приросту «випереджуючої групи» визначались характерні тенденції щодо кожної видової ситуації (трудової, суспільно-політичної і культурно-творчої), і ці дані екстраполювались на 1985 рік. Другий етап — коригування намічених в результаті зазначеної екстраполяції даних з допомогою

опитування експертів, добре обізнаних з передбачуваними змінами в господарстві, в об'єктивній і суб'єктивній ситуаціях у першій половині 80-х років. Експертами виступали провідні спеціалісти і парторг колгоспу, а також керівники районних відомств. Їхня думка співвідноси-лась з офіційними даними. На третьому етапі було здійснено соціоло-гічне опитування колгоспників за спеціальною вибіркою, оброблення здобутих даних. Метод вибірки цілеспрямований, квотний. Як істотні розглядалися такі ознаки: стать, вік, освіта, партійність і професія. У межах заданих ознак було зроблено десятипроцентний щодо генераль-ної сукупності відбір респондентів.

Для здійснення опитування на допомогу дослідницькій групі як анкети були залучені на місці вчителі, культосвітпрацівники, яких бу-ло ретельно проінструктовано. Незважаючи на певні труднощі, план опитування було повністю виконано, а здобуті дані своєчасно обробле-но, проаналізовано і описано.

Досвід проведеного дослідження багато чого навчає. Так, зокре-ма, для кращої організації, підготовки і проведення такої роботи тре-ба глибше, ґрунтовніше і, що важливо, систематично вивчати громад-ську думку, більше спиратись на допомогу партійних органів.

Заслужує на увагу організація вивчення громадської думки в Азербайджані. Тут вирішено створити при партійних комітетах колгос-пів, радгоспів, інших трудових колективів ради з вивчення громадсь-кої думки і соціологічних досліджень, спрямувати їх діяльність на розширення масштабів і підвищення ефективності цієї роботи<sup>10</sup>. Ма-буть, такі ради потрібні було б створити і в нашій республіці.

Досвід проведеного дослідження переконав у тому, що треба яко-мога ширше використовувати в соціально-культурному плануванні мате-ріали державної і профспілкової статистики<sup>11</sup>, без яких практично не-можливо на належному рівні узагальнювати матеріал дослідження і робити конкретні висновки з приводу дальшого поліпшення культурно-виховної роботи на селі.

І ще на один момент хотілося б звернути увагу дослідників, які займаються прикладною соціологією в галузі соціально-культурного планування. Оскільки у нас методиці практичного впровадження ре-зультатів досліджень приділяється поки що недостатня увага<sup>12</sup>, то слід у планових документах передбачати такі позиції, котрі б програ-мували це впровадження.

Пропонована нами структура документа, яка містить такі графи, як «Заходи, що сприяють виконанню планових показників», «Відпові-дальний виконавець», «Кошторисна вартість», «Джерело фінансуван-ня», розрахована на те, щоб якомога більше сприяти реальному вико-нанню показників соціально-культурного розвитку сільськогосподар-ського виробничого колективу.

\* \* \*

Одной из главных целей социально-культурного развития в нашей стране является дальнейшее повышение материального и культурного уровня жизни работников сельскохозяйственного производства, развитие их социальной активности, социалистической сознательности, укрепление трудовой и общественной дисциплины. Ныне от успешного решения этих проблем во многом зависит рост производительности труда, правильное проведение кадровой политики и снижение миграции среди сельских труженников, в особенности среди молодежи.

<sup>10</sup> Див.: В ЦК Компартии Азербайджана. — Соцпол. исследование, 1982, № 2, с. 71.

<sup>11</sup> Див.: *Иовчук М. Т., Коган Л. Н.* Социалистическая культура советского народа и некоторые актуальные вопросы ее исследования. — Соцпол. исследования, 1982, № 4, с. 48.

<sup>12</sup> Див.: *Батыгин Г. С.* Обоснование практических рекомендаций в прикладной социологии. — Там же, с. 59.

Л. М. КУРЧИКОВ, О. М. РОДЖЕРО, А. Ю. ЦОФНАС

## ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗУМІННЯ І ЙОГО ВИДІВ

Проблема розуміння має давню історико-пізнавальну традицію, але світоглядно-методологічний статус вона здобула порівняно недавно. Необхідною гносеологічною та соціально-культурною передумовою цього була принципова переорієнтація всього комплексу гносеологічної проблематики з намагання побудувати завершені системи знання з їх претензією на вічні істини, притаманних класичній буржуазній філософії, на вивчення соціально-практичних умов виробництва, трансформації та засвоєння знання суб'єктами. Діалектико-матеріалістична традиція аналізу комплексу проблем, пов'язаних зі з'ясуванням сутності та видів розуміння, виходить з принципової методологічної настанови, націленої на розкриття «конкретної логіки конкретного предмета» (В. І. Ленін), дослідження тих соціально-визначених механізмів, які опосередковують процес перетворення суми знань на систему свідомих переконань особистості. Остання проблема становить предмет не лише абстрактно-теоретичних досліджень, а в сучасних умовах прибирає неабиякої світоглядної ваги та значущості.

Якщо проаналізувати з цього погляду ту ситуацію, що склалася навколо проблеми розуміння в сучасній буржуазній філософії, то впадає в око та обставина, що ця проблема є сучасним різновидом ідеалістичної реакції на крах гегелівського пангносеологізму (а в його особі і вузькообмеженого характеру просвітницьких ідеалів традиційного філософування). Водночас проблема розуміння відображає спроби пошуків буржуазною філософією тих специфічних ознак людського буття у світі, які б протистояли «генералізуючим» та «об'єктивуючим» методам природничонаукових дисциплін, утворюючи своєрідний демаркаційний бар'єр між «науками про природу» і «науками про культуру». Названа дихотомія в кінцевому підсумку відображає антитезу «двох культур» в рамках буржуазного світогляду, протистояння гуманітарного та природничонаукового знання. Останнім часом помітна тенденція дещо пом'якшити надмірну крайність взаємовідношень двох «образів науки» у буржуазній філософсько-методологічній свідомості. Це викликано об'єктивним посиленням єдності наук, пошуками інтегративних, «наскрізних» вимірів наукового знання, прагненням до аналізу пізнання у контексті культури та ін. Тому поряд з аналізом проблеми розуміння у традиційному дусі герменевтики та «філософії життя» певну увагу до її дослідження виявляють історики і методологи науки, культурологи, лінгвісти та ін. У радянській філософській літературі у конструктивно-критичному плані проаналізована принципова обмеженість сучасної буржуазної герменевтики<sup>1</sup>. Дістали свій розгляд питання співвідношення розуміння і пояснення в науковому пізнанні, соціокультурні аспекти розуміння і місце цієї процедури в рамках окремих дисциплін<sup>2</sup>. Ряд

<sup>1</sup> Див.: *Гайденко П. П.* Философская герменевтика и ее проблематика. — В кн.: *Природа философского знания*. М., 1979, с. 134—218; її ж: *Герменевтика и кризис буржуазной культурно-исторической традиции*. — *Вопр. литературы*, 1977, № 5, с. 130—165.

<sup>2</sup> Див.: *Малиновская К. В.* Понимание и его роль в науке. — *Филос. науки*, 1974, № 1, с. 49—56; *Васильева Т. В., Панченко А. И., Степанов Н. И.* К постановке проблемы понимания. — *Вопр. философии*, 1973, № 7, с. 124—134; *Костюк В. Н.* Методология научного исследования. Киев; Одесса, 1978, 178 с.; *Объяснение и понимание в научном познании*. — *Вопр. философии*, 1980, № 9, с. 51—63; *Лекторский В. А.* Субъект, объект, познание. М., 1980, 350 с.; *Горский В. С.* Историко-философское истолкование текста. Киев, 1980, 205 с.; *Понимание как логико-гносеологическая проблема*. Киев, 1982, 336 с.



перспективних напрямів розробки проблеми розуміння поєднаний з дослідженням розуміння як предмета гносеологічного аналізу; з'ясуванням його місця в структурі людської діяльності і свідомості; аналізом питання про специфіку розуміння порівняно з поясненням; висвітленням проблеми можливості застосування процедури розуміння не тільки в гуманітарних, але й у природничонаукових дисциплінах.

З'ясування цих проблем потребує звернення до історико-пізнавального матеріалу з метою реконструкції історично вироблених підходів і різновидів розуміння. Одну з перших в буржуазній філософії спроб аналізу розуміння в абстрактно-теоретичній формі здійснив В. Дільтей. Характерна для буржуазної філософської свідомості тенденція протиставлення природознавства і гуманітарних дисциплін дістала в його філософії чи не найчіткіше відображення: природу ми пояснюємо, твердить В. Дільтей, людину — розуміємо. Відповідно розрізняються й методологічні процедури, що ними послуговуються названі науки. Якщо «пояснення» — це перехід від одного рівня міркування до іншого, підведення окремих об'єктивно зафіксованих явищ під загальний закон науки, то «розуміння» як метод пізнання духовних явищ характеризується здатністю дослідника «вжитися» у досліджувану ним епоху, поставити себе (подібно до актора) на місце тієї чи іншої особи<sup>3</sup>. Тільки цей підхід, твердить Дільтей, гарантує збереження специфіки гуманітарного знання. Однак, зберігаючи специфіку, ми втрачаємо саме знання, оскільки витлумачена у психологічному плані процедура розуміння має на собі відбиток суб'єктивізму і ірраціоналізму. Внаслідок цього розбіжність природничонаукового і гуманітарного знання ще більш поглиблюється.

Очевидна методологічна і евристична безперспективність ситуації, що склалася, спонукає зусилля сучасної герменевтики, спрямовані на залучення до сфери традиційно герменевтичних проблем деяких питань природознавства, наукового пізнання взагалі<sup>4</sup>. Науку намагаються розглянути у зв'язку з світом людини, простежити зв'язок наукової і буденної свідомості, порівняти наукові і людські цінності тощо. Підкреслимо, що проблема обґрунтування наукового пізнання, осмислення гуманістичної значущості науки, її місця в системі культури завжди привертала до себе увагу філософії. Принципово нові аспекти вивчення цієї теми вносяться марксистсько-ленінською філософією, де вперше була обґрунтована теза про науку як безпосередню продуктивну силу суспільства, тобто зв'язок науки з іншими складовими суспільного життя виступив необхідною передумовою дослідження всіх інших проблем. Зрозуміло, що орієнтація герменевтики і філософії життя на протиставлення двох методів пізнання унеможливило адекватний розгляд названого комплексу тем. Протиставлення пояснення розумінню суперечить практиці людського пізнання, де ці процедури пов'язані. Будь-яке дослідження процедури пояснення потребує звернення до проблеми розуміння. Виникає проблема зіставлення двох пізнавальних процесів, що супроводжують один одного. Для її розв'язання треба побудувати не лише логічну теорію розуміння<sup>5</sup>, але насамперед дослідити загальний гносеологічний аспект розуміння, з'ясувати питання про співвідношення розуміння і знання.

В цьому контексті розглянемо ідеї, що висунув І. П. Павлов на протигагу домінуючим у сучасній буржуазній психології концепціям розуміння як переживання. І. П. Павлов підходив до розв'язання проблеми розуміння з позицій своєї матеріалістичної концепції умовно-рефлекторної психічної діяльності. Розуміння у цій концепції розгляда-

<sup>3</sup> Див.: *Hodges W. N. Diethy. London, 1944, p. 28.*

<sup>4</sup> Див.: *Hermeneutik als Weg heutige Wissenschaft. Salzburg. München, 1971, 258 S.*

<sup>5</sup> Див.: *Грязнов Б. С., Садовский В. Н. Проблемы структуры и развития науки в «Бостонских исследованиях по философии науки» (вступит. статья). — В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978, с. 38.*

ється як використання утворених у корі головного мозку часових зв'язків («асоціацій»), у яких подано знання про навколишній світ. «Коли утворюється зв'язок, тобто те, що зветься «асоціацією», де і є, безперечно, знання справи, знання певних відношень, зовнішнього світу; коли ж ви наступного разу послуговуєтесь ними, то це зветься «розумінням», тобто використання знання, набутих зв'язків — є розуміння»<sup>6</sup>. Вчений вважав, що розуміння нерозривно пов'язане зі знанням як відображенням об'єктивних зв'язків та відношень, і інколи навіть не вбачав принципової різниці між ними: «утворення часових зв'язків, тобто цих «асоціацій» ...це і є розуміння, це і є знання, це і є здобуття нових знань»<sup>7</sup>.

Наведені думки І. П. Павлова нині набули неабиякої ваги з розвитком теоретико-інформативного підходу. Специфіка «асоціацій», тобто часових зв'язків, що відображують зовнішній світ, полягає в їх сигнальному характері — як сигнали вони інформують про життєво важливі для організму чинники. На сигнальному характері часових зв'язків наголошував І. П. Павлов, називаючи умовний подразник сигналом безумовного рефлексу. Асоціація виступає каналом зв'язку, на якому інформація про життєво важливі чинники середовища передається в організм, перетворюючись на знання про ці чинники. З цього погляду знання є відображення в корі великих півкуль головного мозку різноманітних зв'язків і відношень зовнішнього світу (часової послідовності, причини зв'язків) та ін.; розуміння ж пов'язане з виділенням з сукупності відображуваних явищ сигнальних зв'язків, які свідчать про співвіднесеність набутої інформації з певними предметами середовища. Тому розуміння — це своєрідне «опредметнення» знання, встановлення зв'язку між знанням і предметом. Розуміння і знання розрізняються між собою передусім за об'єктом. Об'єктом знання може бути як предмет об'єктивної реальності, так і інше знання. Безпосереднім об'єктом розуміння виступає тільки знання.

Однак в реальному пізнавальному процесі знання і розуміння не тільки відрізняються одне від одного, але й нерозривно пов'язані. Розуміння виступає як більш глибоке знання про світ, збагачене і перевірене зворотним зв'язком. Саме таке знання може бути успішно використане в практичній діяльності.

Сигнальний характер відображення і пов'язане з ним розуміння відношень зовнішнього світу, притаманне психіці вищих тварин, мали вирішальне значення в біологічній еволюції та становленні людини. «Саме тому, що тварини мають можливість підготуватися по сигналу до майбутніх подій, що поступово розвиваються, умовний рефлекс став центральним пунктом прогресивної еволюції і саме як такий він був відкритий І. П. Павловим», — зазначає П. К. Анохін<sup>8</sup>.

Специфіка людського розуміння полягає в тому, що воно здійснюється не тільки на основі першої, але й на основі другої сигнальної системи, з використанням мови. Павловська концепція механізму виникнення знання і його використання (розуміння) зберігає свою специфіку, але з суттєвими доповненнями, що враховують існування понятійно-категоріальних форм людської пізнавальної діяльності, похідних від практики. Тому не випадково процедуру розуміння іноді пов'язують з процесом формування і використання понять. Дійсно, розуміння будь-якого явища передбачає уміння виділити його суттєві зв'язки і відношення, що дає змогу відрізнити об'єкт від інших об'єктів, здійснити його категоризацію — підведення під поняття.

<sup>6</sup> Павловские среды, М.; Л., 1949, т. 2, с. 579—580.

<sup>7</sup> Там же.

<sup>8</sup> Анохин П. К. Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса. — В кн.: Философские вопросы высшей нервной деятельности и психологии. М., 1963, с. 178—179.

Діалектичний матеріалізм розглядає поняття як мислительні «результати, в яких узагальнюються дані... досвіду»<sup>9</sup>. Ці результати мають більш або менш визначений характер. Незалежно від того, чи задається поняття визначенням або невизначеним описом (дескрипцією), наявність поняття передбачає деякий словесний вираз. Таке «понятійне розуміння» (назвемо його умовно дефінітивним) є необхідним елементом наукового пізнання. Не випадково останнім часом наводяться вагомі міркування щодо реабілітації у названому напрямі терміна «поняття» в математичній логіці, де він визначається, починаючи з Фреге, як «одномісний предикат»<sup>10</sup>.

Необхідність «дефінітивного» розуміння для процесу пізнання не означає, що ним вичерпується процес розуміння взагалі. Інакше кажучи, вислів «мати поняття — отож розуміти» не означає, що розуміти — отож мати лише поняття. Знання існують також як уявлення, образи, безпосередні поняття, які, на відміну від понять, можуть не поєднуватися з усвідомленим, понятійно закріпленим аналізом суттєвих властивостей та відношень. Таке знання звичайно лише частково вербалізується і, за словами Д. М. Маккея, «ми знаємо більше, ніж можемо висловити»<sup>11</sup>. Шляхи і результати освоєння таких знань можна було б назвати перцептивним розумінням. Підкреслимо, що було б недоцільно вважати останнє прерогативою лише буденного пізнання, а ознакою наукового — тільки дефінітивне осмислення. Дефінітивне розуміння спрямоване на результати пізнання, тоді як на стадії інтуїтивних евристичних прозрінь воно немовби відходить у тінь<sup>12</sup>. Водночас у науковому пізнанні вирішальну роль відіграє не перцептивне, а дефінітивне розуміння, оскільки саме за його допомогою здійснюється концептуалізоване, теоретичне відтворення об'єкта в знанні. Стосовно цього існують кілька випадків. По-перше, наявне знання може охоплюватись вже виробленими поняттями. Цей момент теоретичного осмислення здебільшого відповідає періодові її ординарного розвитку. Розуміння при цьому за своїм змістом близьке до процесу підведення під парадигму (Т. Кун).

По-друге, нові емпіричні знання, суперечності або прогалини в знаннях можуть зумовити введення нового поняття, яке не зачіпає усталеної теорії або концептуальної системи.

По-третє, вводиться нове поняття (або система понять), яке приводить до радикальних зрушень у науці, до створення нової концептуальної рамки їх осмислення. Такими поняттями були, наприклад, «квант» у теорії теплового випромінювання, «фотон» в теорії світла та ін.

У вітчизняній літературі трапляється вживання термінів «розуміння» і «пояснення» як синонімів<sup>13</sup>. Вважають, що синонімічність у вживанні цих термінів запобігається внаслідок виключення з мови логіки науки терміна «розуміння» як такого, що має психологічне (прагматичне) значення, і збереження логіко-гносеологічного знання лише за терміном «пояснення»<sup>14</sup>. За такого підходу відмінність між розумінням і поясненням можна зобразити як відмінність двох зустрічних рухів у процесі дослідження: від суб'єктивного стану нерозуміння до об'єктивного знання і від об'єктивно-логічного розгортання цього знання (пояснення) до суб'єктивного стану зрозумілості

<sup>9</sup> *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 15.

<sup>10</sup> Див.: *Попович М. В.* Логика и анализ понятийного аппарата научной теории. — В кн.: *Логико-философский анализ понятийного аппарата науки.* Киев, 1977, с. 21.

<sup>11</sup> *Маккей Д. М.* Механизм «невного знания». — *Современные проблемы кибернетики.* М., 1978, с. 37.

<sup>12</sup> Див.: *Адалар Ж.* Исследование психологии процесса изобретения в области математики. М., 1970. 138 с.

<sup>13</sup> Див.: *Никитин Е. П.* Объяснение — функция науки. М., 1970, с. 6—7.

<sup>14</sup> Там же, с. 8.

(розуміння). Прикладом може бути модель процесу навчання: «вчитель» пояснює, «учень» розуміє. Отже, розуміння розгортається як суб'єктивна сторона пояснення і відмінність між ними відповідає відмінності контексту відкриття від контексту підтвердження. За такого підходу розуміння позбавлене логічних ознак і пов'язане з психічними процесами<sup>15</sup>. Водночас відзначаються інші відмінності пояснення від розуміння. Якщо перше виходить з певного закону і вихідних умов (за відомою схемою К. Гемпеля — П. Оппенгейма) і може бути суто формальним, розуміння ґрунтується і «на інтерпретації законів, тобто має семантичну природу»<sup>16</sup>. Тут розуміння вже відокремлюється від пояснення, але зберігає гносеологічний статус і зближується з інтерпретацією, яка також має кілька значень.

В логіці науки інтерпретація розглядається як така логіко-гносеологічна операція, що полягає у «встановленні системи (або систем) об'єктів, що утворюють предметну область значень термінів досліджуваної теорії»<sup>17</sup>. Хоча це визначення сформульовано для дедуктивних наук (математика, логіка), воно має силу і для природничо-наукових дисциплін, зі врахуванням того, що там інтерпретація належить до ситуацій, які не властиві для дедуктивних наук, а саме для експериментального вивчення природи. У цих випадках ідеться про необхідність інтерпретації самого емпіричного матеріалу, експериментальних даних, а не математичного формалізму. Вказуючи на неможливість описання досліду в квантовій механіці без використання класичних понять, Борн писав: «Зрештою інтерпретація експериментальних фактів здійснюється за допомогою таких абстракцій, як випромінювання у вільному просторі і вільні матеріальні частки. Отже, на цих абстракціях ґрунтується все наше просторово-часове тлумачення фізичних явищ»<sup>18</sup>. По суті тут ідеться про розуміння інтерпретації, що суперечить тому значенню, яке надається цій процедурі в логіці. Остання розглядає рух від абстрактної (формальної) системи до емпіричної предметності. В природознавстві інтерпретація полягає в теоретичному тлумаченні емпіричних даних, причому останні узагальнюються не через підведення під одичине, ізолюване поняття, а розглядаються у контексті певної концептуальної схеми, системи понять і абстракцій. Наприклад, В. Гейзенберг розглядає розуміння як пошук і знаходження конкретних концепцій для опису явища<sup>19</sup>. Отже, реальна практика природничонаукового пізнання спростовує вихідний постулат герменевтики, який заперечує загально-гносеологічний смисл розуміння.

Адекватному аналізу розуміння не допомагають і спроби розглянути його у контексті «гносеології без суб'єкта», втіленої у концепції «третього світу» Поппера<sup>20</sup>. До цього світу Поппер залічує феномени об'єктивного знання, розуміння яких не може бути витлумачене в дусі прибічників суб'єктивної концепції, які приписують процедурі розуміння як її неодмінні атрибути «симпатію» до об'єкта, відтворення дій інших осіб тощо. А це означає, що будь-яке розуміння, яким би суб'єктивним воно б не уявлялось, має певний результат. Акт розуміння втілюється в деякій інтерпретації як у своєму продукті, а цей останній розглядається у належності «третього світу», сві-

<sup>15</sup> Див.: Костюк В. Н. *Методология научного исследования*. Киев; Одесса, 1976, с. 52.

<sup>16</sup> Там же, с. 51.

<sup>17</sup> Крымский С. Б. *Научное знание и принципы его трансформации*. Киев, 1974, с. 110.

<sup>18</sup> Про фізичну інтерпретацію математичного формалізму див.: *Эйнштейн А. Физика и реальность*. М., 1965, с. 154; *Борн М. Физика в жизни моего поколения*. М., 1963, с. 50.

<sup>19</sup> Див.: *Гейзенберг В. Что такое «понимание» в теоретической физике*. — *Природа*, 1971, № 4, с. 70—80.

<sup>20</sup> Див.: *Popper K. On the theory of objective mind*. In: *Akten des XIV International Kongress für Philosophie*. Bd. I. Wienn, 1968, S. 25—45.

ту об'єктивного знання. Відтворюється, отже, своєрідний варіант об'єктивного ідеалізму, у якому (варіанті) діяльність розуміння зводиться до оперування об'єктами «третього світу» — проблемами, реченнями, теоріями, тобто знаннями, що вже сформувались і, як надбання науки, виявляються в її історії. Ми здатні зрозуміти ту чи іншу наукову теорію або проблему, збагнути конкретний варіант розв'язання наукової проблеми певним вченням, якщо зуміємо реконструювати її в оригінальному вигляді. При цьому слід враховувати, що прагнення до інтерпретації будь-якої теорії породжує проблему розуміння — проблему про проблему<sup>21</sup>.

Між рівнями проблеми і метапроблеми за такого тлумачення не може існувати нічого спільного. К. Поппер пояснює це тим, що дві сформульовані метатеорії того самого об'єкта можуть бути зовсім несхожі одна на одну, оскільки історики науки, визнаючи факти, водночас можуть надавати їх різним інтерпретаціям<sup>22</sup>. Тому виникає проблема повного розуміння теорії, яке, проте, не означає розуміння всіх можливих наслідків теорії. Але оскільки їх безконечна множина, то й цілковите розуміння теорії неможливе. В цьому значенні розуміння теорії не відрізняється від розуміння людської індивідуальності. Це зумовлює те, що інтерпретатор може розуміти теорію краще, ніж її творець, тобто процедура розуміння зображується як така, що вільна від суб'єктивних та ірраціоналістичних нашарувань. Але повністю уникнути суб'єктивізму К. Попперу, проте, не вдалося. Розуміння, яке досягається в процесі історико-наукового дослідження, не є, за Поппером, об'єктивним і загальнозначущим, оскільки не існує єдиного об'єктивно-логічного критерію відрізнення розуміння певної наукової теорії від самої наукової теорії, і, більш того, критерію різних варіантів розуміння тієї самої теорії. Гносеологічний статус проблеми розуміння визначається тим, що за межами суб'єкт-об'єктних відношень вона взагалі не може бути сформульована. Тому розуміння як пізнавальна процедура, як момент і сторона процесу пізнання суб'єктом об'єкта не знайшло собі місця в «третьому світі» Поппера, звідки еліміновано суб'єкта і який також не залежить від об'єкта пізнання. Водночас найзагальніша ситуація звернення до розуміння саме і пов'язана з процесом освоєння знань суб'єктом.

Відповідно до цього говорити про розуміння реального явища, емпіричного об'єкта можливо тоді, коли вони репрезентовані у вигляді наукових фактів у системі наукового знання. В цьому випадку розуміння постає як певна операція наукового дослідження, що виконується у процесі переходу від емпіричного рівня до теоретичного і пов'язана з виявленням смислу тих або тих емпіричних зв'язків, закріплених у відповідній системі наукових понять і постулатів. Однак тільки цією формою існування процедура розуміння в науці не обмежується.

Важливою умовою наукового пізнання є необхідність тлумачення знання, яке вже зафіксоване в деякому формальноконцептуальному апараті, що має емпіричну інтерпретацію. На необхідність такої процедури вказує В. Гейзенберг, підкреслюючи, що «завершальне математичне формулювання закону природи не завжди збігається з розумінням цього закону»<sup>23</sup>. Отже, йдеться про розуміння наукового закону, але ця думка може бути поширена і на розуміння наукової теорії.

Принциповим у світлі наведеної думки буде з'ясування положення про евристичні можливості розуміння стосовно об'єктів наукового пізнання, тобто аналіз його смисловизначальної функції. Як зауважує К. В. Малиновська, «оскільки розуміння є відношення до знання і тим

<sup>21</sup> *Ibid.*, S. 36.

<sup>22</sup> *Ibid.*, S. 39.

<sup>23</sup> Гейзенберг В. Что такое «понимание» в теоретической физике..., с. 76.

самим — опосередковане відношення до об'єкта, воно містить у собі і нове знання про об'єкт. Розуміння часто допомагає розкрити такі сторони об'єкта, які в самому знанні не були явно зафіксовані»<sup>24</sup>. Виникає питання: за рахунок чого досягається таке розкриття, адже у формі знання при цьому нічого не міняється.

Певне світло на цю проблему проливає історія науки, зокрема історія формування квантової теорії. Відомо, яку роль для виникнення квантової теорії відіграла статистична інтерпретація хвильової функції (М. Борн). Основний теоретико-пізнавальний зміст борнівської інтерпретації полягав у твердженні про те, що хвильовий процес репрезентує не самі мікрооб'єкти, а лише можливість їхнього руху. Цим було наголошено на характері тієї фізичної реальності, яка описується хвильовою функцією, тобто був уточнений онтологічний зміст квантової механіки. Однак лише формування В. Гейзенбергом принципу невизначеностей і — на його основі — принципу доповняльності Н. Бора дали можливість здійснити остаточну інтерпретацію квантової теорії, встановити гносеологічну та методологічну природу корпускулярно-хвильового дуалізму<sup>25</sup>.

Значення інтерпретації квантової теорії в процесі її становлення полягає в тому, що в процесі розуміння була з'ясована онтологічна платформа цієї теорії, яка допускається гносеологічними засобами (формами і мовою) теорії. Інакше кажучи, було встановлено, про що має сенс говорити на мові квантової теорії і що є в ній беззмістовним твердженням.

Цей особливий тип розуміння можна визначити як такий процес заставлення знання і об'єкта, яке відбувається на теоретичному рівні наукового дослідження і яке з'ясовує онтологічний, гносеологічний і методологічний зміст наукової теорії. Цей тип розуміння передбачає процедуру співвіднесення елементів теорії з реальністю, в результаті чого уточнюється картина теоретичного об'єкта, утвореного засобами цієї теорії<sup>26</sup>.

Особливе місце в науковій практиці посідає різновид розуміння, специфічною ознакою якого є тлумачення однієї теорії через іншу за допомогою встановлення відношення між теоріями. В цьому разі увага акцентується на виявленні меж і змісту однієї теорії в контексті іншої. З цього погляду квантова теорія, наприклад, виступає як певне розуміння класичної теорії, а теорія відносності — ньютонівської механіки. Таке відношення теорії, коли одна з них є розумінням іншої, трапляється тільки тоді, коли теорії перебувають у відношенні повного або часткового ізоморфізму. Стосовно даного випадку це означає, що у квантовій теорії (відповідно — в теорії відносності) виділяється деяка частина, ізоморфна класичній механіці. Отже, цей різновид розуміння має достатньо строгий критерій і практикується в інших науках. Зокрема, в сучасній конструктивній математиці і логіці використовується метод «занурення» або метод занурюючої інтерпретації для встановлення зв'язку з звичайною класичною математикою. В основі цієї процедури перебуває поняття занурюючої операції, яка дозволяє зіставити кожну логіко-арифметичну формулу, що виводиться в класичному обчисленні, з певною конструктивно-істинною формулою сучасної математики. В цьому випадку кожна занурююча операція визначає собою конструктивну «розшифровку» або розуміння класичного обчислення<sup>27</sup>.

<sup>24</sup> Малиновская К. В. Понимание и его роль в науке..., с. 54.

<sup>25</sup> Див.: Алексеев И. С. Концепция дополнителности. Историко-методологический анализ. М., 1975. 225 с.

<sup>26</sup> Про поняття теоретичного об'єкта на відміну від об'єкта експериментальної діяльності див.: Грязнов Б. С. и др. Теория и ее объект. М., 1973. 243 с.; Чудинов Э. М. Природа научной истины. М., 1977. 285 с.

<sup>27</sup> Див.: Шанин Н. А. О некоторых логических проблемах арифметики. Труды математич. ин-та им. В. А. Стеклова. М., 1955, т. 43, с. 45, 53.

Підбиваючи підсумок, можна визначити цей різновид розуміння як зіставлення наукових теорій, повністю або частково ізоморфних одна одній, в процесі якого встановлюється еквівалентність і відмінність між теоріями, з'ясовується зміст і межі застосування однієї теорії засобами іншої.

Розглянуті ситуації і різновиди розуміння використовуються не самотійно, ізольовано, а разом з іншими евристичними прийомами і формами пізнавальної діяльності — абстракцією, ідеалізацією, формалізацією, інтерпретацією та ін. Розуміння — це одна з визначальних функцій науки, поряд з такими, як опис, пояснення і передбачення. Розуміння виступає як сторона (момент) суб'єкт-об'єктних відношень і тому може бути предметом гносеологічного аналізу. Як сторона пізнавального відношення, воно слугує моментом і передпоилкою теоретичного освоєння світу, без якого процес пізнання не може вважатися цілісним і завершеним. Адже теоретичне освоєння світу — це не тільки здобуття знання про світ, але і розуміння цього знання, і — через нього — розуміння навколишньої дійсності, світорозуміння.

\* \* \*

В настоящее время проблема понимания привлекает все более пристальное внимание философов-марксистов, что объясняется не только задачами критики буржуазной философии, но и совершенствованием гносеологического аппарата материалистической диалектики. В статье дается обоснование возможности и необходимости теоретико-познавательного анализа этой проблемы. Проблема понимания неизбежно возникает в процессе соотнесения знания с объектом, а также в процедурах установления целостности (единства, согласованности) наличного знания вне зависимости от того, что является его предметом — природа или культура. Понимание при этом может выступать как в дефинитивной (концептуальной), так и в перцептивной формах. В рамках научного исследования понимание отличается от объяснения, во-первых, своей направленностью, а во-вторых, операционально. Средством понимания нередко выступает интерпретация, рассматриваемая как установление предметной области теории, а также как выражение эмпирических связей и отношений на языке соответствующих абстракций. Выделяются такие виды понимания, которые связаны с переходом от эмпирического уровня знания к теоретическому, сопоставлением знания и объекта на теоретическом уровне, а также с истолкованием одной теории в рамках другой. Понимание рассматривается как одна из функций науки (наряду с такими, как описание, объяснение, предсказание), как момент и необходимая предпосылка освоения мира человеком.

Л. С. ШАПО

## ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ І ФОРМИ ЇЇ СУБ'ЄКТИВНОГО УСВІДОМЛЕННЯ

Однією з характерних рис сучасної науки є зростання рівня проблемності наукового знання, різноманітність стимулів і методів наукового пошуку. На цьому рівні розвитку наукової практики значну роль у прирощенні знання відіграють не тільки засоби його здобування, але і форми його суб'єктивного усвідомлення.

Освоєння суспільно-історичним суб'єктом світу духовної культури, всього масиву знань, вироблених людством, передбачає не тільки просте засвоєння закладеної у них інформації, але й певну інтерпретацію, оцінку, прийняття або неприйняття наукових концепцій, ідей, теорій,

програм діяльності. Суб'єктивне усвідомлення результатів попереднього розвитку науки поєднане з оцінкою їх істинності, з'ясуванням ступеня адекватності знання і об'єкта, повноти і обґрунтованості наукових теорій, коректності методологічних принципів і методів дослідження, а також передбачає «проєкцію результатів пізнання на світ людських дій, рішень, цілей, проблемних і стратегічних ситуацій, розвитку певних цивілізацій, систем культури»<sup>1</sup>.

Аналогічні параметри оцінки нових наукових знань. У ході цієї процедури встановлюються моменти спадкоємності і новизни знання в його відношенні до ідейного багажа минулого, визначається відповідність пізнання потребам суспільно-історичної практики, з'ясовується його адекватність поставленим цілям і ідеалам, ефективність у розв'язанні певних завдань.

Важлива роль у процесі усвідомлення істинності знання належить суб'єктивним чинникам, а саме — переконанню, вірі й сумніву, що відображають емоційно-оцінну сторону пізнавальної діяльності. З погляду психології сумнів, віра та ін. становлять різновиди інтелектуальних почуттів, які відображають різні стани суб'єкта, що пізнає, міру його інтелектуальної і емоційної рівноваги. Інтелектуальні почуття, супроводжуючи як процес науково-технічної і художньої творчості, так і практичну діяльність людини, характеризують ступінь особистої активності суб'єкта в діяльності, виражають його зацікавлене ставлення до дійсності. Однак сутність віри, переконання, сумніву (думки) не зводиться до суто психологічного аспекту. В них «тісно переплітається сфера емоцій з інтелектуальною діяльністю»<sup>2</sup>. У логіко-гносеологічному плані дані категорії становлять систему ціннісних орієнтацій суб'єкта, що пізнає. Вони регулюють організацію інформації або дальший науковий пошук, а також визначають проєкцію результатів пізнання на сферу практичних дій. Засобами орієнтації суб'єкта у сфері наукової інформації є не просто засвоєні знання, а впевненість в істинності одних теоретичних систем і сумнів у інших, співвідношення певних суджень і уявлень з прийнятою суспільством (або соціальною групою) системою цінностей<sup>3</sup>.

Суб'єктивними формами усвідомлення наявних систем достовірного знання є ціннісні орієнтації типу віри, переконання, думки, які виступають різними (позитивними або негативними) модифікаціями упевненості.

У виробленні достовірного знання роль ціннісних орієнтацій наукового дослідження виконують сумнів і заперечення. Категорія сумніву виражає стан психологічної невпевненості, недовіря до істинності усталених положень, хитання між різними точками зору або думками. Відзначимо, що сумнів і віра, будучи протилежними ціннісними орієнтаціями, водночас не виключають повністю одне одного. Так, сумнів як форма усвідомлення певних пізнавальних результатів як імовірнісне знання є неодмінним елементом наукової або філософської концепції і нерозривно пов'язаний з вірою учених у пізнавальні можливості розуму<sup>4</sup>. З аналізом сутності сумніву, його ролі в процесі генезису наукового знання пов'язаний ряд принципових питань логіки науки, таких як сутність і причини виникнення проблемних ситуацій, закономірності висунення і обґрунтування наукових гіпотез, становлення нової наукової теорії і форм її сприйняття науковим світоглядом.

<sup>1</sup> *Крымский С. Б.* Научное знание и принципы его трансформации. Киев, 1974, с. 33.

<sup>2</sup> *Подкорытов Г. А., Шавелев С. П.* Какова же роль скептицизма в познании? — *Филос. науки*, 1979, № 5, с. 130.

<sup>3</sup> *Див.: Бублик І. О.* Роль віри і переконання в науковій творчості. — В кн.: *Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання*. К., 1973, с. 236.

<sup>4</sup> *Аналіз категорії сумніву в історії філософії даний в монографії Г. Г. Соловйової «Про роль сумніву в пізнанні» (Алма-Ата, 1976).* Питання про сутність сумніву і його ролі в структурі наукового дослідження аналізується також у праці Ю. А. Харіна «Діалектика соціального заперечення» (Минск, 1972) та ряді статей Є. С. Жарикова.



Дослідження сумніву в пізнавальній діяльності актуальне з погляду критики соціально-філософського скептицизму, притаманного різним течіям сучасної буржуазної філософії і ідеології. В епоху кризи капіталістичної духовної культури буржуазні теоретики намагаються піддати сумніву здатність сучасної науки ставити і розглядати проблеми, від розв'язання яких залежить саме існування людської цивілізації. З проповіддю безсилля людського розуму, його нездатності пізнати закономірності об'єктивної діяльності пов'язані соціальний конформізм, відмова від революційного перетворення суспільних відносин.

Боротьба проти сучасних буржуазних концепцій філософського скептицизму — важливе завдання діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. Критику «тотального сумніву» скептичних концепцій слід поєднати з позитивним аналізом змісту категорії сумніву, зокрема, розкриттям його гносеологічних основ.

Як основу виникнення сумніву в пізнанні дослідники вказують на невизначеність останнього<sup>5</sup>. Невизначеність знання допускає можливість появи відмінних (або альтернативних) моделей опису реальності, що містяться в наявному знанні, тобто свідчить про неповноту пропонувананих варіантів опису і не виключає імовірності їх поповнення або заміни. Виникнення невизначеності пов'язується з проблемною ситуацією, а також з наявністю ряду гіпотез, що пропонують різні шляхи для її розв'язання і мають неоднаковий ступінь імовірності.

Однією зі схем розвитку теоретичного знання є циклічна схема: постановка нової проблеми, висунення ряду гіпотез для її розв'язання, становлення нової наукової теорії (закону)<sup>6</sup>. Пізнавальний цикл як відносно завершений етап наукового дослідження починається з проблемної ситуації, яка нерозв'язна в рамках наявного знання і потребує свого розв'язання шляхом виходу за його межі. Проблема ситуація допускає суперечність, що об'єктивно виникла в процесі розвитку науки, між наявним знанням і новими запитаними науки і соціальної практики. Об'єктивною основою появи проблемних ситуацій є прогрес суспільної практики або внутрішня суперечливість самого наукового пізнання.

У процесі розвитку суспільної практики виникає і репродукується невідповідність між потребами суспільства, що швидко змінюються, і можливостями їх задоволення. Проблема ситуація в пізнанні існує тоді, коли проблеми, що виникають, не можуть бути розв'язані в рамках наявної теорії. Отже, ядро проблемної ситуації становить суперечність між необхідністю дати відповідь на нові проблеми і неможливістю зробити це, використовуючи усталені засоби і методи діяльності. Ця суперечність між знаннями про необхідність здійснення певних результативних практичних і теоретичних дій і незнанням шляхів і засобів їх реалізації впирається в недостатність знань про внутрішню сутність і закономірності розвитку об'єктів, з якими доводиться оперувати. Внаслідок цього постановка наукової проблеми виражає соціально-зумовлену необхідність у розвитку наукового знання.

Поряд з цим виникнення проблемної ситуації детермінується також внутрішньою логікою розвитку самої науки. Відомо, що предмети і явища дійсності багатоякісні, володіють багатьма внутрішніми і зовнішніми властивостями і зв'язками. Чим глибше наука осягає сутність об'єктів, тим більше відкривається в них нових, невідомих раніше дослідникам сторін і властивостей. За визначенням В. І. Леніна, мисляча людина вічно створює «суперечність мислі з об'єктом» і вічно долає її<sup>7</sup>. Ця суперечність на різних етапах розвитку пізнання виступає як невідповідність його емпіричного і теоретичного рівнів, як конкуренція різних теоретичних концепцій, що належать до одної предметної облас-

<sup>5</sup> Див.: Курчиков Л. М. Пізнання і невизначеність. К., 1970. 200 с.

<sup>6</sup> Див.: Карлович В. Н. Проблема, гіпотеза, закон. Новосибірськ., 1980. 175 с.

<sup>7</sup> Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 164.

ті, а також як невідповідність тих або інших систем наукового знання загальному соціально-культурному фонові. Виникає така суперечність в науці не внаслідок порушення вимог логіки як помилок у ході попереднього дослідження, а як закономірний наслідок відносності істини, вираженої в існуючих теоріях, неповноті їх відповідності об'єктові, обмеженості сфери їх застосування. Названа суперечність стає актуальною рушійною силою пізнання тоді, коли наука натрапляє на так звану аномалію — деякі явища або факти, які не вкладаються в рамки функціонуючого теоретичного знання і не можуть бути пояснені на його основі.

Як показує історія науки, такі «аномалії» можуть не помічатися або свідомо замовчуватися дослідниками, які нероздільно вірять в істинність і всеильність принципів загальноприйнятої теорії (парадигми). Так, в працях Торнефора і Ліннея була створена концептуальна основа природної історії, яка панувала аж до публікації праці Ч. Дарвіна «Походження видів», хоча факти, які підривають основи теорії Ліннея, відзначалися біологами значно раніше. Однак ці факти або нехтувалися, або призводили до компромісних доповнень старої теорії<sup>8</sup>.

Коли даліше нехтування збігом теорій і фактів стає неможливим, робляться спроби розширити сферу застосовності старої теорії для виключення нових даних у рамки прийнятої концепції. Неуспішність цих спроб викликає «кризу довір'я» до загальноприйнятої парадигми, приводить до усвідомлення необхідності кризи нових теоретичних розв'язків. М. Планк відзначав: «Перший привід до перегляду або зміни будь-якої фізичної теорії майже завжди викликається встановленням одного або кількох фактів, які не вкладаються в рамки попередньої теорії. Тому для сучасного теоретика ніщо не може бути цікавіше, ніж той факт, який перебуває у прямій суперечності з загальноприйнятою теорією: адже тут, власне, починається його робота»<sup>9</sup>. Наука переходить до формулювання і висунення нових наукових проблем.

На цьому етапі розвитку науки гносеологічна віра в основні принципи і методи старої теорії в науковій самосвідомості змінюється сумнівом в її повноті й пояснювальній силі, прагненням до критичного переосмислення теоретичних принципів функціонуючої теорії, а також до нової оцінки емпіричного матеріалу, що лежить в її основі. Т. Кун, аналізуючи початковий період наукових революцій, стверджує: «Оскільки це потребує перегляду парадигми в великому масштабі і значного прогресу в проблемах і технічних засобах нормальної науки, то виникнення нових теорій, як правило, передуює період різко вираженої прогресії невпевненості»<sup>10</sup>. У цій ситуації сумнів виступає одним із регулятивних чинників, що стимулюють пошукову діяльність дослідника. Рух від сумніву до впевненості пов'язаний з необхідністю мінімізації невизначеності в пізнанні, з завданням розв'язання проблемної ситуації, що виникла.

Наукова проблема визначається в літературі як такий різновид питання, відповідь на який не міститься в існуючому науковому знанні. Останнього досить, щоб поставити проблему, але не розв'язати її. Постановка нової наукової проблеми — «це здійснюваний як пізнання проблемної ситуації вихід за межі вивченого у сферу того, що має бути вивчене. Проблема, на відміну від інших ідеальних форм, спеціально фіксує увагу на відсутності або недостатності знань»<sup>11</sup>. Отже, основною рисою проблеми як форми наукового пізнання виступає пізнавальна невизначеність.

<sup>8</sup> Green J. C. The Kuhnian Paradigm and the Darwinian Revolution in the Natural History. — «Perspectives in the history of science and technology». Okla. 1971.

<sup>9</sup> Планк М. Единство физической картины мира. М., 1966, с. 73.

<sup>10</sup> Кун Т. Структура научных революций. М., 1966, с. 67.

<sup>11</sup> Жариков Е. С. Научная проблема. — В кн.: Логика научного исследования. М., 1965, с. 25.

Самосвідомість суб'єкта, що пізнає, в умовах проблемної ситуації характеризується невпевненістю в дієвості традиційних канонів мислення, утримання від формулювання остаточних висновків, визнанням рівнозначності й суперечливості різних наукових думок, а також багатоманітності шляхів пошуку нових розв'язків. Тут сумнів виступає суб'єктивною формою усвідомлення дослідником проблемної ситуації, бо «проблема відображає безпосередньо не реальне відношення суб'єкта і об'єкта, а суперечливий стан суб'єкта, що виявив на основі дослідження будь-якої галузі нове більш зрозуміло»<sup>12</sup>. У цій ситуації досліднику необхідна не тільки оцінка ситуації в знанні, яка склалася, але і вичленення її проблемності<sup>13</sup>.

Складність і суперечливість процесу пізнання, перехід знання від пізнання сутності одного порядку до пізнання сутності більш глибоких порядків, поєднаний з перебудовою механізмів наукового знання, необхідний для засвоєння нових рівнів предметності об'єктивно спонукає дослідника «впасти в сумнів», а потім шукати нові шляхи зменшення або усунення наявної пізнавальної невизначеності. Ще філософи мілетської школи, розробляючи передпосилки наукового методу, проголошують критичне відношення до існуючих поглядів одним з необхідних принципів пізнання. Відтоді «сумнів стає ворогом існуючих уявлень і думок, але матір'ю філософії, знання, оскільки, як пізніше сказав Аристотель, знання є розв'язання попереднього сумніву»<sup>14</sup>.

Сумнів, виступаючи елементом проблемної ситуації, а також психологічною передпосилкою постановки наукової проблеми, не існує в концептуально предметній формі. Він вплетений в рух наукового знання, складаючи необхідний момент його саморефлексії. Якщо проблема є якесь «знання про незнання»<sup>15</sup>, то сумнів становить форму критико-рефлексної оцінки і фіксації неповноти, незадовільності наявного знання. Сумнів належить до розряду рефлексивних процедур; в ході його досягається удосконалення і перебудова основ наукового знання. Об'єкт сумніву — не зовнішня дійсність [така думка крайніх форм суб'єктивного ідеалізму і скептицизму], а саме знання, механізм його розвитку. Цим сумнів і відрізняється від віри як форми прийняття наукових тверджень як достовірних і завершених<sup>16</sup>. Здатність до такого евристичного, конструктивного сумніву є необхідною для дослідника, в якій би галузі він не працював. Проблемне бачення світу включає здатність засумніватися в очевидному, відкрити проблему там, де все здається зрозумілим, тобто побачити якісь звичні факти і концепції під новим кутом зору, що розкриває невидиму колісь проблемність.

Своєчасно побачити проблему і правильно її сформулювати — отже також накреслити попередні шляхи й засоби її розв'язання. Згідно з цим проблема виступить специфічною формою систематизації наукового знання, в якій упорядковується у вигляді системи питань знання про незнання, і у формі гіпотетичних відповідей конструюються прообрази елементів майбутньої теорії. Тим самим проблема як форма наукового пізнання констатує в системі питань невизначеність і неповноту наявного знання і містить програму можливих шляхів виведення останнього зі стану невизначеності. Оскільки відповідь на ці питання не може бути дана за допомогою перетворення вже наявного наукового знання, то розв'язання проблеми поєднане з певними практичними і теоретичними діями, відмінними від простого інформативного пошуку.

<sup>12</sup> Там же, с. 29.

<sup>13</sup> Див. докладніше: Катаєва О. В. Проблемные ситуации в науке. — В кн.: Методологические и социальные проблемы развития науки. М., 1979, с. 13.

<sup>14</sup> Берков В. Ф. Научная проблема. Минск, 1979, с. 6.

<sup>15</sup> У зв'язку з цим дослідники підкреслюють, що таке визначення припустиме в тому разі, якщо під «незнанням» розуміти неповне, невизначене знання, яке не в змозі задовольнити деякі людські потреби. — Там же, с. 13.

<sup>16</sup> На думку С. Б. Кримського, віра в гносеологічному плані є суб'єктивною абсолютизацією відносного. (див.: Кримський С. Б. Згадана праця, с. 7).

Тому розв'язання проблеми результується не в екстенсифікації знання, а в його інтенсифікації, перегляді й уточненні передпосилок і основ знання. Послідовне розгортання і уточнення сукупності питань, втілених у проблемі, кристалізація центрального питання проблеми визначає схему дальшого дослідження. В цьому розумінні правильне твердження, «що прогрес знань полягає в постановці, уточненні й розв'язанні нових проблем. Проблема при цьому виступає як поєднуючий елемент у поступальному русі людського знання від неповного і неточного до все більш повного і точного»<sup>17</sup>.

Одним із найважливіших аспектів процесу постановки наукової проблеми, що потребує від дослідника високої критичності мислення, є установлення істинності проблеми, що визначає напрям дальшого наукового пошуку. К. Маркс відзначав: «Не тільки результат дослідження, а й шлях, який веде до нього, повинен бути істинним. Дослідження істини само повинно бути істинним, істинне дослідження — це розгорнута істина, роз'єднані ланки якої з'єднуються в кінцевому підсумку»<sup>18</sup>. Висуваючи принципово нову проблему, дослідник не може з абсолютною впевненістю визначити, чи є вона реальною (істинною), чи нереальною (мнимною). В умовах швидких темпів зростання наукової інформації збільшується імовірність «підміни реальних наукових проблем пізнавальними структурами, які проблемами на ділі не є»<sup>19</sup>. Визначення істинності проблеми, що виникла, потребує від дослідника не тільки критичної оцінки своїх ідей, але й всебічного знання історії своєї науки і суміжних дисциплін, усвідомлення потреб, які висуває суспільство перед наукою, об'єктивних можливостей для розв'язання назрілих проблем. Перевірка істинності нової проблеми здійснюється із врахуванням як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників наукового пошуку. Сумнів як логико-методологічна процедура характеризує істиннісну оцінку наукової проблеми в контексті названих чинників.

У цій функції сумнів як критико-рефлексивна процедура виконує роль своєрідного критерію коректності формулювання наукового питання в системі пов'язаних наукових теорій. Джерелом неправильно сформульованих питань часто є неправомірна абсолютизація вже здобутих істин, необґрунтоване екстраполювання їх за рамки обмеженої сфери їх застосованості. Так, питання про одночасне точне визначення координати й імпульсу об'єкта правомірне у межах класичної фізики. У галузі фізики елементарних частинок воно перетворюється в псевдопроблему. Нерозв'язаність таких псевдопроблем не повинна призводити до агностичних висновків. У зв'язку з цим І. Є. Тамм відзначав: «З того, що не можна відповісти на питання, якого кольору Пулковський меридіан, не випливає, що можливість пізнання людини обмежені. Просто питання поставлене незаконно»<sup>20</sup>.

У сучасній науці спостерігається прагнення виключити мнимі проблеми з наукового дослідження. Прямий зв'язок мнимих проблем з пізнавальними заблудженнями зумовлює необхідність «випробування сумнівом», критичного аналізу як емпіричних, так і теоретичних передпосилок усякої нової проблеми, що виникає в ході наукового дослідження. М. Планк зауважував: «Щоб остаточно розв'язати питання, чи є дійсно осмисленою взята проблема, ми маємо насамперед точно дослідити передпосилки, які містяться у формулюванні проблеми. З них з'ясовується в деяких випадках зразу, що йдеться тільки про мниму проблему»<sup>21</sup>.

<sup>17</sup> Карпович В. Н. Проблема, гипотеза, закон. Новосибирск, 1980, с. 13.

<sup>18</sup> Маркс К. Замітки про найновішу прусську цензурну інструкцію. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 7.

<sup>19</sup> Жариков Е. С. Научная проблема в условиях НТР. — В кн.: Творчество в научном познании. Минск, 1976, с. 187.

<sup>20</sup> Цит. за: Лимантов Ф. С. Вопрос как форма мысли. — В кн.: Вопрос. Мнение. Человек. Уч. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та, т. 497, 1971, с. 34.

<sup>21</sup> Цит. за: Дун Е. М. К вопросу о мнимых проблемах в научном познании. — В кн.: Методологические вопросы естествознания, Томск, 1970, с. 41.

Критичний аналіз передпоширок у постановці нової проблеми дозволяє зменшити кількість мнимих проблем. Однак остаточне визначення характеру проблеми (її реальності або мнимості, розв'язності або нерозв'язності) можливе тільки в реальній практиці наукового дослідження, в процесі розгортання проблеми в систему питань і їх послідовного аналізу з використанням ряду критеріїв адекватності, перевірюваності, наступності та ін. Проте і сукупність цих критеріїв не може повністю гарантувати від виникнення мнимих проблем. Останні можуть виникати в процесі зміни фундаментальних теорій, концепцій, картин світу, тобто в умовах, коли старі норми й канони опису об'єктивної дійсності вже не працюють, а нові ще не вироблені. Мнимі проблеми в цих умовах фігурують у вигляді здогадів і передбачуваних концепцій про природу розглядуваної реальності. Відсутність альтернативних варіантів опису об'єкта, що міститься у мнимій проблемі, може породити ілюзію єдиності напряму дослідження, передбачуваного мнимою проблемою. Досить згадати в цьому зв'язку тривале панування теорії флогістону в хімії, різних «сил» у фізиці та ін. Виникнення альтернативних моделей науково-дослідницьких гіпотез стимулює критичний аналіз мнимої проблеми і її заміну справжньою науковою проблемою. В кінцевому підсумку ця зміна диктується потребами наукової і соціальної практики суспільства.

Однак процес заміни проблем складний і неоднозначний. У процесі конкуренції наукових шкіл і напрямів нерідкісні ситуації, коли реальні проблеми оголошуються мнимими, якщо їх постановка докорінним чином суперечить принципам і методам певної теорії (парадигми), і виключаються зі сфери наукового дослідження. Прикладом такого «охоронного скептицизму», що гальмує прогрес науки, в історії фізики, зокрема, є заперечення махізмом і прибічниками енергетизму атомарної побудови матерії. Виходячи із суб'єктивно-ідеалістичних посилок, махісти оголосили атоми просто допоміжними поняттями, введеними в науку в методичних цілях, а проблему побудови матерії заличили до розряду псевдопроблем.

В описаній ситуації сумнів виступає як упереджена форма неприйняття тих чи інших проблем і концепцій з метою збереження звичної і визнаної теорії, її проблематики і методів. При цьому може спостерігатися характерний парадокс: учені, що висувають зброю «охоронного скептицизму» проти нових напрямів наукового пошуку, нових проблем і ідей, у свій час були новаторами у певній сфері знання. Так, скажімо, багато які з соратників і учнів Корбюз'є, що був колись символом усього новаторського, відзначає, стали згодом непримиримими ортодоксами<sup>22</sup>, форма сумніву, що виступає другою стороною наукового догматизму, може на певний період блокувати наукові дослідження. Зрозуміло, тимчасові зупинки на окремих етапах розвитку наукового знання не можуть загальмувати загального поступального прогресу науки. Неоднозначність функцій сумніву в науковому пізнанні зумовлюється неоднороззначним, опосередкованим характером зв'язку науки з практикою, культурою суспільства, а також діалектичною природою руху знання до об'єктивної істини, що включає в себе і рух назад, і зупинки, і уповільнення. Загальною тенденцією є безумовний прогрес наукового пізнання, що відображає безконечний, прогресуючий характер суспільної практики.

Діалектичний матеріалізм, визнаючи сумнів іманентним і необхідним елементом структури наукового дослідження, водночас відкидає абсолютизацію сумніву, що призводить до філософського скептицизму. Дві ці форми сумніву протилежні за своєю суттю і призначенням. Неплідний сумнів здатний привести розум у тупик суб'єктивізму і агнос-

<sup>22</sup> Див.: Рагон М. Города будущего. М., 1969. 230 с.

тицизму. Евристичний, конструктивний сумнів як момент у досягненні знанням об'єктивної істини виступає стимулюючим чинником дослідницького процесу, тісно пов'язаного зі всією сукупністю умов наукового пошуку.

\* \* \*

Освоение познающим субъектом систем наличного знания предполагает не только овладение заложенной в нем информацией, но и различные формы осознания степени его истинности, полноты, полезности и т. д. Важными формами такого осознания являются убеждение, сомнения и вера, характеризующие эмоционально-оценочную сторону познавательной деятельности. Если в психологическом плане они выступают разновидностями интеллектуальных чувств, то в логико-гносеологическом плане их можно рассматривать как формы гносеологических оценок и ориентаций, регулирующих организацию научной информации и последующий поиск. При этом вера и убеждение как различные модификации уверенности (позитивной или негативной) реализуются в ситуациях с преобладанием познавательной определенности.

В условиях проблемных ситуаций различного типа, характеризующихся высокой степенью познавательной неопределенности, сомнение и отрицание входят в строй научного мышления. При этом функции сомнения в структуре проблемной ситуации могут быть диаметрально противоположными. С одной стороны, сомнение фиксирует неполноту наличного знания, служит психологической предпосылкой постановки новой научной проблемы, реализуясь на различных этапах ее развертывания, установления ее корректности и разрешимости. С другой стороны, сторонники традиционных теорий могут использовать сомнение как орудие «охранительного скептицизма» при неприятии новых научных проблем и идей. Диалектический материализм, признавая сомнение имманентным элементом структуры научного исследования, вместе с тем отвергает абсолютизацию сомнения, приводящую к философскому скептицизму.

## КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

---

**СТИЛЬ ЖИЗНИ ЛИЧНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.**— Киев: Наукова думка, 1982, 272 с.

Праця є одним з перших у країні досліджень проблем стилю життя особи. Стиль життя розглядається як індивідуальна форма функціонування та розвитку соціалістичного способу життя. Здійснено досить плідний підхід до розгляду структури та типології стилю життя особи, визначення критерію ефективності її життя (продуктивність, задоволеність, соціальна значущість), а також проаналізовано діалектику колективності та індивідуальності в стилі життя особи.

**КВАЛІФІКАЦІЯ И ТРУДОВЫЕ ОРИЕНТАЦИИ РАБОТНИКОВ.**— Киев: Наукова думка, 1982, 207 с.

В колективній монографії обґрунтовуються кваліфікаційні розбіжності як наслідок розбіжностей в складності, функціональному змісті, кваліфікованості різновидів трудової діяльності. На матеріалах здійсненого в м. Києві соціологічного дослідження розглядається залежність між трудовими орієнтаціями членів соціалістичного суспільства та кваліфікацією працівників. Показано, що диференціація їх трудових орієнтацій і соціально значущої поведінки зумовлена насамперед розбіжностями в кваліфікації, а також в рівні освіти і культури.

## МЕТАФОРИЧНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОГО МИСЛЕННЯ

Взаємодія науки і мистецтва, мистецтва і філософії на нинішньому етапі соціального розвитку набуває нових особливостей, які певним чином впливають на його суспільну значущість. Один із проявів цієї взаємодії пов'язаний з інтеграцією способів мислення, що зумовлене єдністю загальних логічних закономірностей, при специфічній дії останніх у сфері науково-теоретичного і художньо-образного мислення. Виявлення специфіки одного із способів мислення приводить до визначення його можливих зв'язків з іншим, його впливу, його значущості у загальній системі духовної культури суспільства. Під цим кутом зору становить певний інтерес з'ясування здатності художнього мислення до метафоричності, місця і ролі останньої в процесі становлення і існування художнього образу.

В естетиці давно звертає на себе увагу певна смислова подвійність поняття метафори.

По-перше, під метафорою як різновидом тропів розуміється відповідний художній прийом, що полягає в установленні переносного смислу на основі схожості або несхожості об'єктів; у вужчому розумінні вона визначається як зворот мови, що має в собі алегорію. В такому значенні метафора виступає як засіб, який тією чи іншою мірою використовується мистецтвом, філософією і наукою. Водночас у ній фіксується відповідна здатність мислення, яка за своїм значенням переростає лише одну з можливостей (причому не основну) своєї реалізації. Це — здатність до формування художнього образу. Аналіз наведених досліджень даного процесу дозволяє говорити про вживання в широкому значенні поняття метафори. Правильніше в цьому разі говорити про метафоричність, яка виступає як характеристика образності художнього мислення. Метою даної статті є визначення сутності метафоричності саме як властивості художньо-образного мислення.

Основоположником теорії метафори, як відомо, вважається Арістотель. Його думка про мистецтво, здатне відтворювати не тільки те, що насправді було або існує, але і те, що могло б бути, вже передбачає специфіку нових конструкцій у мисленні, певну умовність самого мистецтва, реалізовану засобами особливої образності. Арістотелівське визначення метафори саме і виступає фактично як визначення цієї образності (поетичності) мислення. «Всяке ім'я, — писав грецький філософ, — буває або загальноживане, або глоса, або метафора, або прикрашання, або створене, або вкорочене, або змінене»<sup>1</sup>. Метафора протиставляється іншим моментам специфікою свого вживання, що не передбачає безпосередню зміну слів, але через співвідношення з іншими словами змінює смисл цих словосполучень. Арістотель визначає сутність таких співвідношень, як «перенесення незвичайного імені або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією»<sup>2</sup>. Арістотель не розвинув усіх висновків, які випливають з тез, присвячених метафорі в його «Поетиці». Тому згодом арістотелівське визначення метафори дехто розуміє тільки як характеристику відповідного прийому.

<sup>1</sup> Арістотель. Об искусстве поэзии. М., 1957, с. 109.

<sup>2</sup> Там же.

За всієї відмінності філософських позицій в даному питанні найближче до Арістотеля стоїть Гегель. Він розглядає метафору як особливий різновид творів, порівнюючи форми мистецтва у розділі своєї праці «Естетика», присвяченому символічному мистецтву, тобто тому першому ступеню в його схемі, коли мистецтво нібито тільки шукає єдності внутрішнього смислу і зовнішнього вигляду. Метафора,— пише Гегель, «в собі вже є порівняння»<sup>3</sup>. Водночас він вважає її зовнішнім прикрашанням «самого по собі самостійного художнього твору»<sup>4</sup>. Може видатися, на перший погляд, що у Гегеля метафора лише прийом, причому використаний мистецтвом далеко не на всіх етапах його існування. Але гегелівське дослідження метафори дозволяє зробити висновок про те, що Гегель зумів знайти внутрішній зв'язок метафори і самого механізму становлення художнього образу.

Метафора в гегелівській «Естетиці» подається в контексті порівнянь, що йдуть від смислу, на відміну від порівнянь, що йдуть від зовнішніх явищ. Смысл метафоричного вислову (наприклад, «море сліз»), вказується, відзначає Гегель, зв'язком уявлень. Смысл немовби не відокремлений від пластичного образу-уявлення. Образне робить наочним, ясно усвідомлюваним смысл у формі спорідненого зовнішнього явища. Через таку образність «з повною ясністю просвітлює уявлювальний смысл, виявляючи себе тим, що він є насправді»<sup>5</sup>. Отже, метафора утверджує себе через порівняння і перенесення смислу, але це і є процес народження художнього образу. Визначаючи образ як детально розгорнуту метафору і водночас розглядаючи останню як якийсь скорочення<sup>6</sup>, Гегель виявляє сутність метафори як результат відповідного процесу: «Образ виникає головним чином тоді, коли два самостійних явища або стани об'єднуються так, що один стан становить смысл, досягнутий за допомогою образу другого стану»<sup>7</sup>. Отже, метафоричність художнього мислення зумовлюється самою структурою становлення художнього образу.

Смысл і мету метафори Гегель убаचाє «у потребі і силі розуму й серця, які не задовольняються простим, звичайним, а підносяться вище від них, щоб переходити до іншого, затримуватися на різному і пов'язувати подвійні вислови в єдине»<sup>8</sup>. Так у метафорі дістає своє вираження діалектика художнього образу, внутрішній механізм його становлення, ті, зокрема, моменти у зіставленні, які в нашому столітті дістали назву відсторонення. Гегель помітив, що втрата метафоричного елемента в слові призводить до абстракції поняття. Як бачимо, в гегелівському визначенні метафори ми стикаємося з характеристикою не прийому, а відповідно способу мислення — художньо-образного мислення. Мистецтво, за Гегелем, з часом поступається місцем науці і філософії у зв'язку з поверненням абсолютної ідеї до категоріальних форм її існування. Отже, подолання метафоричності мислення виступає як подолання такого способу мислення, який поступається (за Гегелем) науково-теоретичному. Звідси стає зрозумілим і саме місце аналізу метафори в гегелівському дослідженні сутності й розвитку мистецтва. Аналізуючи твердження Гегеля з позицій марксистсько-ленінської філософії, можна знайти в його визначенні метафори ті раціональні зерна, які дозволяють зрозуміти специфіку художнього мислення.

Отже, думка про особливий смысл метафоричності як характеристики мислення, починаючи від Арістотеля і особливо в естетиці Гегеля, необхідно виникла під час дослідження сутності образності, поетичності, художності, власне природи самого мислення. Однак іноді вона була підпорядкована певному різновиду мистецтва і тим самим втра-

<sup>3</sup> Гегель Г. В. Ф. Эстетика. М., 1969, т. 2, с. 112—113.

<sup>4</sup> Там же, с. 113.

<sup>5</sup> Гегель Г. В. Ф. Эстетика, т. 2, с. 112.

<sup>6</sup> Там же, с. 112, 118.

<sup>7</sup> Там же, с. 118.

<sup>8</sup> Там же, с. 115.



чала характер загальності. Так, О. Потебня, який сприйняв сутність аристотелівського вчення і побудував свою теорію образності на вихідних принципах Арістотеля, обмежився сферою тільки словесної творчості. І тому метафора як характеристика художньої образності мислення діставала в нього вираження тільки щодо даного різновиду мистецтва. Але в аналізі закономірностей одного різновиду дослідник стикається з відповідною модифікацією загальних закономірностей. Так, наприклад, думка О. Потебні про багатозначність як властивість поетичних творів приводить до визначення механізму і властивостей поетичності загалом, тобто художності мислення.

У радянській естетиці існує тенденція, згідно з якою метафоричність розглядається як універсальна властивість мистецтва. Ще в 1929 році В. Асмус визначав метафору як загальну форму поетичної думки, тобто як відмітну особливість художнього мислення<sup>9</sup>. С. Ейзенштейн образність мистецтва ототожнював з його метафоричністю. Загальність метафоричності для всіх різновидів мистецтва підкреслювалася дослідником історії мистецтва М. Алпатовим. Особливий інтерес становить в даному разі думка про зв'язок метафоричності мистецтва з процесом його розвитку, з його внутрішніми закономірностями. «Не треба думати, що метафора знаходиться тільки біля джерел мистецтва. Метафоричність не вичерпується і на більш зрілому ступені культури, тільки вона виступає не так оголено»<sup>10</sup>.

В естетиці останніх років найбільш обґрунтоване визначення метафоричності як необхідної характеристики художнього мислення дав М. Каган. У цій особливості художньо-образного мислення він убаचाє його принципову відмінність від абстрактно-логічного мислення<sup>11</sup>.

Метафоричність як необхідну властивість художнього мислення визначають чимало естетиків і мистецтвознавців. Однак гадаємо, що теорія метафори в цьому розумінні ще недостатньо розроблена. Для цього потрібне чітке визначення чинників, що детермінують місце і значущість метафоричності в художньо-образному мисленні, розкриття її власних властивостей і закономірностей реалізації в процесі художньої творчості, впливу на інші форми осмислення світу. Саме відсутність цілісності такого аналізу метафоричності дозволяє і сьогодні деяким дослідникам убацати у метафорі тільки конкретний художній прийом або ототожнювати цей прийом як локальний і не завжди обов'язковий засіб з всезагальною способом мислення, поза яким взагалі неможливі ні створення, ні існування художнього образу, ні здійснення самого прийому метафори.

Дедалі глибше проникаючи в сутність мистецтва, наша естетика сьогодні справедливо звертає увагу на особливу роль в процесі художньої творчості уявлень і емоцій, інтуїції і підсвідомості, ігрового начала<sup>12</sup>. Однак усі названі моменти спостерігаються не тільки у сфері створення художнього образу. Що ж робить їх компонентами творчого процесу в мистецтві?

При всій значущості уявлень і емоцій в художній творчості, на наш погляд, неправомірно припускати можливість відображення предмета мистецтва «в художніх уявленнях, що формуються навколо емоційного центру наявних у ньому особистісних смислів»<sup>13</sup>. І художність уявлень, і художність емоцій пов'язані з певними мисленими операціями (саме вони і здійснюють цей процес формування). До того ж, ця художність

<sup>9</sup> Асмус В. В защиту вымысла. — В кн.: Асмус В. В. Вопросы теории и истории эстетики. М., 1968, с. 35.

<sup>10</sup> Алпатов М. Всеобщая история искусств. М.; Л. 1948, т. 1, с. 9—10.

<sup>11</sup> Див.: Каган М. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. Л., 1971, изд. 2-е.

<sup>12</sup> Див., напр., праці останніх років: Раппопорт С. От художника к зрителю. М., 1978; Гулыга А. Искусство в век науки. М., 1978, с. 123; Мазаев А. Праздник как социально-художественное явление. М., 1978, с. 160; Иванов В. Человеческая деятельность — познание — искусство. Киев, 1977.

<sup>13</sup> Раппопорт С. От художника к зрителю, с. 110.

відзначається багатозначністю і неоднозначністю, отже, процес її становлення певною мірою відтворює структуру метафори.

«Уміння грати полягає в оволодінні двоплановістю поведінки»<sup>14</sup>. Та сама двоплановість спостерігається і в мистецтві. Ця думка про відповідну єдність гри і мистецтва сягає ще Ф. Шіллера і І. Канта, будучи інтерпретованою в них з позицій ідеалістичного розуміння гри. У нашій радянській естетиці вона дістала своє наукове вираження у працях Ю. Лотмана, А. Мазаєва, А. Гулиги. Подвійність відношення до умовного як до реального і як до умовного водночас є знову-таки відтворенням структури метафори. І, якщо згадати аристотелівське визначення умовності й парадокс мистецтва, відзначений свого часу Д. Дідро, можна сказати, що гра в мистецтві, виявляється необхідно поєднаною з метафоричністю. «Створюючи для людини абсолютно умовну (ідеальну) ситуацію, мистецтво... надає їй можливості немовби говорити з собою на різних мовах, по-різному подавати своє власне «Я»<sup>15</sup>, що фактично неможливо поза конструкціями, що їх дає метафора.

Інтуїція як здатність до безпосереднього знання неодмінно спирається на попередній досвід і роботу розуму. Художня інтуїція — це здатність до відтворення асоціативних рядів образів, метафоричних за своєю суттю і характером.

Що ж у такому разі означає метафоричність? За всією своєю значущістю названі вище емоції, інтуїція, гра тощо як компоненти творчого акту не виключають ролі й значущості мислення (як було вже сказано) і не знімають питання про специфіку художнього мислення. Більше того, вони виявляються тісно поєднаними з художнім мисленням, яке є основою творчого процесу створення художнього образу, спочатку існуючого як ідеальна цілісність. Специфіка ж самого художнього мислення, що визначає її внутрішній механізм, часто лишається «за кадром», поступаючись місцем дослідженню зв'язку почуття і думки, художнього образу і поняття, свідомого і несвідомого та ін.

Немовби продовженням вищенаведеної думки про художні уявлення виступає таке положення: «Художній образ є об'єктивацією системи художніх уявлень. Художнє уявлення формується під впливом не тільки смислу, але й знання. Тому центром формування є не тільки художні емоції, але й ідеї. Ось чому категоріальний чинник завжди присутній в художньому мисленні, іноді в прихованому, а іноді і у відкритому... вигляді»<sup>16</sup>. Тут висловлено концепцію, згідно з якою уявлення протиставляються умовисновкам під час зіставлення мистецтва і науки. Ідея в процесі становлення художнього образу існує поза своєю власною художньою структурою. Специфіка художнього мислення підмінюється, по суті, системою художніх уявлень. При цьому лишається відкритим питання — що ж створює цю систему?

А. Гулига, наприклад, говорить про те, що мистецтво сьогодні дедалі більше поєднується з філософським началом. У єдності художнього і філософського начал він убачає суть нового художнього способу осмислення світу — чим ближче до наших днів, тим легше побачити в літературному творі філософське начало, навіть якщо воно органічно вплетене в художню тканину, становить саме оповідь, а не викладене окремо, як, наприклад, філософський епілог до «Війни і миру». В цьому суть типологізації<sup>17</sup>. А що означає «вплетене в художню тканину», і як це філософське начало вплетене у зміст поставлених проблем і стверджуваних ідей, одягнених у форму художнього образу? Можливо, це філософське начало міститься у формі, у поєднанні образу з поняттям, що породжує нову структуру, «де начало естетичне рівноварте

<sup>14</sup> Гулига А. Искусство в век науки, с. 23.

<sup>15</sup> Мазаев А. Праздник как социально-художественное явление, с. 169.

<sup>16</sup> Эстетическое развитие и воспитание молодежи. М., 1978, с. 168.

<sup>17</sup> Гулига А. Искусство в век науки, с. 76.

інтелектуальному, — образ-поняття»<sup>18</sup>. З'ясування таких питань без проникнення в механізм самого художнього мислення цілком логічно приводить до отожнення інтелектуального і знання у формі поняття, а тим самим — до протиставлення цьому естетичного (а правильніше — художнього) начала.

Поєднання філософського і художнього начал означає насамперед поєднання способів осмислення світу, що передбачають специфіку предметів освоєння, і специфіку структури самого мислення. Художнє мислення є такий же носій інтелектуального начала, такий же процес формування думки, як і науково-теоретичне. Але що саме цю думку робить художньою, що породжує її злиття з емоційністю?

В цьому разі треба звернутися до тих структурних принципів художнього мислення, які становлять його внутрішній механізм. Маючи можливість свого часу докладніше спинитися на їх характеристики<sup>19</sup>, відзначимо тільки, що як такі принципи, що виступають у ролі системоутворюючих відношень щодо цілісності процесу створення художнього образу в мисленні, а отже, цілісності й самого художнього образу, виділяється відношення зіставлення і смислового опосередкування. Уявлення як вихідний матеріал зіставлення самі по собі не володіють художністю. Вони мають суто смислову інформацію. Сам факт зіставлення і опосередкування породжує якісно нову — художню інформацію, не тільки визначаючи її структуру, але й відбиваючись певним чином у її змісті. Сам процес взаємодії зіставлюваних компонентів і їх смислового опосередкування може бути поданий формулою — «одне через інше», «одне, просвічуване в іншому», що тим самим виявляє своєрідність подолання і збереження вихідної інформації в художньому образі.

Ця структура художнього мислення є одним із чинників, що детермінує метафоричність як невід'ємну властивість художнього мислення. Необхідно вміщуючи зіставлення і перенесення, метафоричність, виявляється, закладає вже в самому процесі становлення художнього образу. Коли Арістотель говорить про «перенесення незвичайного», то сама незвичайність є не чим іншим, як результатом трансформації смислу перенесеної інформації. Наприклад, один із різновидів метафори, за Арістотелем, одержується при додаванні «чужого» слова так, «щоб воно знищило будь-яку частину власного значення»<sup>20</sup>. Перенесення ж, у свою чергу, зумовлене зіставленням, яке саме і виявляє схожість і відмінність.

С. Ейзенштейн, досліджуючи монтажність кінематографічного образу, відзначав, що принцип монтажу був притаманний мистецтву задовго до виникнення кіно. Він звертається, зокрема, до літератури, але можна було б сказати, що «монтажність» є вираженням внутрішньої структури художнього мислення і виступає фактично як певний спосіб мислення. Гадаємо, що за сучасного ускладнення зв'язків і взаємодій між різновидами мистецтва наукове дослідження цих зв'язків має скоріше йти по шляху виявлення специфіки загальних закономірностей художнього мислення, ніж фіксувати взаємозбагачення художніми прийомами. Бо сам прийом (наприклад, прийом монтажу, що дістав безпосереднє вираження в кінематографі) є реалізація структури художнього способу мислення. Працюючи над фільмом «Іван Грозний» С. Ейзенштейн у розробці епізоду «Дитинство Івана» робить два малюнки: «В першому з них у нижній частині кадру дається голова 13-річного Івана на престолі на фоні фрески, в другому — його ноги,

<sup>18</sup> Там же, с. 38.

<sup>19</sup> Гризова И. Художественный образ как система. — Одесса, 1971; *Логические закономерности художественного мышления*. — В кн.: Эстетические проблемы современности. Киев, 1971; *Художественный образ как процесс*. — В кн.: Теоретические проблемы марксистско-ленинской эстетики. М., 1975.

<sup>20</sup> Аристотель. Об искусстве поэзии, с. 110.

які не дістають підлоги. Під першим начерком такої зміст:... гордовито Іван на п'єдесталі сидить. Над ним ангел гнівний ногами всевіт підпирає...», під другим: «...Безпорадні ніжки Івана бовтаються. Тягнуться до підлоги: не дістати. Не дістати Іванові до опори...»<sup>21</sup>. Так монтажність, відношення «через» необхідно визначають метафоричність мислення, а остання реалізує себе у формуванні цих відношень.

Художній образ у процесі його становлення у мисленні художника виступає як система щодо відношень, які існують між вихідними властивістю, зумовленою цими відношеннями, є метафоричністю. У зв'язку з цим вона — атрибут художнього мислення і саме в цій своїй якості не ототожнювана з метафорою як художнім прийомом.

«Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна нещаслива сім'я нещаслива по-своєму». «Тут немає ніяких метафор» — заявляє дослідник<sup>22</sup>. З цим можна погодитися, якщо метафору розуміти тільки як прийом. Метафоричність же мислення Л. Толстого тут безперечна. Тому що даний уривок у тканині художнього твору (а його тільки так і треба розглядати, інакше — перед нами філософський афоризм) співвіднесений певним чином з Облонськими, з Каренініми, це — тривожне, емоційне начало, породжене очікуванням зіставленням.

Таким чином, метафоричність як атрибут художнього мислення детермінується зсередини тими структурними принципами, які визначають механізм художньо-образного мислення і цим самим демонструють специфічне вираження в ньому загальних логічних закономірностей.

Водночас необхідність метафоричності зумовлюється і чинниками, зовнішніми щодо мислення. По-перше, самим предметом мистецтва, в якому виявляється певним чином закладене відношення «через» (світ у його відношенні до людини, смисло-життєвий аспект дійсності, сфера цінностей — в різних визначеннях). Предмет мистецтва набуває художності, тобто лового значення, потрапляючи у певне зіставлення і будучи опосередкованим і іншим значенням, відмінним від його власного. Це і собі передбачає такого ж роду і осмислення його, в якому метафоричність виявляється немовби запрограмованою самим предметом. У цьому полягає, до речі, одна із причин того, що художньому образу як системі немає адекватного в самій дійсності. Так, у зображенні художником весни немає адекватності весні як такої, цьому заважає метафоричність, поза якою пейзажі Левітана перетворюються в ілюстрацію до певної пори року, а відома роденівська скульптура втратить свій смисл. По-друге, метафоричність художнього мислення детермінується багатоплановістю сутності й структури самого мистецтва як моделі людської діяльності<sup>23</sup>, моделі, сторони якої певним чином підпорядковані одна одній та опосередковані одна одною.

У даному разі особливий інтерес становить зумовленість метафоричності художнього мислення його власними структурними принципами. Визначаювана ними метафоричність мислення, в свою чергу, виступає як їх реалізація.

В сучасному мистецтві особливу наочність такого роду реалізація дістає в відстороненні — одному з різновидів зіставлення, що необхідно передбачає смислове опосередкування в найбільш безпосередньому і несподіваному своєму виявленні, через виділення такої ж несподіваності й незвичайності в відсторонених явищах і зв'язках. Метафоричність художнього мислення може виявити себе і як подолання зовнішньої метафори відомих висловів, тим самим здійснюючи їх відсторонення.

<sup>21</sup> Мясников Г. Режиссер видит фильм. — В кн.: *Эйзенштейн*. Рисунки. М., 1961, с. 162.

<sup>22</sup> Нечкина М. Функция художественного образа в историческом процессе. — В кн.: *Содружество наук и тайны творчества*. М., 1968, с. 66.

<sup>23</sup> Каган М. Человеческая деятельность. М., 1974, с. 120—130.

Так, специфіка і глибина метафоричності виявляється підпорядкованою рівню і глибині різних шарів зіставлень. При відповідній тенденції сучасного мистецтва до документалізму метафоричність відіграє провідну роль, переводячи документальність матеріалу (за змістом і структурою мислення) до рангу художності. У телевізійному фільмі Т. Ліознової і Ю. Семенова «Сімнадцять миттєвостей весни» протокольна інформація із досє проводирів нацизму завдяки метафоричності мислення реалізує механізм відсторонення, і тим самим формується художня характеристика механічного стандарту, антилюдськості фашистських концепцій надраси, надлюдини, бездуховності машини нацизму.

Метафоричність мислення поєднана з емоційністю художнього образу, бо остання виникає як результат самого процесу зіставлення і смислового опосередкування. Саме через метафоричність відтворює мистецтво те, що не піддається безпосередньому зображенню, те, що в науково-теоретичному осмисленні втрачає особистісний характер, реальність дії, безпосередню життєвість форм свого буття.

Ще Арістотель звертав увагу на значущість зближення у метафорі різних об'єктів. «Метафора, ця подвійність в самій собі»,— писав Гегель<sup>24</sup>. Розвиваючи цю думку, В. Асмус відзначав необхідність несхожості, неадекватності між зіставляваними елементами,— «щоб метафора інтенсивно працювала, прямо-таки потрібне чітке, різке усвідомлення цієї неадекватності. Чим насправді більш віддалені один від одного зіставлявані й порівнювані сфери буття, тим сильніший ефект метафори»<sup>25</sup>. Гадаємо, що це можна пояснити, виходячи з тих же принципів художнього мислення. Чим далі один від одного зіставлявані об'єкти за своїм змістом і значенням, тим більша трансформація відбувається з переносним змістом, тим вищий рівень художнього абстрагування, тим глибше і опосередкованіше внутрішнє зіставлення. Метафоричність художнього образу може виявляти себе явно, безпосередньо, може бути прихована — це залежить від рівня глибини зіставлень. Метафоричність мислення, відображаючи його динаміку (руйнування і конструювання відзначених зв'язків), сама є рухливою. Її міра і ступінь (рівень) не однакові у різновидах мистецтва, напрямках, жанрах, у творчості художньої індивідуальності. Їх правомірність в тому чи іншому вираженні визначається критеріями художньої правди.

Завдяки відзначеним особливостям метафоричність художнього мислення сприяє конкретності й інваріантності художнього образу, повторенню неповторюваного і неповторюваності повторення (мається на увазі як безпосередній творчий процес художника, так і художня інтерпретація у вторинному відображенні й художньому сприйнятті глядача, читача, слухача).

Мистецтво, фіксуючи певні закономірності мислення, є його своєрідною моделлю, моделлю вже сформованих характеру і способу мислення (з їх історичними і індивідуальними особливостями). У зв'язку з цим художнє мислення, діючи на мислення адресата, сприяє формуванню і розвитку метафоричності останнього, а тим самим певною мірою і розвитку його конструктивних здатностей і творчих можливостей. Щодо цього становить інтерес виділення особливого аспекту у взаємодії науки і мистецтва, точніше — науково-теоретичного і художньо-образного мислення.

Метафоричність дістає свій вияв і в науці. Чи правомірне в такому разі визначення художнього мислення як метафоричного на протигагу науково-теоретичному мисленню? Для відповіді на дане питання необхідне зіставлення особливостей, ролі й значущості, а також внутрішньої визначеності або її відсутності у метафоричності в тому чи іншому випадку.

<sup>24</sup> Гегель Г. В. Ф. Эстетика, т. 2, с. 115.

<sup>25</sup> Асмус В. В защиту вымысла, с. 34.

Наука звертається до метафори, коли використовує аналогію відповідності як один із методів мислення. Сутнісним аспектом такої аналогії є пропорція. Рамки застосування досить широкі, бо відношення, виражене нею, не залежить від специфічних особливостей конкретної сфери природи, суспільних явищ, самого процесу мислення. Відсутність жорсткої визначеності, розмаїтість можливих компонентів відповідає повною мірою одному із принципів, що визначають природу мистецтва,— можливості зіставлення неоднорідних, тобто взятих із різних сфер, об'єктів. Наука ж прагне до встановлення однорідності. Метафора не може стати необхідною мовою науки внаслідок певної довідності вибору, трансформації смислу при перенесенні та ін. обставин, зумовлених механізмом становлення художнього образу. Саме у знайдених зіставленнях, у самому ступені метафоричності. Її відмітних особливостях виявляється особистість художника, тобто той суб'єктивний момент, який наука прагне подолати. Метафоричні вираження в науці відіграють роль допоміжного засобу; зокрема, завдяки своїм уже раніше відзначеним особливостям, метафора приходить на допомогу, коли необхідно позначити неувялюваний об'єкт, що в науці є дуже важливим, особливо, наприклад, при моделюванні тих чи інших явищ, процесів та ін.

Спинимося на конкретному прикладі. У своєму творі «Про природу речей» Лукрецій Кар виступає як філософ, учений, який осмислює «всю природу речей і закони її будови». Сутність своїх ідей він викладає у формах абстрактно-логічного мислення («властивість є те, що ніяк відокремити неможливо без руйнування того, чому воно буде притаманне»; якщо ж була б душа безсмертна і вічно змінювала б тіло на тіло, то норов у тварин тоді б змішувався») <sup>26</sup>, хоча й не рафінованого, бо в таких міркуваннях у нього явно проглядає ще наявне у філософії тяжіння до метафоричності мислення. Водночас прояви метафоричності виявляються нерідко у давньоримського матеріаліста в своєму безпосередньому вигляді. Так, стверджуючи необхідність руху, Лукрецій супроводжує думки, висловлені у формі суджень, образним прикладом: рух атомів він уподібнює до руху пилинок у стовпі сонячного світла. Характеризуючи сутність процесу пізнання, він пріврівнює відображення від предметів до диму, що виникає від вогню. Порівняння в цьому разі виступають як ілюстрація думок, виражених тут же у формах науково-теоретичного мислення, метафоричність є допоміжним засобом. У конкретних чуттєвих образах, народжених таким шляхом, Лукрецій Кар немовби шукає моделі загальних закономірностей природи в їх окремих виявленнях. Це — певний ступінь в розвитку науки, відповідний спосіб оволодіння своїм предметом і певний спосіб викладу одержаних результатів.

Так, метафоричність виявляється властивою науці тоді, коли та чи інша наука перебуває у стадії становлення і тому, не виробивши ще свого власного способу осмислення і своєї мови, іноді використовує чужу мову, спираючись на загальні закономірності мислення. Метафоричні вислови можуть сприяти яскравості викладу теоретичних міркувань. І все ж метафора в науці — це свідчення її ще певної категоріальної слабкості, недостатності її абстрагуючих можливостей, переважання образного (не треба ототожнювати з художньо-образним) мислення над теоретичним. Метафоричність в науці долається в процесі поглиблення наукових знань. Це, зокрема, підтверджується тією обставиною, що популяризація наукових положень примушує повертатися до метафори і метафоричності мислення як до одного із можливих засобів. Не означає це, що мислення, позбавлене метафоричності вище, ніж те, що має її? Щодо науки — так. Але при характеристиці різновидів мислення цей підхід був би механічним перенесенням закономір-

<sup>26</sup> Цит. за: Лукрецій Кар. О природе вещей. М., 1947.

ностей, які діють в галузі одного різновиду, у сфері якісно іншого, що має свою специфіку. «Можна користуватися технічними, речовими прикладаннями до науки, не володіючи їх власне гностичним змістом, вже уречевленим... У світ мистецтва, позбавлений ознак утилітарної користі, можна увійти лише як у художній світ». «Розуміння мистецтва є питання не професії, а культури, яка становить єдину платформу для смислової синхронізації актів творчості і засвоєння його продуктів»<sup>27</sup>.

Погоджуючись зі справедливо відзначеною відмінністю у використанні об'єктивованих результатів між науковим пізнанням і художнім мисленням, гадаємо, що не можна водночас поминути при цьому значущість оволодіння структурою становлення художнього образу, бо найважливіші її принципи і детерміновані ними властивості художнього мислення безпосередньо визначають зміст художньої інформації. Оволодіння цією структурою передбачає певну здатність до метафоричності мислення. Спираючись на відомі слова К. Маркса, можна сказати, що художньо освічена людина, яка здатна розуміти і насолоджуватися мистецтвом, є людина, що володіє розвинутим художнім мисленням з необхідно притаманною йому метафоричністю.

Експлуатуючи можливості як художнього, так і власне наукового мислення, намагається подолати метафоричність і релігія. Однак вона це робить відмінним від науки способом, видаючи створені нею образи за саму дійсність або за її буквальний опис, знищуючи тим самим сутність самого механізму зіставлення і смислового опосередкування, умовності й алегорії.

Руйнування метафоричності може відбуватися в самому мистецтві. В цьому разі художнє мислення, позбавлене метафоричності, що додає тим самим назване вище відношення «через», призводить до абсолютизації умовності, гри, символу, суб'єктивності, або — до прямої документальності, протоколізму. Крайніми наслідками цього руйнування є формалізм і натуралізм. Відмова від метафоричності або гранична гіпертрофія її (як зворотний бік тієї самої моделі) означає для художнього мислення порушення внутрішніх закономірностей мистецтва, підміну його іншими формами, тобто знищення власне мистецтва.

Метафоричність як необхідна загальна властивість художнього мислення дістає своє вираження в усіх різновидах мистецтва, на всіх етапах його розвитку. Метафоричне мислення стало певним подоланням попереднього міфологічного мислення, особливістю якого було ототожнення себе із зовнішнім світом. Причому поза визначеними структурними принципами це зводиться до прямого зміщення або повного заміщення. Міфологія, за словами К. Маркса, була передумовою мистецтва. Становлення і дальший розвиток власне мистецтва передбачало розвиток метафоричності мислення, перехід від метафоричності зовнішньої до внутрішньої, ускладнення її структури відповідно до ускладнення самого мислення.

Гадаємо, що однією з причин припущення ролі мистецтва (з яким доводиться стикатися іноді і на рівні буденної свідомості, і на рівні теорії) є підхід до метафоричності як до певної слабкості мислення загалом (несвободи від елементів гри, ілюзії, поєднаних з метафоричністю та ін.). У цій ситуації відсутнє розуміння того, що в метафоричності дістають своє специфічне вираження ті ж логічні закономірності, що і в науково-теоретичному мисленні. Метафоричність сучасного художнього мислення передбачає такий же високий рівень розвитку основних логічних закономірностей, такий же ступінь інтелектуалізму, що й науково-теоретичне мислення. Бо без абстрагування, порівняння,

<sup>27</sup> Іванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. Киев, 1977, с. 213—214.

конкретизації та ін. неможливе функціонування механізму самого художнього мислення.

У свою чергу метафоричність художнього мислення як його атрибут сприяє з допомогою мистецтва руйнуванню стереотипів мислення, розвитку тих його здатностей, без яких неможливе ні науково-теоретичне, ні ціннісне осмислення світу. Реалізуючи безпосередньо (через вище відзначені структурні особливості) можливості уяви, фантазії, метафоричне мислення сприяє і їх розвитку. Як писав В. І. Ленін, недоцільно заперечувати роль фантазії і в найстрогішій науці. Більше того, розвиток самого мистецтва на сучасному етапі з ускладненням його відношення до світу і способів його відтворення неодмінно спричиняє розвиток метафоричності художнього мислення. Такі процеси в мистецтві, як тяжіння до проникнення в глибини людської психології, до вираження загальнолюдської значущості соціальних зв'язків і процесів при одночасно діючій тенденції до лаконізму і внутрішньої насиченості виразних засобів, а також специфічна інтегративність різновидів мистецтва, особливості активізації участі у творчому процесі адресата, що сприймає, неможливі поза високим рівнем розвитку метафоричності художнього мислення.

Отже, специфіка місця і ролі метафоричності у сфері художньо-образного мислення зумовлює її значущість у розвитку творчих можливостей мислення загалом, у розвитку культури мислення, що є однією з найважливіших сторін формування всебічно і гармонійно розвиненої особи.

\* \* \*

Взаимодействие науки и искусства, искусства и философии приобретает в настоящее время ряд новых черт. Одной из них является своеобразная интеграция способов мышления, обусловленная единством общих логических закономерностей, по-разному проявляющихся в сферах научно-теоретического и художественно-образного мышления. Выявление этих особенностей предполагает определение возможных взаимосвязей данных способов мышления, их значимости в общей системе духовной культуры общества. С этой точки зрения представляет интерес анализ способности мышления к метафоричности, места и роли последней в процессе становления и существования художественного образа.



А. В. ШИШОВА

## ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Проблема формування громадської думки за допомогою засобів масової інформації і пропаганди посідає дедалі більше місце в дослідженнях радянських учених. Досягнуті в цій галузі успіхи дозволяють визначити ті аспекти проблеми, які потребують дальшого вивчення. До їх числа слід залічити питання, пов'язані з організацією цілеспрямованого інформування, виявленням структури і рівня поінформованості, з'ясуванням її значення для діяльності людей, зв'язку між змістом джерел інформації та поінформованістю аудиторії та ін.

Велика увага засобам масової інформації і пропаганди була приділена на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Підкреслювалось, що зростання освітнього і культурного рівня радянських людей ставить нові вимоги до нашої преси, телебачення, радіо. «Кожна публікація, кожен виступ повинні захоплювати, переконувати людей глибоко проникнення в життя і принциповістю, гостротою думки і яскравістю стилю»<sup>1</sup>.

ЦК КПРС у постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» відзначив необхідність глибокого аналізу життя суспільства, вироблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення політико-виховної діяльності. У цьому документі сформульовано вимогу «значно розширити тематику, обсяг і географію повідомлень про внутрішнє і міжнародне життя, підвищувати інформаційну насиченість матеріалів, які публікуються в газетах і журналах, телевізійних і радіопередач»<sup>2</sup>. Особливу увагу слід приділяти «глибокому і всебічному вивченню громадської думки, соціологічним дослідженням»<sup>3</sup>.

Отже, видається доцільним конкретно-соціологічне вивчення інформаційної діяльності органів соціального управління, дослідження інформаційного взаємозв'язку між цими органами і населенням.

Соціальне управління на сучасному промисловому підприємстві суттєво пов'язане з інформуванням — процесом цілеспрямованого впливу на виробничий колектив шляхом відбору, обробки і поширення інформації, потрібної як для реалізації цілей і завдань управління, так і для активної трудової і громадської діяльності працівників.

Поінформованість (виробнича обізнаність) розглядається в даному разі як бажані з погляду керівництва підприємства, партійної і громадських організацій структура і рівень знань членів колективу про актуальні проблеми виробництва, як один із засобів формування у працівників відповідних орієнтацій, потреб і практичної реалізації їх у діяльності.

Дана стаття присвячена узагальненню деяких результатів комплексного дослідження поінформованості і змісту основних заводських

<sup>1</sup> Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 42—43.

<sup>2</sup> Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Пост. ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 10.

<sup>3</sup> Там же, с. 11.

джерел інформації, яке здійснювалось в Одесі на ряді підприємств Міністерства Морського Флоту СРСР під керівництвом доктора філософських наук професора І. М. Попової за участю автора. Це дослідження мало водночас враховувати процес виробництва, поширення (передання) і споживання масової інформації. Такий підхід визначив багато особливостей проведеної роботи. Поряд з виявленням і вимірюванням поінформованості колективу заводу про актуальні питання виробничого життя аналізувався зміст основних заводських засобів масової інформації як джерела тих відомостей, що їх можуть мати у своєму розпорядженні працівники. Розглядалась заводська багатотиражна газета «Судоремонтник» (Одеський судноремонтний завод ім. 50-річчя Радянської України), деяка службова інформація, яка надходить спеціальними каналами (колективний договір, соціалістичні зобов'язання, правила внутрішнього трудового розпорядку, накази адміністрації та ін.).

Включення у дослідження формалізованого спостереження над текстами заводських джерел інформації диктувалося доцільністю зіставлення даних аналізу їх змісту і результатів дослідження виробничої поінформованості з одних і тих самих проблем. Змістові параметри аналізу текстів, їх «типологія» визначалися програмою дослідження поінформованості.

Виконання програми, яка передбачала виявлення співвідношення виробничої обізнаності працівників і змісту заводських джерел інформації, потребувало проведення «парних», «симетричних» за будовою процедур: якісно-кількісного визначення поінформованості і контент-аналізу змісту масової інформації з одних і тих самих питань. Для цього процедура, аналогічна процедурі дослідження поінформованості<sup>4</sup>, була проведена на матеріалах джерел інформації: методом контент-аналізу вивчалось висвітлення виділених блоків і елементів інформації у текстах заводських джерел інформації, що дозволило зіставити їх зміст з виробничою обізнаністю працівників.

Основні завдання аналізу змісту заводських джерел інформації зводилися до такого:

1) визначити частоту, обсяг, інтегральну питому вагу, характер висвітлення актуальних проблем виробництва (блоків і елементів інформації, що нас цікавлять) у текстах джерел;

2) зіставити вивчену раніше виробничу обізнаність працівників з цих блоків і елементів з їх висвітленням джерелами інформації, виявити ступінь «зв'язності» якісних і кількісних параметрів змісту з його фактичною «наявністю» в масовій свідомості у вигляді поінформованості;

3) з'ясувати залежність поінформованості від характеру висвітлення фактів, приділеної їм уваги у засобах інформації;

4) визначити відповідність змісту джерел інформації цілям суб'єкта управління (керівництва заводу, партійної і громадських організацій), а також читацьким інтересам працівників.

Безпосереднім емпіричним об'єктом контент-аналізу були тексти повідомлень, які розглядалися як потенціальні джерела тієї інформації, що її дістають працівники заводу.

Для розв'язання поставлених завдань належало попередньо «розітнути» всі матеріали заводських засобів інформації і виявити «зрізи»

<sup>4</sup> Для вивчення поінформованості були виділені блоки інформації: а) виробнича діяльність колективу, розв'язувані ним завдання, успіхи, досягнення; б) система матеріального і морального стимулювання трудової активності; в) правила внутрішнього трудового розпорядку, норми життя, традиції колективу, застосовувані санкції; г) можливості для професійно-кваліфікаційного і загальноосвітнього зростання; д) матеріально-побутові питання, які розв'язуються на підприємстві; е) організації дозволяла працівників заводу. Елементи інформації, що входять до кожного блоку, розкривали в загальних рисах його зміст і давали можливість виявити обізнаність опитуваних.

змісту, що нас цікавлять. Така робота передбачала чітке визначення змістових меж, всередині яких здійснювався аналіз тих категорій і елементів змісту, якісне вираження яких потрібно було визначити.

Як відомо, результативність застосування контент-аналізу насамперед зумовлюється наявністю обґрунтованої і вдалої системи категорій аналізу<sup>5</sup>. Тому зміст дослідження складався передусім з таких компонентів:

1) розробка категоріального апарата — вибір категорій аналізу і їх постійних ознак — елементів, згідно з якими класифікувався і квантифікувався текст;

2) визначення змісту категорій аналізу відповідно до цілей, завдань, характеру дослідження;

3) співвіднесення категорій з конкретними змістовими елементами тексту, складання розгорненого опису змісту категорій в термінах досліджуваного тексту (в результаті цього була вироблена кодувальна інструкція і програма машинної обробки інформації; кожна категорія й елемент у кодувальній інструкції конкретизовані, операціонально визначені<sup>6</sup>);

4) процедура рахування, тобто встановлення наявності відповідних категоріям одиниць аналізу у кожній одиниці контексту;

5) обробка здобутих даних (виражені у вигляді табуляграм дані оброблялись, аналізувались, інтерпретувались, співвідносились з даними, здобутими під час дослідження виробничої обізнаності, опитування експертів, з'ясування спрямованості інтересів працівників).

Мета дослідження визначила також вибір двох основ класифікації матеріалів і засобів інформації. Одна основа — тема: що повідомляється (категорія і елементи); друга — ставлення авторів до матеріалу, що викладається, спосіб його викладу: як повідомляється (характер висвітлення).

Отже, аналіз змісту текстів здійснювався у межах тих самих проблем, які були задані дослідженням виробничої обізнаності працівників. Конкретні характеристики цих проблем були дещо «укрупнені», бралися у текстах в ширшому обсягу, ніж під час вимірювання поінформованості<sup>7</sup>, і аналізувались за кількома підставами, пов'язаними як з характеристиками самої інформації (її обсяг, частота, характер висвітлення), так і з характеристиками джерела інформації (канал, тип автора).

Всього було передбачено 6 категорій і 32 елементи змісту, які з різних точок зору характеризували найістотніші сторони життя і діяльності колективу. Вибрані категорії й елементи змісту становили основу для «розтину» і аналізу текстів.

<sup>5</sup> Див., напр.: *Методологические и методические проблемы контент-анализа*. Вып. 1—2. М.; Л., 1973; *Проблемы контент-анализа в социологии*. Новосибирск, 1970; 47 *пятниц*. Контентный анализ. Вып. 5. М., 1969; *Ядов В. А.* Социологические исследования. М., 1972.

<sup>6</sup> Так, наприклад, категорія змісту «суспільні фонди, створені з прибутку підприємства», визначалася через такі емпіричні індикатори у тексті: фонд розвитку підприємства, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, фонд матеріального заохочення, а також замість поняття «фонд розвитку підприємства» або паралельно з ним — через синонімічні йому поняття: «використання відрахувань від прибутків на розширення виробництва, придбання нової техніки, механізацію і автоматизацію, заміну основних фондів, удосконалення організації праці і виробництва»; замість «фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва» — «відрахування і використання коштів із прибутку підприємства на житлове будівництво, спорудження і утримання дитячих закладів, будинків відпочинку, піонерських таборів, туристських баз, санаторіїв, придбання путівок у санаторії і будинки відпочинку»; замість «фонд матеріального заохочення» — «виділення премій та інших видів матеріального заохочення з прибутку підприємства».

<sup>7</sup> Тут ми виходили з того, що обізнаність — не копія інформації, яка «заспам'ятовується», вона визначається і тим, наскільки здатні джерела інформації привертати увагу до теми, збудити інтерес до неї.

За смислово одиницю аналізу приймалося висловлювання (судження), що містило закінчену думку про один із перелічених в інструкції для кодування елементів змісту (одне або кілька речень).

Виявлені в текстах і зафіксовані смислові одиниці аналізу підраховувались (вимірювались): визначалася кількість згадувань кожної категорії й елемента змісту (їх частота) і наданий їм «простір» — число умовних петитних рядків (обсяг уваги).

Визначення частоти і обсягу категорій і елементів змісту здійснювалося з допомогою двох істотно відмінних одиниць вимірювання (рахування), одна з яких належала до частоти, а друга — до обсягу.

Кількість згадувань кожної категорії і елемента (їх частоту) дала можливість виявити одиниця реєстрації, під якою розумілося одне згадування одного елемента. Про обсяг уваги до категорії і елемента (наданої їм газетної площі) дала уявлення одиниця рахування, пов'язана із способом обчислення умовних петитних рядків, які займають виділені частини тексту.

Контекстуальними одиницями, що визначають характер членування текстів, величину тієї частини тексту, у межах якої встановлюється наявність або відсутність одиниці аналізу, були вибрані: один матеріал газети (стаття, кореспонденція, нарис, репортаж, фейлетон та ін.), тексти колективного договору, соціалістичних зобов'язань, правил внутрішнього трудового розпорядку, наказу.

Якщо аналізувати тексти тільки за виділеними категоріями і елементами змісту, під час кодування втрачався б великий обсяг інформації, пов'язаної з проблемами, що розглядаються. Для того, щоб зменшити ці втрати, кодування здійснювалося ще в декількох напрямках. У текстах один і той самий елемент міг виступати в різних «ракурсах», що зумовило уточнення характеру його висвітлення. Тому ми розглядали кожну категорію і елемент змісту з точки зору уваги, що їм приділена (головна тема повідомлення, другорядна, тільки згадування), знаку інформації (позитивне ставлення до того, що викладається, сприятлива оцінка; негативне ставлення; збалансоване — наявність у тексті обох тенденцій; нейтральне — оцінка не дана); способу повідомлення (фактографічний — наводяться тільки факти, цифри, показники, прізвища; коментуючий — дається оцінка фактам, аналіз подій); способу аргументації (міститься або не міститься вказівка на реалізацію особистих інтересів працівників); тону висвітлення (інформуючий, приписуючий, переконуючий). Така «багатомірна» фіксація висловлювань про об'єкт і його особливості підвищила ефективність результатів і оцінок.

Для здобуття більш повної, «неогрубленої» інформації про репрезентацію кожної категорії й елемента змісту на сторінках газети, а також для зручності порівняння категорій і елементів змісту між собою було передбачене визначення інтегральної питомої ваги кожної категорії й елемента з урахуванням частоти і характеру уваги за формулою<sup>8</sup>:

$$Y_i = \frac{3K_{1i} + 2K_{2i} + K_{3i}}{\sum_{i=1}^n (3K_{1i} + 2K_{2i} + K_{3i})},$$

де  $Y_i$  — питома вага кожної теми,  $K_{1i}$  — кількість випадків, коли  $i$ -а тема — головна,  $K_{2i}$  — кількість випадків, коли  $i$ -а тема — другорядна,  $K_{3i}$  — кількість випадків, коли  $i$ -а тема — згадування;  $n$  — число тем;  $i = 1, 2, 3, \dots, n$ .

Інтерпретуючи результати аналізу, доцільно було вдатися до двох видів зіставлень — внутрішньотекстового і позатекстового. Внутрішньотекстові зіставлення дозволили рангувати категорії й елементи змісту за їх кількісними параметрами — частотою згадувань, обсягом, інте-

<sup>8</sup> Див.: *Проблеми контент-аналіза в соціології*. Новосибірск, 1970, с. 44.

гральною вагою, з'ясувати їх «престиж» у джерела інформації, характер висвітлення, ступінь «сталості» на газетних шпальтах.

Позатекстові зіставлення дали змогу виявити наявність і характер кореляційного зв'язку між висвітленням заводськими засобами інформації проблем, які розглядаються, й обізнаністю щодо них працівників, а також між інтересами останніх у сфері виробництва, інформаційними запитамми (і ті й ті були з'ясовані у процесі опитування) й експертними оцінками «вагомості» блоків і елементів інформації.

Огже, використання методу контент-аналізу дозволило виявити характеристики тих самих проблем, щодо яких з'ясовувалася виробнича обізнаність, у тому вигляді, в якому вони репрезентовані в заводських засобах інформації. Крім того, таке комплексне дослідження дало можливість розробити рекомендації для коригування політики у сфері пропаганди і організації роботи заводських джерел масової інформації.

Природне і закономірне прагнення кожної заводської партійної організації використати з найбільшою ефективністю свою багатотиражну газету й інші засоби масової інформації. Через них партійний комітет роз'яснює трудящим завдання, що стоять перед ними, інформує комуністів і всіх працівників про справи підприємства, плани, перспективи і проблеми, вносить на обговорення найактуальніші питання життя колективу. Друковане слово допомагає впливати на виконання завдань, формувати громадську думку, задавати тон у соціалістичному змаганні. Друкований орган є провідником партійних рішень, пропагандистом, агітатором, організатором трудящих у втіленні в життя планів свого колективу і країни загалом.

Аналіз річного комплекту багатотиражної газети й інших заводських джерел інформації, здійснений нами за допомогою ЕОМ, дав емпіричний матеріал для типологізації повідомлень з актуальних проблем виробництва, що послужило основою для висновків про характер соціальної спрямованості цих засобів інформації і близькість їх змісту інтересам працівників підприємства, їх читацьким запитам.

Використання методу контент-аналізу в нашому дослідженні дозволило виявити спрямованість діяльності джерел інформації, зокрема заводської газети, визначити, на формування яких зразків поведінки «працюють» засоби заводської інформації і пропаганди. Це також дало змогу уточнити, наскільки зміст текстів пов'язаний з інтересами, цілями системи управління; з'ясувати ті норми і цінності, на які орієнтує газета, і співвіднести їх з інтересами, цілями працівників; визначити, наскільки зміст інформації відображає основні тенденції, характерні як для управлінської тактики підприємства, так і для трудової діяльності працівників. Такий аналіз, зрештою, уможливив прогнозування пропагандистської ефективності діяльності заводських засобів інформації.

Досліджувані категорії й елементи змісту, відповідні блокам і питанням, відзначені у річному потоці заводської інформації 2552 рази, в тому числі у багатотиражній газеті — 2417 разів (обійнявши 38456 рядків<sup>9</sup>). В інших джерелах інформації ці категорії й елементи змісту відзначені всього 135 разів.

Вимірені кількісні параметри категорій змісту, що дозволили класифікувати їх у порядку зменшення значущості, дали можливість виявити, що за частотою згадування в газеті, обсягом і питомою вагою вони розподілились таким чином: виробнича діяльність колективу (частота згадування — 1369 разів, обсяг у рядках — 18573; питома вага —

<sup>9</sup> У річному комплекті досліджуваної газети — близько 50 тис. рядків (аналізувалися всі 52 номери щотижневої багатотиражної газети «Судоремонтник», тобто генеральна сукупність; кодування здійснювалося паралельно двома кодувальниками; процент збігу результатів кодування дозволив вважати здобуті дані достатньо надійними). Отже, реальний обсяг інформації, що аналізувалася, становив понад 70 % корисної площі газети. Непрямо ця цифра може свідчити про те, що для аналізу були відібрані справді найактуальніші питання життя і діяльності колективу підприємства.

0,55); пропаганда норм життя, традицій колективу, правил внутрішнього трудового розпорядку (відповідно — 483; 13406; 0,23); матеріально-побутові питання, розв'язувані на підприємстві (175; 2908; 0,07); система матеріального і морального заохочення трудової діяльності працівників (157; 1053; 0,06); можливості професійно-кваліфікаційного і загальноосвітнього зростання (134; 800; 0,04); організація дозвілля (99; 1716; 0,05).

Отож, з цих трьох кількісних характеристик видно, що стрижневою проблемою газети виявилась виробнича діяльність колективу. Провідне місце посідає популяризація передовиків виробництва, колективів і ударників комуністичної праці (298; 7061; 0,29), інформація про виконання і перевиконання планових завдань (244; 1324; 0,15), розвиток соціалістичного змагання (236; 4054; 0,18) та інші питання, пов'язані з виробничою діяльністю колективу. Така орієнтація заводської газети цілком природна і закономірна.

До питань, які поряд з названими найчастіше висвітлюються в газеті, належать: діяльність громадських організацій заводу (222; 6952; 0,45), пропаганда правил трудового розпорядку, норм життя, традицій колективу (162; 4058; 0,33) та ін. Ці теми є провідними як за частотою, обсягом, питомою вагою, так і за тією «стабільністю», які характеризують їх появу на сторінках заводського органу преси.

Деякий «дефіцит» уваги з боку засобів інформації виявлений нами щодо таких тем, як система стимулювання — матеріального і морального, матеріально-побутові питання, можливості для підвищення кваліфікації і освіти працівників, організації їх дозвілля, — тобто до тем, пов'язаних значною мірою з мотивами діяльності людини на підприємстві, її особистими потребами і цілями. В даному разі показові не тільки цифри, що характеризують частоту звернення газети до тих чи тих тем, але й «дистанція» між увагою джерела інформації до них, сам «розкид» показників — наскільки найменш популярна тема «відстала» від найпопулярнішої. Наприклад, 7 061 рядок присвячений трудовим здобуткам передовиків виробництва і тільки 32 — організації відпочинку працівників, стільки ж — проведенню на заводі оздоровчої кампанії, придбанню путівок у санаторії і будинки відпочинку, розв'язанню житлових питань, використанню суспільних фондів підприємства.

Такий розподіл газетної площі навряд чи можна вважати задовільним, відповідним соціальній значущості згаданих елементів заводського життя. Він неправильно відображає відношення між цілями і цінностями суб'єкта і об'єкта управління. Цілі і завдання розвитку підприємства на сторінках газети недостатньо пов'язуються з потребами та інтересами працівників.

Аналіз текстів заводської газети враховував як зміст інформації (що повідомляється), так і форму, в якій вона подавалася (як повідомляється, який характер висвітлення). Це диктувалося потребою з'ясувати, яким чином редколегія реалізує свої пропагандистські цілі, які прийоми оформлення матеріалу використовує для досягнення завдань, що стоять перед нею. Цікаво також було дізнатися про зв'язок між характером повідомлення і реакцією на нього аудиторії. Спроби визначити вплив способу подання інформації на її сприйняття робилися у багатьох дослідженнях. Зміну ступеня впливу інформації на реципієнта залежно від способу і методу повідомлення виявили соціологи з НДР. На основі досліджень, здійснених на раді підприємств країни, їм вдалося з'ясувати, що потреба людини в економічній, соціально-політичній і науково-технічній інформації і готовність сприймати її значно підвищується, якщо з цього повідомлення працівник може дізнатися про щось пов'язане з його особистою діяльністю: можливості дальшого підвищення кваліфікації, заняття раціоналізаторством, поліпшення умов праці та ін. Крім того, потреба в інформації не пробуджується,

коли повідомлення обмежується тільки цифрами, показниками, і людина не усвідомлює зв'язку між ним і своєю особистою діяльністю. «Як контекст, в який включені відомості, так і спосіб їх повідомлення самі по собі справляють чималий вплив на те, сприймуть чи ні працівники інформацію і чи робитимуть вони це охоче. Інформація повинна бути організована так, щоб робила для людини наочним, відчутним як *що*, так і *чому*»<sup>10</sup>.

Інформація для колективу не повинна нагадувати балансний звіт або статистичний бюлетень: у такому вигляді вона непридатна для широкого кола читачів. Ігнорування цього правила можна розглядати як одну з причин, що призводить до утруднення сприйняття повідомлень і, як наслідок, до уповільнення процесу адаптації працівників, ідентифікації їх цілей з інтересами і планами підприємства, інтеграція членів колективу.

Нашим дослідженням виявлено, що 88% усіх публікацій в багатотиражній газеті щодо характеру висвітлення є суто інформаційними, тобто тільки повідомляють читачеві про подію, наводять цифри, факти, прізвища. Лише 12% матеріалів є настановними, тобто передають ставлення автора до того, що повідомляється. Менше одного процента публікацій містили оцінку подій і вчинків з погляду норми і мали, отже, характер ціннісної орієнтації; їх тон — емоційний, переконуючий — справді може сприяти вихованню членів колективу, виробленню в них правильних критеріїв в оцінці подій. 87% газетного матеріалу, присвяченого виробничій діяльності колективу (основній темі газети), становлять інформації про подію і тільки 0,3% — настановні статті, в яких аналізується і узагальнюється досвід роботи.

Здобуті дані дозволяють говорити про те, що в заводській газеті переважає безсторонне інформування і значно меншою мірою газета орієнтована на формування у читачів певної точки зору.

Превалювання «чистої» інформації означає забуття основного завдання заводської багатотиражної газети — мобілізувати трудящих на успішне виконання виробничої програми, сприяти їх комуністичному вихованню. Для здійснення цієї місії газета повинна деталізувати загальні цілі і завдання підприємства, показувати засоби їх реалізації. Тому належить перетворювати байдужу для працівника ситуацію на мотивуючу, добирати ті доводи, ту інтерпретацію фактів, які в конкретних умовах сприяли б здійсненню планів і цілей колективу. Важлива тут конкретна постановка мети: чим загальніше ця мета подана, тим менше шансів на її успішне досягнення.

Як показало наше дослідження, висвітлення в газеті багатьох тем недостатньо пов'язується з особистими інтересами і планами працівників, з можливостями їх реалізації. А коли проблеми реалізації цілей підприємства розглядаються, не відзначається зв'язок між рекомендованою в публікації поведінкою працівників і задоволенням якихось їх потреб, немає апеляції до інтересів, що орієнтують поведінку людей на досягнення того, що визнається безперечною цінністю суб'єктом управління. Повідомлення може стати стимулом до дії тільки тоді, коли воно особисто значуще; байдужа з мотиваційного боку ситуація позбавлена стимулюючого значення, з чого можна зробити висновок, що потенційна соціальна ефективність цієї частини змісту газети була знижена таким характером висвітлення подій.

Серед основних завдань позатекстових зіставлень було виявлення того, якою мірою формування виробничої обізнаності пов'язане зі змістом засобів інформації. За показник результативності впливу нами була прийнята поінформованість громадської думки з проблем, висвітлюваних джерелами інформації.

<sup>10</sup> Weidig R. Sozialistische Gemeinschaftsarbeit. Eine soziologische Studie zur Entwicklung von Gemeinschaftsarbeit, Arbeitskollektiv und Persönlichkeit in sozialistischen Industriebetrieben. Berlin, Dietz Verlag, 1969, S. 233.

Застосувавши спрямований аналіз текстів заводських засобів інформації, тобто виділивши в них цілком певне коло проблем — вихідних даних для аналізу, — ми одержали їх якісне і кількісне визначення, що дало можливість здійснити процедуру «накладення» числових показників змісту текстів на дані вимірювання поінформованості.

Таке «накладення» (за допомогою коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена) показало, що тісний зв'язок між обізнаністю з обраних проблем і їх висвітленістю спостерігається не завжди. Порівняння категорій і елементів змісту за обізнаністю і висвітленістю дозволило виділити два «види» і чотири «різновиди» емпіричних «відносин» між кількісними характеристиками повідомлень і реакцією на них у вигляді поінформованості.

1. Відповідність між частотою, обсягом, питомою вагою категорії чи елемента змісту в каналах інформації і поінформованістю щодо них працівників. Тут виявлені такі варіанти:

а) категорії і елементи змісту посідають відносно «високі» місця в частотному рангуванні і відповідні їм місця з обізнаністю; як правило, це інформація, корисна для працівників щодо «входження» в колектив і діяльності в конкретних умовах даного підприємства, яка допомагає прилучитися до загальноприйнятих норм і вимог, задовольнити деякі особисті потреби;

б) частота згадування категорій і елементів змісту низька і, відповідно, низька обізнаність з них; здебільшого це та інформація, знання якої не дає ефекту під час реалізації потреб працівників.

2. Невідповідність між частотою, обсягом, питомою вагою категорій і елементів змісту в джерелах інформації й обізнаністю з них працівників. Тут виявлені такі варіанти «відношень»:

а) ранг категорії чи елемента змісту з висвітленості істотно вищий за їх ранг з обізнаністю; це здебільшого інформація, не «прив'язана» до особистої заінтересованості працівників, позбавлена «точок стику» з будь-якими аспектами їх власного Я;

б) ранг з обізнаністю вищий за ранг відповідних категорій і елементів змісту за висвітленістю; сюди належать відомості, що мають практичну цінність для працівника, допомагають йому адаптуватися до заводської обстановки і реалізувати деякі особисті інтереси.

Отже, під час детального розгляду не виявлено тісного зв'язку між кількісними характеристиками змісту джерел і обізнаністю аудиторії: частота, обсяг, питома вага повідомлень не завжди відображають їх фактичну «присутність» у свідомості людини.

Випадки збігу параметрів обізнаності і висвітленості пов'язані, мабуть, не стільки з кількісними ознаками повідомлень, скільки, з їх інформаційною цінністю для особи, заінтересованістю в даній інформації, зумовленою її значущістю для життєдіяльності людини.

Зіставлення двох «полів» інформації — відображеної в масовій свідомості і в змісті засобів інформації — підтвердило наше припущення про те, що відбір і засвоєння повідомлень визначаються насамперед їх відповідністю інтересам і потребам людей, можливостями використати ці відомості в практичній діяльності. Тому кількісні характеристики змісту, значущі з погляду виявлення цілей і намірів джерела інформації, мало ефективні як емпіричні референти впливу текстів газети на структуру і рівень виробничої обізнаності.

Зіставлення виробничої обізнаності з інформацією, яка міститься в газеті, виявило залежність підвищення відносної значущості і цінності повідомлень для працівників (у вигляді підвищення їх поінформованості) від характеру подання матеріалу: теми, яким відповідали блоки відносно високої обізнаності, як правило, висвітлювалися в газеті як головні, значно частіше супроводжувались коментарями, аргументами «особистісного» звучання, вказівками на можливість реалізації індивідуальних прагнень, ніж теми, обізнаність з яких низька.



Декларативне ж висвітлення питань, позбавлене «точок стику» з особистою заінтересованістю працівників, аргументів на користь того чи того способу розв'язання проблеми, найчастіше збігається з низькою обізнаністю. Відносна значущість повідомлення для аудиторії, отже, певною мірою залежить і від характеру висвітлення теми.

Стосовно заводської аудиторії загалом виявлена тенденція до деякого зниження престижу інформації і її суб'єктивної цінності для працівників мірою її віддалення від сфери потреб і інтересів людини. Майже цілковита відсутність у газетних публікаціях спроб пов'язати колективні цілі і проблеми з особистою заінтересованістю працівників значно знижує ефективність інформаційних процесів. Тут не можна не пригадати широко відоме, але не завжди втілюване на практиці положення В. І. Леніна про те, що «майстерність кожного пропагандиста і кожного агітатора й полягає в найкращому впливі на дану аудиторію, щоб для неї певна істина стала якнайпереконливішою, якнайлегше засвоювалась, якнайочніше і найтвердіше запам'ятовувалась»<sup>11</sup>. Методика побудови газетних повідомлень, принципи впливу на читачів, що полягають у належному «оздобленні» і «упаковці» інформації, в наданні їй «спонукального імпульсу» — важлива, але досі мало розроблена проблема. Водночас, як довели дослідження, обробка особливо потрібна для матеріалів, безпосередньо не пов'язаних з подіями, які входять до сфери інтересів людини. В даному разі йдеться про висвітлення проблеми з позицій зближення громадських й індивідуальних інтересів, про потребу показувати значення подій, що відбуваються, для кожного члена виробничого колективу з метою підвищення їх особистої заінтересованості. Це допоможе «перекинути мости» між джерелом інформації і аудиторією, посилити вплив засобів масової інформації і пропаганди.

До позатекстових зіставлень належало і порівняння змісту опублікованих матеріалів з думкою експертів про значення різних видів інформації як для виконання виробничих завдань, так і для задоволення потреб працівників<sup>12</sup>. Експертні оцінки блоків і елементів інформації з деякими припущеннями можна взяти за певні «взірці» інформування, «ідеальний текст». Оскільки такі стандарти сформульовані цілком чітко як у якісному, так і в кількісному вираженні, це дозволило під час дослідження змісту газетних повідомлень визначити їх цінність з цього погляду.

Зіставлення результатів аналізу змісту з «текстами-еталонами» не виявило значущого зв'язку між «фактичним» текстом і текстом «бажаним».

З'ясовані в процесі опитування «центри заінтересованості» працівників заводу і здобуті з допомогою контент-аналізу дані дозволили зробити висновки про ступінь відповідності газетної інформації інтересам тих, для кого вона призначена. Розбіжність між тим, чому віддають перевагу працівники, і спрямованістю публікацій газети виявилася значною. Саме цим і пояснюється слабка залежність виробничої обізнаності працівників заводу від змісту багатотиражної газети.

Вельми цікавою для виявлення ступеня відповідності газетних публікацій запитам працівників була кореляція читацьких інтересів з даними контент-аналізу. І в цьому випадку інформаційний вплив здійснювався в умовах певної розбіжності між «центрами заінтересо-

<sup>11</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 21, с. 20.

<sup>12</sup> Під час дослідження виробничої обізнаності працівників заводу для визначення значущості, ваги блоків і питань ми скористалися методом експертних оцінок. До групи експертів увійшли керівники підприємства, представники партійної та громадських організацій, кадрові робітники, вчені-соціологи і економісти. Вага кожного блоку і питання оцінювалися за чотирибальною системою (найбільш вагомі блоки оцінювалися 4-ма балами, менш вагомі — 3-ма і т. д.).

ганості» постачальника і споживача інформації. За такого становища важко сподіватись на ефективність пропагандистського впливу.

З'ясування комплексу питань, навколо яких концентрує увагу працівників заводу досліджувана газета, в поєднанні з вивченням заінтересованості адресата інформації становило підґрунтя розробки рекомендації для знайдення оптимальних пропорцій в тематиці заводських засобів масової інформації, призначеної для різних груп працівників, і підвищення ефективності інформування.

Головні висновки дослідження такі. Виявлена переважна орієнтація джерел інформації (заводської газети) на висвітлення проблем, пов'язаних зі здійсненням виробничих завдань; менша увага приділяється мотивам діяльності працівників, їх особистим потребам, можливостям реалізації останніх. Зіставлення виробничої обізнаності зі змістом джерел інформації виявило відсутність тісного зв'язку між кількісними характеристиками текстів і обізнаністю працівників: частота згадування, обсяг у рядках і питома вага категорій і елементів змісту не завжди відображують їх фактичну «наявність» у масовій свідомості; випадки збігу параметрів обізнаності і висвітленості пов'язані не стільки з кількісними ознаками повідомлення, скільки з його інформаційною цінністю для членів заводського колективу, заінтересованістю в цій інформації.

Зіставлення декількох «полів» інформації: тієї, що функціонує в каналах комунікації («фактичний текст»), бажаної з погляду експертів («ідеальний текст»), очікуваної реципієнтом («бажаний текст»), — виявило деяку розбіжність між ними, що свідчить про недостатню інформаційну цінність переданих повідомлень і про наявність значних резервів підвищення ефективності заводських джерел інформації.

Зафіксований розподіл уваги редколегії між основними темами повідомлень і переважний характер їх висвітлення не завжди сприяє забезпеченню бажаного рівня виробничої обізнаності і зменшенню «дистанції» між джерелами інформації і аудиторією.

Спостерігається певне підвищення значущості повідомлень, їх цінності для адресата залежно від характеру приділеної їм уваги, способу висвітлення і аргументації; подання теми як головної, з коментарями, аргументами «особистісного» звучання, вказівками на можливість і засоби реалізації інтересів працівників підвищує засвоюваність інформації.

На основі матеріалів двох досліджень — виробничої обізнаності і змісту заводських джерел інформації — були розроблені рекомендації для вдосконалення діяльності партійної і громадських організацій у справі інформування, організації роботи джерел інформації, підвищення її ефективності.

Ці рекомендації можна звести до таких основних положень:

1) у практиці соціального управління на промисловому підприємстві інформування про актуальні проблеми виробництва — дійовий засіб впливу на поведінку і показники трудової діяльності членів колективу;

2) робота засобів комунікації має бути організована так, щоб інформація надходила своєчасно, була ґрунтовною, точно відповідала стану справ, могла використовуватися у повсякденній діяльності, в розв'язанні питань як виробничого, так і особистісного характеру;

3) у висвітленні виробничих питань завдання підприємства повинні пов'язуватися з цілями працівників, потрібно показувати їх взаємозалежність, можливість реалізації особистих інтересів під час розв'язання загальнозаводських проблем; це особливо важливо для аудиторії порівняно менш освіченої і менш суспільно активної;

4) потрібне удосконалення форми подання матеріалу, його належна обробка, що, як виявилось, впливає на засвоюваність повідомлень; використання «особистісних» моментів, зазначення шляхів і засобів

задоволення потреб, аргументація на користь того чи того розв'язання питання; уникнення декларативності у викладі фактів; висвітлення більш «віддалених» для певних груп працівників подій з допомогою «близьких» для адресата прикладів, що поліпшує засвоєння інформації;

5) доцільно створити на підприємстві єдину систему засобів масової інформації і пропаганди з програмою її функціонування, яка відповідає цілям соціального управління, завданням даного підприємства.

Отже, вивчення деяких сторін інформаційно-пропагандистської роботи на підприємстві із застосування різних методів дослідження (усного опитування — формалізованого інтерв'ю, яке включає тестування; методу «компетентних суддів» — експертних оцінок; соціологічного вимірювання виробничої обізнаності; контент-аналізу текстів основних джерел інформації) показало, що поєднання кількох методів є плідним, розширює можливості дослідження і його висновків для формування і регулювання цілеспрямованого потоку інформації згідно з цілями, що стоять перед організаторами цього процесу.

Порівняння даних аналізу змісту джерел інформації з результатами дослідження поінформованості дозволило виявити роль потоку повідомлень у формуванні обізнаності членів заводського колективу; водночас, співвіднесений з результатами вивчення поінформованості, аналіз змісту матеріалів заводської преси може служити цілям прогнозування ефективності засобів масової інформації і пропаганди. Застосування методу контент-аналізу розкриває нові перспективи перед використанням цього методу як для більш глибокого пізнання особливостей масових інформаційних процесів, так і для розв'язання практичних завдань наукового управління системою інформації.

\* \* \*

В статье рассматриваются некоторые теоретические, методологические и процедурные вопросы анализа содержания заводских источников информации, заводской многотиражной газеты, приводятся результаты ее исследования с применением контент-анализа.

Несомненный интерес представляет сопоставление производственной осведомленности работников по актуальным для предприятия проблемам с освещенностью этих же проблем источниками заводской информации, установление степени связанности качественно-количественных параметров содержания газетных текстов с его фактическим «присутствием» в массовом сознании в виде информированности.

Полученные данные позволили сделать обоснованные выводы и разработать рекомендации для повышения эффективности заводских средств массовой информации.

# На допомогу викладачам філософії

В. А. КРАВЧЕНКО, М. С. ОГАНІСЯН

## ЗНАЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ

Сучасний етап комуністичного будівництва, що характеризується бурхливими змінами в галузі науки і техніки, виробництві, збереженні і переробці інформації, ставить дедалі зростаючі вимоги до інтелектуальних і ділових якостей спеціаліста. Серед цих якостей провідною стає розвиток творчого мислення, творчого ставлення до справи.

Формування творчого підходу в розв'язанні завдань розвинутого соціалізму — неодмінна умова здійснення науково обгрунтованої політики. А тим часом, як відзначив товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, ми ще інколи змушені «діяти, так би мовити, емпірично, дуже нераціональним способом проб і помилок»<sup>1</sup>.

Одна з причин такого становища, яку товариш Ю. В. Андропов розкрив у виступі перед ветеранами партії, полягає в тому, що інколи «досвід, який склався, усталені уявлення, звички, навички заважають сприймати нове, незвичне»<sup>2</sup>. Ось чому виховання у сучасного керівника, спеціаліста, наукового співробітника почуття нового, творчого підходу до справи є важливим напрямом ідеологічної роботи партії на нинішньому етапі.

В системі засобів ідеологічного впливу на формування у сучасних керівників і спеціалістів творчого мислення провідну, спрямовуючу роль відіграють суспільні науки. Саме вони є тією світоглядною основою, на якій людина виховується у нас «не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»<sup>3</sup>.

Особливу роль в розвитку творчого мислення відіграє марксистсько-ленінська філософія, яка по своїй суті є революційно-критичним, активно діяльним методом пізнання і перетворення світу. Але сама по собі філософія, хоч яка велика її світоглядно-методологічна роль, не розв'язує повною мірою це завдання, якщо не враховуватиме особливості розвитку пізнавальної діяльності людини в умовах сучасної науково-технічної революції, не спиратиметься на досягнення сучасної дидактики навчання.

Як відзначалось на червневому Пленумі ЦК КПРС, на боці викладача суспільних наук «повинні бути не просто авторитет науки, яку він представляє, а й чіткість власної ідейної позиції, притягальність допитливої думки, моральна привабливість особи»<sup>4</sup>. Інакше кажучи, в творчому оволодінні марксистсько-ленінською філософією велику

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 18.

<sup>2</sup> Андропов Ю. В. Виступ на зустрічі у ЦК КПРС з ветеранами партії 15 серпня 1983 р. — Радянська Україна, 1983, 16 серп.

<sup>3</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року, с. 17.

<sup>4</sup> Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 54.

роль відіграє вміння викладача викликати у слухачів інтерес до філософських проблем наукового пізнання і практики комуністичного будівництва, бажання і потребу в них розібратися. Особливу роль тут покликані відіграти активні форми і методи навчання. У викладачній марксистсько-ленінській філософії вони становлять внутрішню тканину навчального процесу.

В сучасних умовах, «коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»<sup>5</sup>.

Логіко-пізнавальною, психолого-педагогічною основою розробки сучасних ефективних форм і методів навчання є, на нашу думку, проблемне навчання. Воно сприяє виробленню у майбутніх спеціалістів таких якостей, як ініціативність, вміння приймати самостійні рішення<sup>6</sup>. В основі проблемного навчання лежить проблемна ситуація, ситуація труднощів, яка є формою відтворення суперечностей пізнавальної і практичної діяльності людини. Створюючи проблемну ситуацію в процесі викладання, потрібно обирати питання, які відображували б: суперечності розвитку пізнання і практики; гостроту ідеологічної боротьби з тих чи тих питань марксистсько-ленінської теорії; творче з'ясування вузлових питань тієї чи іншої системи курсу; зв'язок з практикою, з профілем майбутньої роботи студентів.

В ході викладання проблемна ситуація, як фактор розвитку творчого мислення, має сама розвиватися. На наш погляд, можна виділити такі ступені її розвитку.

На першому ступені викладач розкриває не тільки кінцеве розв'язання проблеми, а й логіку руху думки до цього розв'язання, суперечності пізнавального процесу, що виникають, шляхи їх розв'язання. Це — навчально-пізнавальна проблемна ситуація.

На другому ступені свого розвитку проблемна ситуація включає частково пошукову пізнавальну діяльність студентів. Їм доводиться вибирати з уже засвоєних способів розв'язання наукових проблем ті, які потрібно застосовувати в даній конкретній проблемній ситуації, створеній на лекції або консультації, на практичному або семінарському занятті.

На третьому ступені постановка, формування проблеми виступає у вигляді дослідницьких завдань, які вимагають самостійного підбору і вивчення літератури, узагальнення і аналізу даних, потрібних для розв'язання питання. Тут немовби перекидається «міст» безпосередньо між навчально-пізнавальною і науково-дослідницькою роботою студентів. Поступове підвищення рівня проблемності — важлива, але не єдина умова інтенсифікації самостійної пізнавальної діяльності того, хто навчається. Слід враховувати також необхідність комплексного застосування методів проблемного навчання, тобто їх застосування в тому чи іншому обсязі в усіх формах навчального процесу, починаючи від лекцій і кінчаючи екзаменами.

Створення проблемної ситуації — важливий засіб активізації самостійної роботи студентів, їх наукових інтересів. Під цим кутом зору й

<sup>5</sup> *Матеріали XXV з'їзду КПРС*. К., 1976, с. 86.

<sup>6</sup> Внутрішні труднощі, сутність і основні риси проблемного навчання з'ясовуються в працях: *Батишев С. Я.* Научная организация учебно-воспитательного процесса. М., 1975; *Проблемное обучение — понятие и содержание.* — *Вестник высшей школы*. 1976, № 2; *Лернер И. Я.* Главная функция проблемного обучения. — Там же, № 7; *Виноградов Ф. И.; Несговоров Л. Я.* Вопрос или ситуация? — Там же, 1977, № 1; *Проблемное обучение — понятия и содержание.* — Там же, 1978, № 7; *Иванов М. В.* В объективной связи с существом изучаемого. — Там же, 1979, № 1; *Бадмаше Б., Федюнькин Н.* Проблемность в обучении как средство активизации учебного процесса. — *Политическое самообразование*, 1979, № 3; *Пружинина А. А.* Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии. — *Филос. науки*, 1980, № 5.

спробуємо проаналізувати певний досвід застосування проблемного навчання в окремих формах навчальних занять.

При цьому акцент робитиметься на аналізі таких форм і методів активізації пізнавальної діяльності студентів, які потребують органічного пов'язання теоретичного мислення з практичною діяльністю людини, а отже, і створення таких проблемних ситуацій, для розв'язання яких потрібне творче застосування засвоєних теоретичних знань.

*Проблемна лекція* — форма проблемного навчання. В її основі — відтворення суперечностей пізнавальної і практичної діяльності, розв'язання яких дає студентам можливість синтезувати і активно використовувати знання і навички, одержані раніше, відкривати для себе нові знання, нові способи їх здобуття. Головне тут з методичного погляду — постановка проблеми, яка має викликати у слухачів активний інтерес до її самостійного розв'язання. Тому важливо, щоб викладач передусім визначав вихідні методичні принципи висвітлення теми, давав чіткі методичні поради для самостійної роботи студентів над теми чи іншими творами основоположників марксизму-ленінізму, документами партії, дослідженнями радянських і зарубіжних марксистських авторів. Тільки в цьому разі знайомство з проблемою, що відбулося на лекції, стає стимулом практичного і самостійного оволодіння нею.

Так, розкриваючи під час вивчення теми «Суспільство і особа» вихідну марксистську тезу: «Сутність людини — сукупність суспільних відносин», можна поставити проблему: як співвідносяться детермінізм і свобода, детермінізм і відповідальність в поведінці особи? Розглядаючи її, недостатньо, на нашу думку, з'ясувати сутність понять «детермінізм» і «свобода», «детермінізм» і «відповідальність», дати критику ідеалістичних і метафізичних поглядів з цього питання і показати значення цих категорій для вдосконалення механізмів управління суспільними процесами. Доцільно сформулювати ряд таких питань, які потребують дальшого самостійного осмислення і вивчення цієї проблеми студентами. Щодо форми, змісту і послідовності їх постановки, то, визначаючи їх, викладач повинен виходити з рівня підготовленості аудиторії, профілю вузів, інтересів студентів. Водночас ці питання мають підвищувати культуру мислення тих, хто навчається. Відповідно до цього проблемна ситуація повинна, по-перше, містити чітко визначені вузлові проблеми з певним концептуальним змістом, значущі для розробки і розвитку марксистсько-ленінської теорії, практики комуністичного будівництва, боротьби проти буржуазної ідеології і ревізйонізму. По-друге, вона має бути чітко зорієнтована на рівень освоєння студентами попередніх питань навчального курсу і водночас вводити в лабораторію наукового пошуку, спрямовуючи мислення студентів на виявлення основних засобів і шляхів розв'язання поставлених на лекції проблем.

Велике значення має емоційне забарвлення лекції. Сама постановка проблеми, її формулювання повинні викликати не лише допитливість, а й прагнення людини до реалізації своїх здібностей. Йдеться про внутрішню емоційність, пов'язану з проблемністю викладання, тобто зумовлену співпереживанням проблеми. Це наповнює творчим змістом навчальну проблему і забезпечує емоційний характер її розкриття. Така проблемна лекція — важливий факт виховання ідейної переконаності студентів.

Серед форм навчання, що активізують пізнавальну діяльність студентів, особливе місце належить *комплексному семінару*, покликаному забезпечити поглиблене вивчення і закріплення знань з проблем, що вивчаються в кількох суміжних курсах, тісніше пов'язувати викладання суспільних і профілюючих дисциплін, сприяти розвитку творчого підходу до самостійної роботи студентів.

Суть комплексного семінару — у всебічному, глибоко аргументованому, з активним використанням знань суміжних дисциплін, розгляді питань тієї чи тієї теми. Водночас така форма навчання дає змогу

набути не тільки різнобічні знання з проблеми, а й поставити нові питання, що є передумовою її дальшого осмислення.

Підготовка до комплексного семінару вимагає від його учасників поглибленого вивчення першоджерел, самостійного аналізу різних поглядів з того чи іншого питання, особливо в зв'язку з перспективними завданнями. Так, проведення комплексного семінару з теми «Політична система розвинутого соціалізму» потребує з'ясування сутності таких понять, як «політична система», «політична організація суспільства», «політичні відносини» та ін., а також їх осмислення під кутом зору загальних закономірностей розвитку політичної системи, практичної діяльності партійних, рядянських і громадських організацій.

У процесі підготовки до комплексного семінару здійснюється творче співробітництво викладачів різних кафедр (наприклад, з таких дисциплін, як філософія, науковий комунізм, теорія держави і права та ін.), «стикові», суміжні проблеми потребують, як правило, спільного обговорення, вироблення спільного підходу до їх розв'язання.

Творчу активність студентів стимулює також присутність на семінарі викладачів різних кафедр. Їх активна участь у постановці питань і підбитті підсумків їх обговорення дає змогу студентам одержати кваліфіковане тлумачення тих чи інших дискусійних або недосить розроблених питань.

Щоб вдосконалити роботу комплексних семінарів, потрібно: 1) залучати студентів до підготовки не лише доповідей, але й виступів опонентів; 2) добиватися більш активного співробітництва кафедр, особливо в підготовці планів семінарів, проведених консультацій; 3) практикувати вибір тем семінарів, які є «стиковими» для різних кафедр.

Особливу роль у пізнавальній діяльності відіграють *семінарські (практичні) заняття типу ділових ігор*, які останнім часом досить поширені. В практиці викладання філософії ця форма активізації пізнавальної діяльності студентів ще не має потрібного визнання. Спинимось на її аналізі докладніше.

Як відомо, основою ділової гри є конкретні ситуації, прийняття рішень в яких вимагає застосування певних теоретичних знань. Обрані для практичних занять ситуації вимагають: а) щоб в основі ситуації лежали події, які відбувалися в реальному житті; б) щоб ці події викликали інтерес у студентів; в) були повчальними, тобто давали певний практичний досвід в тій чи іншій галузі діяльності.

Ситуація повинна бути проблемною, тобто відображати такий конкретний випадок, розбір якого потребує чітко вирізнити теоретичну проблему, що міститься в ньому, і запропонувати рішення, дати йому потрібну аргументацію, відкинути доводи своїх опонентів.

Підготовка і проведення заняття за типом ділових ігор має своєю передумовою насамперед підготовку викладача. Вона включає в себе: а) з'ясування навчальної мети запланованого заняття; б) відшукування відповідної для обраної мети конкретної ситуації; в) аналіз ситуації, виділення основних ролей виконавців; г) вибір необхідної літератури, яка має бути рекомендована конкретним виконавцям; підготовка переліку питань, що мають спрямувати дискусію в потрібне русло, пов'язати дану проблему з проблемами інших галузей знання і практики; власна пропозиція розв'язання і резюме.

*Підготовка і проведення самого заняття.* На першій (спільній) консультації викладач знайомить студентів з обраною ним конкретною ситуацією, пов'язує її з темою заняття, пояснює його суть і організацію. Всім слухачам групи дається домашнє завдання: проаналізувати даний конкретний випадок, виділити в ньому найбільш цікаві теоретичні проблеми, що стосуються теми майбутнього заняття. Пропонується також подумати — в рамках якого практичного заходу належить провести дане обговорення (засідання парткому, редакції газети, комітету комсо-

молу та ін.). Здебільшого потрібну форму підказує сама конкретна ситуація.

На другій консультації аналізуються виділені студентами в процесі виконання домашнього завдання теоретичні проблеми. Якщо є потреба, викладач називає не помічені студентами проблеми. Далі утворюється та форма, в якій має відбуватися обговорення. Обрана форма визначає і практичні ролі. Потім за практичними ролями закріплюються відповідні теоретичні погляди, на основі яких розв'язуватимуться виділені практичні проблеми. Ці погляди повинні відповідати основним напрямкам, що визначилися в науці.

Тут же слухачі одержують індивідуальні (відповідно до ролі) домашні завдання: ознайомитися з певною літературою, обрати з неї доводи згідно з відповідною точкою зору, визначити, якою може бути аргументація опонентів, запропонувати своє розв'язання конкретної ситуації, підготуватись до дискусії.

Попередня готовність слухачів перевіряється на індивідуальних консультаціях.

Чому таке велике значення слід надавати етапові самостійного виявлення теоретичних проблем? Це пов'язано з тим, що реальні вчинки часто-густо потребують теоретичного осмислення, немовби наштовхують на постановку теоретичних проблем.

Трудність застосування теоретичних знань полягає саме в тому, щоб вчасно, в конкретному випадку життєвої практики виявити існування проблеми, визначити її характер і розв'язати по-науковому. На нашу думку, практичні завдання за типом ділової гри найуспішніше розв'язують вказане завдання навчання.

Заняття розпочинається з повторення змісту ситуації. Далі розгортається дискусія між основними «виконавцями». Хто не має ролі, стежить за нею. Час від часу викладач дає їм змогу виступити в ролі учасника, лектора або арбітра.

Кожен учасник підтримує ту чи іншу висловлену точку зору лектора, доповнює новими теоретичними положеннями, не розкритими в попередніх виступах. Арбітр оцінює логіку і «силу» наведених аргументів, їх методологічну правильність. Крім того, він повинен виконувати роль лідера. Робити це треба так, щоб не придушувати ініціативу і самостійність думок учасників гри.

На заключному етапі, коли висловляться всі сторони, настає час прийняття рішення і його обґрунтування. Беруть участь усі слухачі. Але роль викладача зростає. Він повинен на цій стадії вміло поєднувати функції лідера і арбітра.

«Технологію» реалізації розглянутого методу можна проілюструвати на такому прикладі. Візьмемо практичне заняття з теми: «Детермінізм, свобода вибору і моральна оцінка вчинку». Ця тема неодмінно включає питання про моральність вчинку і його оцінку. Правильно оцінити вчинок, лінію поведінки особи — справа непроста. Помилка в ній може мати значний негативний вплив на людину, на її взаємовідношення з суспільством. Теоретичні знання в сукупності з навиками їх застосування дають змогу уникати таких помилок. Ось чому це питання і пропонується вивчати з застосуванням принципів ділової гри.

Метою такого заняття, на нашу думку, може бути: навчити слухачів уміння теоретичні знання про природу і зміст морального вчинку, про структуру оцінки і її соціальної функції використовувати в конкретних ситуаціях, що потребують моральної оцінки. Інакше кажучи, навчити оцінювати моральний вчинок не інтуїтивно, а на основі усвідомлених теоретичних положень.

З'ясувавши мету майбутнього заняття, викладач починає пошук конкретного прикладу — ситуації, керуючись вагомими, сформульованими на початку рекомендаціями. До цієї справи можна залучити учасників семінару, давши їм відповідне домашнє завдання.



Здійснюючи теоретичний аналіз, потрібно виходити з того, що з проблеми моральної оцінки в науці існують різні погляди. Тому кількість основних учасників гри залежить саме від того, скільки напрямів викладач збирається розглянути.

В даному разі заняття можна побудувати так. Один з його учасників уособлює той напрям у науці, представники якого твердять, що моральна оцінка має даватись за одним-єдиним критерієм — моральністю мотиву. Він повинен ознайомитися з відповідною аргументацією представників даного напрямку (викладач допомагає йому добрати відповідну літературу) і намагається поєднати цю аргументацію з аналізованими реальними колізіями конкретної ситуації. (Цей момент у підготовці до гри є дуже важливим з погляду поєднання теорії з практикою). Другому учасникові можна запропонувати обстояти погляд, згідно з яким потрібно оцінювати вчинок за його результатами. Третій учасник може поділяти погляд, який є синтезом першого і другого. Четвертий — може бути спеціально підготовлений для доведення безперспективності і еклетичності тверджень третього учасника. П'ятий учасник може аргументувати необхідність того, що, поряд з результатами, мотивами, засобами досягнення цілі, треба враховувати й багато інших факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Шостий учасник повинен показати одинобічність висловлювань частини попередніх ораторів і перевагу марксистсько-ленінського підходу до даної проблеми. (Бажано на цю роль обирати найбільш підготовленого учасника семінару, а викладач — має йому сприяти якнайбільше).

Решта членів академічної групи можуть бути дублерами — однодумцями основних учасників, а також виступати в специфічних для ділової гри ролях: лектора або арбітра.

На закінчення викладач підбиває підсумки дискусії, повторює рішення, оцінює підготовку групи загалом, відзначає найбільш вдалі виконання ролей, вказує на хиби.

Є сенс також порушити питання, чи не припускався хтось із присутніх помилок в моральних оцінках людей.

Якщо хтось виявить бажання поділитися своїм досвідом, то потрібно спитати: яких теоретичних помилок він при цьому припустився, якими є реальні наслідки неправильної оцінки тощо.

Побудова занять за принципом ділової гри є, на нашу думку, ефективним методичним прийомом інтенсифікації і професіоналізації навчання.

Такий метод робить процес навчання більш самостійним і цікавим, що, природно, підвищує ступінь засвоєності нових знань, допомагає поєднанню теорії з практикою, дає змогу викладачеві спрямовано контролювати позааудиторну підготовку слухачів. Проте не можна абсолютизувати значення цього методу, а чітко визначити його місце поряд з іншими. Практично заняття з використанням принципів ділової гри є конкретизацією технології проблемного навчання, яке нині дістало широке визнання.

Заслуговує на увагу і позитивну оцінку досвід кафедр вузів країни по застосуванню *ситуаційних задач і вправ* на семінарських заняттях, а також під час складання іспитів і заліків.

Важливо, щоб задачі і вправи були різнотипні, мали функціональну диференціацію в задоволенні певної пізнавальної потреби. В найзагальніших рисах задачі і вправи з марксистсько-ленінської філософії можна класифікувати злегко від категоріального базису, а також від тих установок, які потрібно реалізувати в ході вивчення тієї чи іншої теми. Основними видами задач є: 1) призначені пояснити ту чи іншу пізнавальну ситуацію; 2) експлікаційні, що потребують розгортання тих чи інших категорій, положень, уточнення смислу поняття, питання, опису; 3) інтерпретаційні, покликані проілюструвати те чи інше

положення; 4) присвячені критиці буржуазних і опортуністичних концепцій.

Велике значення у вивченні курсу марксистсько-ленінської філософії мають задачі, що дозволяють студентам глибше оволодіти механізмом реалізації об'єктивних суспільних законів, управління соціальними процесами в соціалістичному суспільстві.

Управлінські ситуації мають відповідати таким двом основним принципам: по-перше, ситуації повинні відображати реальні і типові процеси, що відбуваються в життєдіяльності окремих людей, трудових колективів, їх партійних організацій; по-друге, ситуації мають бути цікавими, здатними викликати жваву дискусію.

У практиці навчання існують такі різновиди управлінських ситуацій. *Ситуація — ілюстрація*; тут на конкретному прикладі з управлінської практики демонструється спосіб розв'язання тієї чи іншої проблеми. При цьому викладач звертає увагу на те, які принципи лежать в основі виходу із цієї ситуації, якими методами користується керівник, на відповідність стилю діяльності керівника ленінським нормам партійного життя. *Аксіологічна ситуація*: в даному разі викладач не тільки розкриває суть ситуації, але й повідомляє про прийняте рішення. Слухачі повинні оцінити це рішення з ідейно-політичного, професійно-організаційного, морально-психологічного поглядів. *Ситуація — проблема*: суть її полягає в тому, що в результаті аналізу конкретного випадку студенти формулюють і проблему, і пропонуване рішення.

На основі управлінських ситуацій формулюються задачі.

Відомо, що в суспільному житті функціонують складні, багатопієльові системи, що породжують і розв'язують безліч проблем різного ступеня складності і загальності. Під час розв'язання таких проблем добре «працює» принцип сутнісної ієрархії, який передбачає: виходити в розв'язанні управлінської задачі з кінцевої, певної мети; з'ясування субординації різних проблем за ступенем їх складності; чітке розмежування складних і простих проблем.

Сплиномось на ролі викладача в умовах проблемного навчання, пов'язаного з використанням задач і вправ. Безперечно, що із застосуванням задач і вправ розширюється самостійність слухачів у навчальному процесі. Однак керівна роль викладача при цьому не зменшується, а, навпаки, підвищується. На нашу думку, тут змінюються характер і форми керівництва навчальним процесом. Викладач виступає як своєрідний диригент, що керує складним процесом навчання слухачів, їх творчим розвитком, має допомагати їм знайти найефективніший шлях формування у них комуністичного світогляду, розвитку управлінських здібностей, застерегти їх від можливих помилок у практичній роботі.

Неодмінною умовою підготовчої роботи до виконання задач і вправ є проведення консультацій. На консультації викладач виробляє у слухачів психологічну установку на таку форму занять, визначає підготовленість до такого роду пізнавальної діяльності. Адже задачі і вправи різняться не тільки функціональною цілеспрямованістю, але й ступенем складності, яка передбачає наявність у слухачів певної суми спеціальних знань. Попередні знання є тут неодмінною умовою для постановки тієї чи іншої задачі.

На *семінарських заняттях* до аналізу різних управлінських ситуацій застосовуються відповідні організаційні форми і методи. Наприклад, традиційний метод передбачає докладний опис ситуації і її попередній самостійний аналіз, виконаний як домашнє завдання. Метод індикенту (випадку) найбільш ефективний в аналізі ситуацій, пов'язаних з організаційними питаннями. Прийняті слухачами рішення на основі самостійного аналізу інформації обговорюються і порівнюються. Метод виконання ролей дозволяє виробити у слухачів певні навички поведінки, вміння аналізувати характер міжособових стосунків.

Як засвідчує педагогічна практика, використання в курсі марксистсько-ленінської філософії задач і вправ (на семінарських заняттях, лекціях, консультаціях, в ході атестації слухачів, під час виконання домашнього завдання, на екзаменах) значно підвищує ефективність навчального процесу, дозволяє студентам успішніше, глибше засвоювати матеріал, сприяє виробленню у них творчого підходу до вивчення курсу, набуття самостійних навиків і вмінь, певного стилю мислення і поведінки в заданих ситуаціях. Важливо також і те, що застосування задач і вправ дозволяє ефективніше здійснювати ідейно-виховну функцію навчального процесу, добиватися тіснішого зв'язку обговорюваних теоретичних проблем з практикою комуністичного будівництва.

\* \* \*

Логико-познавательной и психолого-педагогической основой разработки современных эффективных форм и методов обучения является проблемное обучение. Оно способствует выработке у будущих специалистов таких качеств, как творческое отношение к делу, инициативность, умение принимать самостоятельные решения. Проблемное обучение может осуществляться в различных формах. Среди них ведущее место занимают проблемная лекция, комплексный семинар, практические (семинарские) занятия по типу деловых игр, применение на них ситуационных задач и упражнений.

І. М. ПОПОВА

## ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ У ВИКЛАДАННІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Однією з характерних особливостей етапу зрілого соціалізму є прискорення процесів культурного будівництва. Зокрема, як відзначає товариш Ю. В. Андропов, — «вдосконалення розвинутого соціалізму немислиме без великої роботи по духовному розвитку людей»<sup>1</sup>. Дослідження цих об'єктивних процесів набуває виняткової актуальності з погляду дальшого збагачення теорії марксизму-ленінізму, «як того вимагає сама його творча сутність». А це «життєво необхідно для розв'язання наших практичних завдань»<sup>2</sup>.

Аналіз проблем культури має велике значення для підвищення теоретичного рівня їх викладання, адже серед найскладніших і малорозроблених тем курсу «Марксистсько-ленінська філософія» є саме тема «Культура». У діючій програмі її, як відомо, об'єднано з темою «Наука». Особливу актуальність має аналіз питань культури у викладанні філософії в гуманітарних вузах і на гуманітарних факультетах вузів.

Останніми роками з'явилося чимало праць, присвячених різним аспектам проблеми культури<sup>3</sup>. «Зростає роль культури в житті нашого

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 14 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 17.

<sup>2</sup> Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 26.

<sup>3</sup> Основи марксистсько-ленінської теорії культури. М., 1976; Межуев В. М. Культура и история. М., 1977; Проблемы теории культуры. М., 1977; Боголюбов Е. В. Культура и общество. М., 1978; Культура в свете философии. Тбилиси, 1979; Давидович В. Е. Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов н/Д, 1979; Иовчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: исторический опыт и современные проблемы. М., 1979; Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980; Роль культуры в формировании личности. Минск, 1980; Злобин Н. С. Культура и духовное производство. М., 1980; Категории философии и категории культуры. Киев, 1983.

суспільства, — зазначає академік А. М. Румянцев, — і водночас зростає значення теоретичної, соціально-філософської розробки проблем культури»<sup>4</sup>.

У найвнших дослідженнях існують різні трактування феномена культури. Нерідко поняття культури по суті підмінюється іншими. Це значною мірою утруднює розуміння і викладання теоретичного змісту питань культури. Складність полягає і в тому, що в підручнику «Основи марксистсько-ленінської філософії», призначеному студентам вищих учбових закладів, питанням культури, на нашу думку, приділяється недостатня увага. Ці питання певною мірою розглядаються у контексті лише з духовною культурою (розділ XVI. Структура і форми суспільної свідомості. 1. Поняття духовної культури).

Практика викладання історичного матеріалізму засвідчує, що студенти погано засвоюють матеріал, який стосується даної теми, а культуру розуміють як одну з форм суспільної свідомості (так, перелічуючи різні форми суспільної свідомості — моральну, політичну та ін., називають і культуру).

Усе це зумовлює постійну потребу в спеціальному розгляді питань культури стосовно їх викладання в курсі марксистсько-ленінської філософії.

**Поняття культури.** Культура матеріальна і духовна. Культура — надзвичайно складне явище, яке охоплює і матеріальне і духовне життя суспільства, теоретичну і практичну діяльність, знання, відповідні норми поведінки та ін.

Складність насамперед полягає в тому, щоб виділити місце специфічно «культурного» у «суспільному». Характеризуючи культуру, чимало авторів розглядають її як певне цілісне утворення, що відрізняється від «натурального», «природного». Вказують на те, що культура — це «світ людини», це «створена людиною частина середовища» та ін. Коли перелічуються об'єкти, сфери людської діяльності, які охоплює поняття культури, не без підстав складається враження нібито поняття «культура» і «суспільство» тотожні. Справді, немає жодної галузі людської діяльності, яка б залишалась поза сферою культури. Візьмемо, наприклад, книгу «Очерки русской культуры XVII ст.» (М., 1979), в якій дослідження культури охоплює характеристики матеріального виробництва (з технологією і відповідними формами спілкування), і соціальної організації, літератури, мистецтва, освіти, побуту.

Беручи до уваги «всеохоплюючий» характер поняття культури, неможливість вирізнення такої суспільної сфери, яка б не була також і сферою культури, слід погодитися з висновком, що «в суспільстві немає культури як специфічного явища, що існує поряд з іншими явищами»<sup>5</sup>. Проте інтуїтивно ми розрізняємо виробництво і культуру виробництва, землеробство і культуру землеробства, політику і політичну культуру та ін.

Ця відмінність заснована на тому, що культура (або культурність) — це комплекс якостей багатоманітних різновидів людської діяльності. Культура характеризує те, як, яким способом здійснюється та чи інша діяльність. Самі ж способи визначаються рівнем знань і умінь, навичками поведінки, характером ідей та уявлень, існуючими нормами поведінки і цінностями. Культура виробництва, наприклад, — це способи використання технічних засобів, знання і навичок, втілені в технології, в якості продукції та ін. Політична культура — це не тільки знання і уявлення про політичну владу та політичні відносини<sup>6</sup>, але й

<sup>4</sup> Румянцев А. М. Культура развитого социализма и воспитание нового человека. — Вопр. философии, 1981, № 12, с.

<sup>5</sup> Келле В. Ж., Ковалзон М. Я. Теория и история. Проблемы теории исторического процесса. М., 1981.

<sup>6</sup> Роль культуры в формировании личности. Минск, 1980, с. 96; Кейзеров Н. М. Содержание термина «политическая культура». — Социол. исследования, 1981, № 4.

практичний досвід участі широких мас в політичних справах, який характеризує (як і знання) рівень політичної свідомості. Фізична культура — це засоби вдосконалення фізичних можливостей людини, розвитку її тілесної конституції, моторних навичок і вмінь. Культура побуту — це засоби задоволення матеріальних і духовних потреб, які виявляються в характері одягу і житла, формах поведінки, у змісті життєдіяльності людини в позаробочий час та ін. Образно кажучи, культура є «технологією» соціальної діяльності<sup>7</sup>, якщо «технологію» розуміти не тільки як сукупність технічних знань і навичок, а як ступінь олюднення, гуманізації найрізноманітніших способів діяльності і зразків поведінки, включаючи традиції і звичаї, ціннісні уявлення і норми спілкування.

Марксизм виходить з того, що розвиток культури зумовлений соціально-економічними чинниками, а сама культура в класовому суспільстві теж має класовий характер. Відоме положення про дві культури, сформульоване В. І. Леніним стосовно буржуазного суспільства у праці «Критичні замітки з національного питання». Слід підкреслити, що роздвоєння культури, існування, поряд з пануючою культурою експлуататорських класів, культури народної, демократичної, культури трудящих мас — має місце в будь-якому класово антагоністичному суспільстві. Основні виробники матеріальних благ були творцями не тільки матеріальної культури, адже трудящі маси відіграють величезну роль і у створенні культури духовної.

Положення про класовий характер культури обґрунтовується і конкретизується радянськими дослідниками — філософами, істориками, етнографами і літературознавцями, які аналізують ті або інші історичні періоди і культурні явища. Зокрема, радянський історик А. Я. Гуревич, характеризуючи специфіку такого елемента духовної культури як сприйняття часу і показуючи його залежність від соціальних та майнових відносин суспільства, відзначає: «Соціальний час неоднаково плине у свідомості окремих класів і груп: вони у свій спосіб сприймають його і переживають, ритм функціонування цих суспільних груп різний»<sup>8</sup>.

В тих уявленнях про культуру, де вона розглядається як частина суспільства або як усе те, що створено в процесі фізичної і розумової праці людей для задоволення їх різноманітних потреб, не завжди, на наш погляд, враховується, що «світ людини» виступає як культура саме в тому розумінні, що в ньому зафіксовано, втілено певні зразки, рівень досконалості людської діяльності, специфічність засобів людської активності.

Справді, конкретні праці радянських дослідників культури — істориків і літературознавців (О. Ф. Лосева, О. М. Штаермана, С. С. Аверинцева, А. Я. Гуревича та ін.) свідчать, що головне завдання історика культури полягає в тому, щоб на базі вивчення пам'яток культури — знарядь праці, споруд, різного роду текстів, творів мистецтва реконструювати той культурний контекст, ті способи спілкування, ідейні уявлення і навички, які зафіксовані в цих утвореннях, а також встановити, яке значення вони мали для історично існуючих тих чи інших поколінь.

Коли історики, археологи, антропологи та етнографи вживають поняття типу «культура бронзи» або «культура шліфованого каменя», то вони мають на увазі фактично те, що «предметні пам'ятки» історії дозволяють відтворити (розпредметити) рівень розвитку людей, які ці предмети створили і користувалися ними»<sup>9</sup>. З цього, однак, не випливає, що самі пам'ятки культури виносяться за її межі і що їх не можна включати до її змісту. Відповідно, культуру можна визначити

<sup>7</sup> Див.: Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов н/Д, 1979.

<sup>8</sup> Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 131.

<sup>9</sup> Там же.

як сукупність соціально-значущих, конкретно-історично зумовлених способів людської діяльності і її результатів, які характеризують рівень розвитку людини в опануванні природою і вдосконаленні суспільних відносин.

Слід зазначити, що складність змістового навантаження поняття «культура» (культура — це передусім вираження сфери соціальної активності людини, прикладання її творчих обдаровань) використовується також як підстава для ідеалістичних тлумачень культури, ігнорування її матеріальної основи й соціально-економічної зумовленості.

Насправді ж культура поділяється на матеріальну і духовну. Причому «базисну» роль в суспільному розвитку в кінцевому підсумку відіграє культура матеріальна. Вона означає культуру матеріального виробництва, включаючи культуру праці<sup>10</sup>. Існує й погляд, згідно з яким у сферу матеріальної культури слід також включити культуру відтворення самої людини і культуру її фізичного розвитку<sup>11</sup>.

Духовна культура — це ті способи інтелектуальної, емоційної, естетичної, моральної діяльності, що має своїм результатом створені соціально-гуманістичні цінності, які відображують та розвивають світоглядну орієнтацію членів суспільства.

Однак відмінність між матеріальною і духовною культурою не слід абсолютизувати. Наприклад, культура праці, яка виявляється передусім в якості роботи, визначається не тільки знаннями, досвідом і навичками працівника, але й його ставленням до праці, його соціальними, моральними, естетичними характеристиками. Культура відтворення людини, на підставі чого, як говорив К. Маркс, можна твердити про ступінь загальної культури людини, — теж досить складне явище. Воно являє собою взаємодію багатьох характеристик і якостей людини. Водночас філософський аналіз у контексті основного питання філософії стосовно такого явища, як культура, вимагає поділу останньої на матеріальну і духовну.

Характеризуючи культуру як сукупність способів людської діяльності та її результатів, треба брати до уваги саме соціально-значущі способи і зразки поведінки, які притаманні різним соціальним спільностям. Культура окремої людини визначається тим, якою мірою вона (людина) засвоїла загальні норми і знання. «Тільки оволодіння цими загальними нормами перетворює діяльність людини... на діяльність, яка відповідає досягнутому людському рівневі знань, навичок, умінь, коротше кажучи, культури»<sup>12</sup>. Звертаючи увагу на таку характеристику «культурності», як «загальність», деякі автори наводять думку Гегеля: «Під словом «культурні люди» можна найближчим чином розуміти таких людей, які в змозі зробити все те, що роблять інші»<sup>13</sup>. Ця теза заслуговує на спеціальну увагу в контексті розробки комплексної проблеми формування всебічно розвиненої особи.

Для розуміння сутності культури, її природи як особливої сторони суспільного життя в рамках даної статті слід схарактеризувати властивий їй специфічний спосіб передачі інформації.

Радянський психолог О. М. Леонтьев у книзі «Діяльність, свідомість, особа» (М., 1975) пише про три різновиди людського досвіду, що розглядаються також як специфічні способи передачі інформації: 1) видовий, що фіксується спадковістю; 2) індивідуальний, що набувається життєвим досвідом, самостійно; 3) соціально-історичний, або культурний, який передається в процесі спілкування шляхом навчання

<sup>10</sup> На особливу роль культури праці звертають увагу радянські філософи, що досліджують проблеми культури: *Келле В. Т., Ковальзон М. Я.* Теорія і історія, с. 238; *Румянцев А. М.* Культура розвитку соціалізма і виховання нового человека. — *Вопр. філософії*, 1981, № 12.

<sup>11</sup> *Давидович В. Е., Жданов Ю. Ю.* Сущность культуры, с. 151.

<sup>12</sup> *Культурная деятельность.* Опыт социологического исследования. М., 1981, с. 13.

<sup>13</sup> *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. Соч., М.; Л., 1934, т. 7, с. 216.

і виховання. Перші два способи передачі інформації не є виключно людськими, оскільки наявні і в тваринному світі. Третій — функціонує переважно в людському суспільстві і характерний саме для людини.

Для розуміння особливості даного способу засвоєння смислу поняття культури О. М. Леонтьєв пропонує такий ідеальний експеримент (використовуючи з цієї метою зображену французьким письменником П'єроном уявну трагічну ситуацію). Уявімо собі, що в результаті гігантської катастрофи загинуло все доросле населення нашої планети, залишилися лише неосвічені діти і всі продукти матеріальної та суспільної діяльності людини — заводи і фабрики, технічні засоби, книги і твори мистецтва.

Людський рід зберігся б, але безперервність історії культури була б зруйнованою, адже машини були б нерухомими, книги залишилися непрочитаними, художні твори позбавилися б своєї практичної і естетичної цінності і все це не несло б ніякої інформації і не мало б значення для залишених представників людського роду. Людству довелося б починати майже спочатку і торувати новий шлях свого розвитку, бо, як писав К. Маркс, «...для того щоб користуватися великою кількістю речей, людина ... повинна бути у високій мірі культурною людиною...»<sup>14</sup>. Отже, культура виступає як біологічно неспадкоємна пам'ять людства, як специфічний різновид людського досвіду, набутого від інших, як засіб передачі інформації шляхом навчання і виховання.

Конкретизуючи характеристику феномена культури, відзначимо, що багато його елементів мають умовний, знаковий, опосередкований характер. Те, що певним чином інтерпретовано і прийнято в одній культурі, може бути зрозумілим в іншій культурі, але й може набувати в ній прямо протилежного смислу. Нерозуміння (надання іншого значення і смислу, представниками певної культури зразків поведінки, поширених в іншій культурі, може поширюватися на найпростіші форми поведінки, елементарні навички гігієни і побуту (наприклад, на Алясці, щоб виявити повагу до людини, треба повернутися до неї спиною, що в європейській культурі вважається виявом неповаги).

Кожній культурі притаманна певна символіка кольору, жестів, одягу та ін., смисл і значення яких зрозумілі лише тому, хто вихований у сфері даної культури або хто її вивчав. Кожна культура — це система мов — граматичної (письмової і усної), мови традицій і звичаїв, мови науки, мови жестів і звуків (танок, музика), які засвоюються в процесі прилучення до цієї культури. Шляхом навчання і виховання людина вчиться розуміти ці мови і керуватися ними в своєму житті. Широта охоплення різних мов культури, ступінь оволодіння ними характеризує «культурність» людини в конкретному суспільно-історичному контексті.

Первинне значення мов культури визначається, як правило, практичними потребами. Надалі безпосередній зв'язок з останніми може втрачатися, і ті чи інші зразки і норми поведінки здатні набувати відносно самостійного значення, певного умовного смислу, завдяки якому здійснюється регулювання поведінкою людей. Відомо, наприклад, що в Стародавній Греції жрицям богині Вести ставилося за обов'язок постійно підтримувати вогонь. Якщо це не вдавалося, жрицю вбивали. Цей звичай, що корінням сягає у сиву давнину, сформувався як намагання берегти вогонь для практичних нужд у тих умовах, коли добувати його було досить важко. Згодом він втратив своє безпосереднє утилітарне значення і залишився разом з багатьма іншими звичаями як ознака лояльності, як свідчення готовності дотримуватися загальних правил і вимог, тобто набув певного умовного смислу.

<sup>14</sup> Маркс К. Критика політичної економії (черновий начерк 1857—1858 років). — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 47, ч. 1, с. 354.

Символіка, знаковість, умовний характер властиві будь-якій культурі, але неоднаковою мірою. Історики культури відзначають, наприклад, особливу прихильність до символіки (афоризмів, емблем, девізів, геральдичних знаків) в добу середньовіччя. В середньовічному суспільстві та чи інша діяльність, щоб набути соціального смислу, мала набути певної умовності, перетворитися на ритуал. Однак символічний бік культури не слід переоцінювати. Відповідно, неправильно абсолютизувати семіотичне тлумачення культури. Прилучення до культури означає також оволодіння навичками і вміннями, які мають безпосередній (незнаковий) характер. Воно здійснюється в процесі спільної практичної діяльності людей. Саме така діяльність є найважливішим засобом формування особи, засобом прилучення особи до культури.

Цікаві міркування з цього приводу висловив радянський психолог А. І. Мещеряков (ними він керувався в процесі навчання і виховання сліпоглухонімих дітей). Освоєння прийнятих у культурі знаків (текстів і слів), вважає він, є другим етапом навчання і виховання. Таке освоєння відбувається на базі набутих навичок предметно-побутової поведінки. Спочатку у дитини формуються навички побутової поведінки і самообслуговування, і лише потім розвивається комунікативна діяльність, що включає дитину в людське суспільство і дозволяє їй оволодівати суспільним досвідом знакових систем»<sup>15</sup>.

Отже, матеріальна, предметно-практична діяльність, в процесі якої формуються знання і адекватні навички, що мають безпосередньо-практичний, незнаковий характер, є найважливішим компонентом будь-якої культури. Ця діяльність була властива і первісному суспільству, культура якого значною мірою мала ритуально-магічний, фантастичний характер; античному суспільству, поряд з міфологічною свідомістю; середньовічному, — незважаючи на його прихильність до символіки і афоризмів. Способи діяльності, що мають безпосередній (незнаковий) характер, найбільшою мірою притаманні матеріальній культурі. Недооцінювання даних способів, нерозуміння їх місця в культурі в цілому пов'язані з абсолютизацією ролі духовної культури, з гіпертрофуванням інтелектуальної і цінносної сторони культури.

Залежність культури від соціально-економічних відносин у суспільстві. Криза буржуазної культури доби імперіалізму.

Культура, її особливості і зміст мають конкретно-історичний характер. Вони в кінцевому підсумку визначаються соціально-економічним ладом, тими чи іншими соціально-економічними потребами. Соціально-економічні відносини зумовлюють не тільки духовну, але й матеріальну культуру суспільства, суспільне предметно-речове середовище, технологію матеріального виробництва. Щодо цього аспекту В. І. Ленін писав: «Капіталістична культура створила велике виробництво, фабрики, залізниці, пошту, телеграф та інше...»<sup>16</sup>.

Кожна культура як одне цілісне утворення (наприклад, антична культура, культура середньовіччя, візантійська культура) породжується певними соціально-економічними відносинами, і занепад їх спричинюється кризою тих чи інших соціально-економічних відносин. Так, антична культура функціонувала на основі рабовласницького ладу і її занепад пов'язаний з кризою рабовласницьких відносин<sup>17</sup>. Культура середньовіччя, в свою чергу, сформувалась на базі феодального способу виробництва, який визначив її своєрідність<sup>18</sup>.

Отже, можна говорити про відповідність певної культури для кожної суспільно-економічної формації. Культура має деякі стійкі ознаки залежно від різних етапів становлення і розвитку формації. Відповід-

<sup>15</sup> Мещеряков А. И. Слепоглухонемые дети. М., 1974, с. 7.

<sup>16</sup> Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33, с. 41—42.

<sup>17</sup> Шгаерман Е. М. Кризис античной культуры. М., 1975.

<sup>18</sup> Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972.



но говорять, наприклад, про культуру раннього середньовіччя, культуру Відродження або культуру «доби Перікла».

Соціально-економічні потреби в кінцевому підсумку породжують відповідні елементи духовної культури, різноманітні культурні утворення. Останні можуть бути досить своєрідними і складними вираженнями соціально-економічної і виробничої структури суспільства. Так, розшифровування давньогрецьких міфів показало, що в переплетенні кровноспоріднених божественних імен виражені характерні для того часу виробничі і соціальні навички, особливий спосіб їх організації.

Трансформація реальних соціальних відносин і соціально-економічних потреб у казці була простежена радянським дослідником В. Я. Проппом у працях «Морфологія казки» (М., 1969), «Фольклор і дійсність» (М., 1976) та ін. У літературі звертається увага на зумовленість соціально-економічними потребами такого елемента культури, як весільні обряди. «Традиційний російський весільний обряд, який шліфувався протягом століть, за всієї дивної краси й емоційності, не мав жодного зайвого суто розважального елемента. У всіх його деталях відобразилися характерні для тієї чи іншої епохи суспільні, соціально-економічні відносини людей. Основу стародавнього обряду становили серйозні практичні міркування: одруженням сина або заміжжям дочки батьки звичайно прагнули піднести своє громадське становище або принаймні не погіршити його»<sup>19</sup>.

Передові мислителі Росії, російські революційні демократи, як вдома, надавали великого значення фольклору, ставлячись з великою любов'ю до народної поезії — билин, казок, обрядових поетичних форм, цінуючи народну публіцистику — місцеві перекази, тлумачення, чутки тощо.

Форма культури, пов'язана з мовою і національною самобутністю, що зумовлює її єдність, створюється протягом тривалого часу. Вона відносно незалежна від змісту культури, який визначається соціально-економічними і, зокрема, класовими відносинами суспільства. Класові відносини більш динамічні і мінливі, внаслідок чого не можна пояснити різні характеристики і особливості культури лише їх природою. Проте форма культури також має конкретно-історичний, минулий характер. Це положення можна проілюструвати на прикладі формування російської національної культури. Цікаву думку у цьому зв'язку висловлює В. В. Познанський у книзі «Нариси формування російської національної культури» (М., 1975). Він вважає неправомірним відносити «Слово о полку Ігоревім», архітектуру Києва, Новгороду і Володимиро-Суздальської Русі відповідного періоду, живопис Андрія Рубльова та ін. до явищ російської національної культури. Остання (культура нації як спільності людей, що виникла в процесі формування і утвердження капіталістичного укладу) утворювалась в Росії в той період, коли виник всеросійський національний ринок (приблизно з XVII ст.). Відтоді і до першої половини XIX ст. відбувався процес формування російської національної культури, основною ідеєю якої, на відміну від культури російської народності, стає ідеал особистої позастанової цінності людини»<sup>20</sup>.

Залежність культури від соціально-економічних відносин дає можливість будувати типологію культури відповідно до суспільно-економічних формацій. При цьому важливо враховувати специфіку культурних явищ, які стосуються різних етапів тієї самої формації. Марксистські дослідники виділяють, наприклад, різні періоди розвитку античної культури (класичний та еліністичний), різні культурні рухи античної доби, що характеризуються своїми специфічними рисами. Самі

<sup>19</sup> Об обрядах. — Новый мир, 1969, № 6.

<sup>20</sup> Познанский В. В. Очерк формирования русской национальной пролетарской культуры. М., 1975, с. 6.

ці етапи у кінцевому підсумку пов'язані з еволюцією соціально-економічних і соціально-політичних відносин.

Так, характеризуючи специфіку еліністичної культури, відомий радянський дослідник культури О. Ф. Лосев зазначає: типові риси даної культури були зумовлені тим, що в цей період «економічне життя переходить від стадії торгово-промислової демократії на стадію робото-власницького великодержавства»<sup>21</sup>.

Особливого значення теза про соціально-економічну зумовленість культури набуває щодо розуміння сутності марксистської оцінки буржуазної культури. Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово звертали увагу на те, що перехід до буржуазних соціально-економічних відносин означає також небачений раніше стрибок у розвитку культури, що виявився переважно в розвитку науки, техніки і технології, культури матеріального виробництва. Утвердження капіталізму означало, як відомо, соціальне пробудження широких трудящих мас, значне зростання їх активності і свідомості, зростання політичної культури, набуття широкими верствами населення навичок участі в політичному житті суспільства.

Проте для капіталістичної культури характерні глибокі суперечності, які охоплюють всі сфери життя. Вони полягають в тому, що стрибок, здійснений капіталістичним суспільством у розвитку культури матеріального виробництва, не знайшов відповідного вираження в розвитку духовної культури, передусім таких її сфер, як мистецтво і мораль. Більше того, значне підвищення культури матеріального виробництва особливо в ХХ ст. у зв'язку з науково-технічною революцією, супроводжувалось деградацією зазначених сфер духовної культури.

На наявність суперечливих тенденцій в буржуазній культурі звертав увагу В. І. Ленін, вказуючи, що формування і розвиток буржуазних відносин, з одного боку, приводить до консолідації культури, а з другого — до її диференціації, дальшого роздвоєння, яке характерне для культур усіх класово-антагоністичних формацій. Суперечливість культур буржуазного суспільства В. І. Ленін пов'язував з глибинними підвалними капіталізму, з його соціально-економічною сутністю.

Буржуазна культура неодноразово піддавалася критиці і з боку буржуазних теоретиків (Г. Зіммеля, В. Зомбарта, Р. Штамплера, М. Шелера, М. Вебера та ін.). Хоча їх критика інколи відзначалась влучністю й образністю, навіть певною глибиною, загалом вона все ж була класово-обмеженою, не здатною правильно розкрити сутність феномена культури, справжньої основи її функціонування і розвитку. Так, німецький соціолог Г. Зіммель, який вбачав вади капіталізму у пануванні грошей, зосереджував аналіз на з'ясуванні їх символічної функції, трактуючи останню як результат культурної кризи.<sup>22</sup> Інший відомий буржуазний соціолог ХІХ — початку ХХ ст. М. Вебер пов'язував вади капіталізму з притаманним цій культурі «духом капіталізму», формальною раціональністю, яка пронизує всі сфери капіталістичного суспільства.

Глибока криза, що дістає вияв у соціальному песимізмі, зростанні відчуження особи, у протиставленні елітарної культури масовій, характерна для культури сучасного капіталізму. Буржуазна культура доби імперіалізму була, наприклад, піддана досить різкій критиці такими мислителями, як А. Швейцер і Е. Фромм з позицій абстрактного гуманізму. Звертаючи увагу на те, що і економічні обставини винні в глибокій кризі «сучасного суспільства», ці теоретики методологічно залишилися в полоні буржуазних ілюзій про соціальну роль НТР, в яких в даному разі абсолютизується негативна дія техніки, технології,

<sup>21</sup> Лосев А. Ф. Эллинистическая римская эстетика, М., 1979.

<sup>22</sup> История буржуазной социологии ХІХ — начала ХХ в. М., 1979, с. 193.

виробничих умов і ігнорується базисна роль виробничих відносин як головного соціального функціонуючого чинника. Зокрема, Швейцер, характеризуючи «ворожі культури обставини в нашому економічному і духовному житті» (так названо один з розділів його книги «Культура и этика». М., 1975), вважає, що криза сучасної культури визначається примусовими ритмами, які нав'язуються людині сучасним суспільством, інтенсифікацією праці. Деградація ж буржуазної культури розглядається ним як занепад сучасної культури взагалі, поза будь-яким зв'язком з підвалинами буржуазного суспільно-економічного ладу.

Марксизм-ленінізм, як відомо, розглядає кризу сучасної буржуазної культури в зв'язку із загальною кризою капіталізму доби імперіалізму. Хоча ми говоримо про кризу і деградацію буржуазної культури на сучасному етапі, їх передумови сформувалися значно раніше, в середині XIX ст., коли соціально-економічні суперечності капіталістичної суспільно-економічної формації досягли вже значної гостроти.

Підкреслюючи соціально-економічну зумовленість культури, марксистки не заперечують факт її відносної самостійності, наявності власних внутрішніх рис і закономірностей. Так, в марксистській літературі звертається увага на наступність і повторюваність у розвитку культури. Історія культури розглядається марксистами як цілісний процес поступального розвитку: кожна культура має прогресивні елементи й передає їх наступним поколінням, іншим культурам. Така позиція протистоїть розумінню культури, яке міститься в буржуазних концепціях замкнутих цивілізацій, зокрема, в теоріях А. Тойнбі та О. Шпенглера.

Важливою характеристикою культури є здатність різних культур до взаємовпливу. В цьому плані цікаві міркування висловив відомий радянський літературознавець і історик культури академік Д. С. Лихачов. Характеризуючи взаємодію російської культури XVII ст. з давньоруською культурою, він зазначає, що «зустріч двох різних культур містить найбільш генетичні здатності»<sup>23</sup>.

Однією з закономірностей розвитку культури є нерівномірність її розвитку, на що неодноразово вказували основоположники марксизму-ленінізму (зокрема, К. Маркс в «Економічних рукописах 1857—1859 рр.», Ф. Енгельс у праці «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії»). Незважаючи на те, що будь-яка культура має цілісний характер, переважного розвитку у певній конкретно-історичній культурі може набути якась одна (або декілька) її сфер. Так, К. Маркс вказував на те, що в Стародавній Греції саме мистецтво досягло незрівняного розвитку, який виявився недосяжним для багатьох наступних поколінь.

До характерних рис культури слід залічити й взаємодію класового і загальнолюдського в культурі. В кожній культурі, що має класовий характер і є насамперед культурою пануючого класу, містяться елементи загальнолюдського змісту. До таких елементів належать різні виробничі навички, природничонаукове знання, узвичаєні норми права і моралі, правила людського співжиття та ін.

Соціалістична культура. Формування соціалістичного способу виробництва було необхідною передумовою для створення соціалістичної культури. В період становлення ця культура за своїм змістом була пролетарською культурою. Однак вона виступила закономірним продовженням кращих демократичних традицій, що містились в культурі буржуазного суспільства. Ставлячи лозунг інтернаціональної культури демократизму і світового робітничого руху та звертаючи увагу на факт існування в буржуазному суспільстві двох культур — буржуазної та елементів демократичної і соціалістичної культури, В. І. Ленін вка-

<sup>23</sup> Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII ст. Л., 1973, с. 120.

зував, що марксистки беруть на озброєння тільки демократичні і соціалістичні елементи з кожної національної культури.<sup>24</sup>

Такі елементи — це не тільки культура широких трудящих мас Росії, але й творча спадщина революційних демократів, творчість багатьох видатних російських письменників, які зробили значний внесок у справу пробудження народної самосвідомості і в кінцевому підсумку революційної активності пригніченого народу.

Критерієм інтернаціональності і загального значення національної культури марксистки-ленінці вважають її спрямованість проти гніту і насильства, здатність відстоювати людську гідність. Адже, як зазначав Ф. Енгельс, «кожний крок вперед на шляху культури був кроком до свободи»<sup>25</sup>. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. саме пролетаріат стає носієм такої культури, яка була кроком до свободи порівняно з культурою буржуазного суспільства.

Завдання створення соціалістичної культури в такій відсталій країні, як царська Росія, було нелегким. Розв'язання його передбачало здійснення культурної революції, що розглядалась як органічна складова частина побудови соціалізму. Будь-яка революція означає стрибок, створення принципово нового порівняно з тим, що було раніше. Своєрідність культурної революції полягає в тому, що очікуваний стрибок — це не тільки створення принципово іншого, нового, але й разом з тим і оволодіння у найкоротший строк усім багатством, що вже містилось у попередній світовій культурі. Саме цього не зрозуміли багато діячів Пролеткульту, які виступили з гаслами нещадної боротьби проти буржуазної культури.

Відомо, що в багатьох працях («Про пролетарську культуру», «Про завдання Радянської влади в даній революції», «Про завдання спілок молоді» та ін.) В. І. Ленін наголошував, що революція не може успішно завершитися, якщо комуністи ігноруватимуть прогресивні елементи створеної буржуазним суспільством культури. «Треба взяти всю культуру, — писав він, — яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»<sup>26</sup>.

Привертаючи увагу до того, що пролетарська культура має стати законотвірним розвитком того знання, яке було вироблене під гнітом капіталізму, В. І. Ленін мав на увазі не тільки поширення освіти. Створення соціалістичної культури означало також формування навичок участі в політичних справах, практичне вміння по-діловому організувати господарське і політичне життя суспільства, грамотно керувати ним. Стосовно організації господарського життя країни В. І. Ленін писав, що в цій практичній справі «в десять раз цінніший хоч би буржуазний, але знаючий справу «спеціаліст науки і техніки», ніж чванливий комуніст, готовий в яку завгодно хвилину дня і ночі написати «тези», висунути «лозунги», подати голі абстракції»<sup>27</sup>.

Підкреслюючи, що будівництво комунізму повинно стати свідомою справою мільйонів мас, які за умов самодержавної Росії не могли набути досвіду участі в політичних справах, в організації суспільного життя, В. І. Ленін вказував також на необхідність робити гласними прорахунки і помилки в управлінні.

Це, в свою чергу, розглядалось як важливий засіб підвищення політичної культури, культури управління країною «...Некультурність, — наголошував Володимир Ілліч, — принижує Радянську владу і відтворює бюрократію»<sup>28</sup>.

<sup>24</sup> *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання. Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

<sup>25</sup> *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 110.

<sup>26</sup> *Ленін В. І.* Успіхи і труднощі Радянської влади. Повне збір. творів, т. 38, с. 52.

<sup>27</sup> *Ленін В. І.* Про єдиний господарський план. — Повне збір. творів, т. 42, с. 333.

<sup>28</sup> *Ленін В. І.* VIII з'їзд РКП(б). — Повне збір. творів, т. 38, с. 161.

Розвиток соціалістичної культури відбувався на базі соціалістичного виробництва і соціалістичної структури суспільства. Підвищення культури матеріального виробництва є необхідною (хоча й недостатньою, про що свідчить культура сучасного капіталістичного суспільства) передумовою розвитку різноманітних сфер культури.

Цілком справедливо на це звернули увагу учасники обговорення проблеми «Філософія — людина — культура», організованого журналом «Вопросы философии». Під час обговорення зазначалось, що подальший культурний розвиток суспільства неможливий без і поза економічним зростанням, без підвищення матеріального добробуту народу. На базі економічної відсталості не можна звести будову соціального і культурного прогресу<sup>29</sup>.

Але, як наголошує товариш Ю. В. Андропов, «про ефективність соціалістичного народного господарства необхідно, звичайно, судити з урахуванням не тільки власне економічних, а й соціальних критеріїв, беручи до уваги кінцеву мету суспільного виробництва... Справді, хоч би якими багатогранними були завдання, що стоять перед радянською економікою, всі вони в підсумку зливаються в одне — забезпечити зростання добробуту трудящих, створити матеріальні умови для дальшого розквіту їх духовного, культурного життя, громадської активності. Цим визначається і генеральний напрям економічної політики КПРС, що відображено в документах її XXVI з'їзду, у здійснюваній нині Продовольчій програмі, в партійних рішеннях з конкретних народногосподарських питань»<sup>30</sup>.

Однією з найважливіших переваг соціалізму є подолання антагоністичного характеру відносин між націями і народностями. Радянський Союз набув значного досвіду ліквідації культурної відсталості різних націй і народностей. На цій основі взаємодія і розвиток всіх національних культур привели до утворення в нашій країні культури радянського народу як єдиної цілісності. В наш час, як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, — «відбувається розквіт і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності. Цей процес іде у нас так, як він і повинен йти при соціалізмі: на основі рівності, братерського співробітництва і добровільності»<sup>31</sup>.

Водночас, як відзначає товариш Ю. В. Андропов, «треба наполегливо шукати нові методи і форми роботи, які відповідають сьгоднішнім вимогам і дають змогу зробити ще плодотворнішим взаємне збагачення культур»<sup>32</sup>. Це — неодмінна складова дальшого вдосконалення розвитку соціалістичного суспільства.

Комунізм передбачає створення культури загальнолюдської за змістом з використанням усього багатства національних форм. Комуністична культура формується на базі взаємодії національних культур, їх взаємозбагачення і розвитку.

Причому комуністична культура повинна увібрати в себе все найкраще, найталановитіше, що має неминуше значення для людства. Відповідно до цього і здійснюється політика партії в галузі культури. Як підкреслюється в постанові червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, «у партійному керівництві розвитком культури необхідно органічно поєднувати бережне, шанобливе ставлення до таланту з високою принциповістю і вимогливістю»<sup>33</sup>.

<sup>29</sup> Див.: *Культура — человек — философия*.: К проблеме интеграции развития. — *Вопр. философии*, 1982, № 1, с. 45.

<sup>30</sup> Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 12.

<sup>31</sup> *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*. К., 1981, с. 68.

<sup>32</sup> Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 13.

<sup>33</sup> *Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії*: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС*, 14—15 черв., с. 72.

Отже, є всі підстави для висновку про актуальність комплексного дослідження і поглиблення викладання філософських, соціологічних, культурологічних та ін. аспектів проблеми культури на етапі розвинутого соціалізму. Особливе значення також набуває вивчення «суперечливих тенденцій інтеграції і самовизначення різних культур у сучасному світі. Якщо раніше увага дослідників зосереджувалась переважно на описі та вивченні наявних культурних систем різних регіонів і країн, специфічних цінностей, що є надбанням певної культури, то сьогодні, крім цього, все гостріше виявляється необхідність з'ясувати принципи взаємодії культур, їх динаміку у минулому, сучасному і майбутньому, притаманні ним можливості взаємної адаптації і розвитку»<sup>34</sup>.

\* \* \*

В статті с позицій діалектико-матеріалістическої методології затрагивається ряд актуальних теоретических аспектов, связанных с улучшением содержания преподавания в вузах темы «Культура». Автор акцентировывает внимание на уточнении содержания категорий материальной и духовной культуры, их специфики, взаимосвязи и диалектики развития. На основе марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях анализируются классовые и социально-политические факторы нынешнего кризиса буржуазной культуры, с одной стороны, и с другой — неуклонного развития единой многонациональной культуры советского народа, воплощающей высокие духовные достижения, гуманистические ценности человеческой цивилизации.

<sup>34</sup> *Культура* — человек — философия: к проблеме интеграции и развития. — *Вопр. философии*, 1982, № 2, с. 55.

# Критика буржуазної ідеології

---

С. О. МАТВЕЄВ

## ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ ІМПЕРІАЛІЗМУ І ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА СЬОГОДЕННЯ

Ленінська теорія імперіалізму — найвище досягнення соціально-політичної думки ХХ ст. Дослідження В. І. Леніним природи імперіалізму становить такий приклад збігу істинного і логічного в методології наукової теорії, який дозволяє з'ясувати глибинні основи як розвитку економіки сучасного державно-монополістичного капіталізму, так і дати обґрунтований прогноз його найближчого і віддаленого майбутнього.

Головна мета ленінського дослідження імперіалізму полягає в обґрунтуванні стратегії і тактики світової соціалістичної революції. У широковідомій статті про Карла Маркса товариш Ю. В. Андропов зазначає: «Конкретні історичні шляхи становлення соціалізму пролягли не в усьому так, як передбачали основоположники нашої революційної теорії. Спочатку він переміг лише в одній, до того ж економічно не найбільш розвинутій країні. Вся справа тут у тому, що Жовтнева революція відбулася в нових історичних умовах, яких за життя Маркса ще не було, в епоху імперіалізму, що і дістало своє відображення в ленінській теорії соціалістичної революції, яке повністю підтверджене життям»<sup>1</sup>.

Ленінська теорія імперіалізму, науково обґрунтована стратегія і тактика революційної боротьби за соціальне оновлення світу були новим словом марксистської науки. Вже на початку нинішнього століття В. І. Ленін геніально передбачав хід основних процесів суспільного розвитку внаслідок перемоги соціалізму в одній або кількох країнах, неминучість боротьби двох систем на світовій арені, можливості для їх мирного співробітництва.

Правильність ленінських висновків була підтверджена перемогою соціалізму спочатку в одній країні, потім в групі країн, а також економічним змаганням двох систем, яке об'єктивно сприяло значному піднесенню робітничого і національно-визвольних рухів, звуженню сфери панування імперіалізму і визріванню передумов для виключення світових війн з життя суспільства, створенню нового міжнародного поділу праці, оснований на мирному співіснуванні країн з різним соціально-політичним устроєм. Все це увійшло у золотий фонд марксизму, стало зброєю боротьби нашої партії та інших марксистсько-ленінських партій.

Вивчення В. І. Леніним вищої стадії капіталізму включало в себе разом з дослідженням величезного емпіричного матеріалу й критичну оцінку численних буржуазних і реформістських теорій, які виникли і набули поширення в період становлення імперіалізму. Критичний аналіз В. І. Леніним творів буржуазних і реформістських авторів, здійснений в праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», в «Зшитках з імперіалізму», інших працях, написаних в дожовтневий період і в перші роки Радянської влади, є неперевершеним зразком послідовно наукового, партійного підходу до оцінки буржуазної політекономії і суспільствознавства. Ленінська критика — чудовий приклад позитивної критики, в якій автор розробкою власної справжньої наукової теорії виявляє фальсифікаторський, апологетичний або реакційно-утопічний характер антимарксистських концепцій. Буржуазному і реформістському позитивістському еклектизму В. І. Ленін протиставляє метод матеріалістичної діалектики як єдино плідний, послідовно науковий метод дослідження. Продовжуючи і розвиваючи методологію марксистського дослідження законів руху капіталізму методом піднесення від абстрактного до конкретного, В. І. Ленін розпочинає аналіз новітньої стадії розвитку капіталізму з вичленення вихідної категорії. Відкриття В. І. Леніним монополії — «найглибшої основи», «субстанції» імперіалізму — стало визначенням вихідного пункту у

---

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 7.

вивченні імперіалізму як цілого, як особливої стадії капіталістичного способу виробництва. Монополія втілює в собі всі ознаки імперіалізму, його особливості, суперечності і тенденції розвитку.

Як і К. Маркс, В. І. Ленін вважав єдиною правильним підходом абстрагування від усіх інших сфер і розгляд економічної сторони предмета в ізолюваному, «чистому» вигляді, хоча такий підхід є відшукуванням суто наукової абстракції: монополія в економічній системі імперіалізму є такою конкретною абстракцією, яка включає в себе перехід до інших визначень і їх систематичного розвитку. Це означає, що відображуваний в даній категорії предмет сам повинен включати в себе рушійні сили свого внутрішнього розвитку. Адже матеріалістична діалектика виходить з того, що всі рушійні сили треба шукати у властивих даному предметові протидіючих тенденціях, в іманентних суперечностях. «Умова пізнання всіх процесів світу в їх *«саморусі»*, в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, — підкреслює В. І. Ленін у «Філософських зошитах», — є пізнання їх, як єдності протилежностей»<sup>2</sup>.

Таке систематичне дослідження суперечностей, підкреслює Ф. Кумпф (НДР), перебуває в основі ленінського аналізу імперіалізму<sup>3</sup>. Монополія у цьому розумінні також лишається вихідним пунктом аналізу. Вона в зародку вміщує усі специфічні суперечності, які розвиваються саме з суперечності, закладеної в монополії.

Буржуазні й реформістські теоретики, як переконливо показує В. І. Ленін, підходять до вивчення природи імперіалізму метафізично, антидіалектично. Вони, як правило, аналізували окремі, не визначальні елементи імперіалізму, присвоюючи цим елементам назву «імперіалізм» і не охоплюючи конкретної всезагальності імперіалізму. Саме тому, наприклад, Каутський, Бауер та ін. вбачали сутність імперіалізму в політиці анексії і колоніальних завоювань, тобто в окремих елементах системи імперіалізму. Вони приходили до односторонніх уявлень про імперіалізм, будучи нездатними виробити поняття «імперіалізм», бо виводили ці уявлення з емпіричних даних, а внутрішні, суттєві їх взаємозв'язки ігнорували. Констатація окремих фактів, які вказували на зв'язок імперіалістичної політики з економічними факторами, не приводила до відкриття «системоутворюючого» елемента, який би дав можливість зрозуміти закони саморозвитку новітньої стадії капіталізму.

Нездатність, або небажання побачити в монополії найглибшу основу імперіалізму, усвідомити незворотність тих змін, що відбувалися в надрах капіталістичної економіки, ігнорування того, що монополія, виростаючи з капіталізму, «е вже умирання капіталізму, початок переходу його в соціалізм»<sup>4</sup>, були нерозривно пов'язані з соціально-класовою обмеженістю буржуазних і реформістських теоретиків. Така обмеженість позбавляла їх можливості бачити в монополії зародження нової суперечності капіталізму, названої В. І. Леніном безвихідною суперечністю<sup>5</sup> — суперечності між капіталістичною монополією і товарною природою капіталізму, яка вказує на перехідний характер імперіалізму як системи суспільних відносин, в надрах якої визрівають матеріальні передумови соціалізму.

Вказані В. І. Леніном світоглядно-методологічні хибні властиві і численним працям сучасних буржуазних суспільствознавців, які намагаються досліджувати проблему імперіалізму.

Минуле десятиріччя (70-ті роки) було ознаменовано стрімким зростанням в Заході кількості публікацій, присвячених проблемі імперіалізму<sup>6</sup>. Англійський ліворадикальний теоретик Б. Уоррен відзначає, що за цей час «буржуазні публіцисти витратили на розробку даної теми більше сил і засобів, ніж на вивчення будь-якої іншої соціальної, політичної чи економічної проблеми, за винятком, можливо, інфляції»<sup>7</sup>.

В чому причина такого підвищеного інтересу? Зовсім недавно (приблизно до середини 60-х років) представники буржуазного суспільства твердили, що «імперіалізм»

<sup>2</sup> Ленін В. І. До питання про діалектику. — Повне збір. творів, т. 29, с. 299.

<sup>3</sup> Див.: Kumpf F. Probleme der Dialektik in Lenins Imperialismus-Analyse. Berlin, 1968, S. 101 ff.

<sup>4</sup> Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму. — Повне збір. творів, т. 30, с. 156.

<sup>5</sup> Ленін В. І. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму. — Повне збір. творів, т. 27, с. 373.

<sup>6</sup> За порівняно короткий строк кількість публікацій з цієї проблеми досягло 33 тисячі найменувань і продовжує зростати. Див.: Wehler H.—U. Bibliographie zum Imperialismus. Göttingen, 1977, S. VIII.

<sup>7</sup> Warren B. Imperialism: Pioneer of Capitalism. London, 1980, p. 2.



не може бути науковим поняттям, що це всього-навсього, за виразом реакційного англійського історика К. Ханкока, «бойовий лозунг комуністичної зовнішньополітичної доктрини»<sup>8</sup>. «Ренесанс» проблеми самого поняття «імперіалізм» в буржуазній науці пов'язується західнонімецьким політологом Е. Кріппендорфом з масовим рухом протесту проти імперіалістичної агресії США у В'єтнамі, який розгорнувся у всьому світі з середини 60-х років, а також з бурхливими виступами студентської молоді в капіталістичних країнах, які досягли свого апогею в кінці того ж десятиріччя. Однак не можна забувати, що до вимушеного визнання імперіалізму як певного історичного періоду, що володіє специфічними рисами, буржуазних вчених вимусив весь хід світових подій<sup>9</sup>, під тиском якого вже неможливо було проголошувати імперіалізм і вчення про нього, геніально створене В. І. Леніним, не більш, ніж «породженням комуністичної пропаганди».

Буржуазні і реформістські уявлення про імперіалізм пройшли певну еволюцію. Чимало цікавих спостережень і зауважень стосовно сутності імперіалізму було зроблено одним з його раних буржуазних дослідників, англійським економістом і соціологом Д. Гобсоном в його праці «Імперіалізм» 1902 р. Ця праця, за визначенням В. І. Леніна, дала «дуже хороший і докладний опис основних економічних і політичних особливостей імперіалізму»<sup>10</sup>. Однак Гобсон, повстаючи проти «немнучості імперіалізму»<sup>11</sup> і протиставляючи йому вільну конкуренцію і буржуазну демократію, виявився неспроможним розкрити й охопити його справжню природу.

Дещо згодом ідеологи антикомунізму дедалі активніше прагнуть довести «неекономічну», «антикапіталістичну» природу імперіалізму. Так, вже в 1919 р. австрійський економіст Й. Шумпетер в явному прагненні виробити ліберально-буржуазну альтернативу ленінській теорії імперіалізму намагався довести, нібито імперіалізм не тільки не є продуктом капіталізму, але й що саме його існування слід розглядати як атавізм, що зберігся завдяки пережиткам «доіндустріальної епохи». Виходило, нібито «імперіалізм» — це лише «безпредметна схильність держави до безмежної насильственої експансії»<sup>12</sup>, яка походить від інтересів напівфеодальної еліти, що перебуває біля влади. Капіталізміві, заявляв автор, властиві миролюбство і прагнення до вільного обміну за умов «чесної» конкуренції. Імперіалізм же розглядався як якась «проміжна ланка» на шляху до «чистого» капіталізму.

У період «холодної війни» спростування ленінської теорії імперіалізму стало професійним обов'язком багатьох антикомуністичних теоретиків, зосереджених в спеціально для цього створених «наукових» і «інформаційних» центрах капіталістичних країн. Англійський історик Р. Робінсон, якого буржуазні теоретики визнають «матадором холодної війни»<sup>13</sup>, локалізував імперіалізм виключно в минулому (1882—1919 рр.) і відверто проголосив, що його метою є розвіяння «застарілого міфу» про економічний імперіалізм»<sup>14</sup>. Основний тон в такого роду зусиллях задавали войовничі антикомуністи Л. Ганн, Р. Страус-Хюпе, іезуїт П. Дьюган, політолог Г. Кіссінжер, який згодом став радником президента США Р. Ніксона з проблем національної безпеки. Провідним центром боротьби проти ленінської теорії імперіалізму стає Гуверівський інститут штату Каліфорнія (США).

Серед «спростовувачів» ленінської теорії імперіалізму в цей період було чимало емігрантів з різних країн (особливо країн народної демократії), чні «трактати» були сповнені злісних наклепів на соціалізм. Один з таких емігрантів — ренегат, виключений з австрійської компартії С. Поссоні з 1946 р. перебував на службі у військових відомствах США, а з 1961 р. очолює програму міжнародних досліджень гуверівського інституту. В розпал «холодної війни» він випускає сповнену низькопробних наклепів на ле-

<sup>8</sup> Цит. за: *Wehler H.—U. Bismarck und Imperialismus. Köln — (West)Berlin, 1969, S. 24.*

<sup>9</sup> Докладніше про причини цього ренесансу див.: *Matshev S. A. Критика современных буржуазных трактовок исторического места империализма. Киев — Одесса, 1981, с. 3—9.*

<sup>10</sup> *Ленін В. І. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму, с. 291.*

<sup>11</sup> Там же, с. 384.

<sup>12</sup> *Schumpeter J. A. Ansätze zur Soziologie. Tübingen, 1957, S. 74.*

<sup>13</sup> *Hallgarten G. Der Imperialismus in der historischen Diskussion nach dem Zweiten Weltkrieg. — In: Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Hrsg. von I. Geiss. Düsseldorf, 1973, S. 431.*

<sup>14</sup> *Ibidem, S. 422.*

нінську теорію імперіалізму і соціалістичної революції книжку «Ленін. Крайня революційність». Теоретичне убозтво і патологічна злоба автора згаданого твору навіть буржуазними істориками були оцінені як «крайня антиреволюційність»<sup>15</sup>. Дещо пізніше Поссоні разом з іншим емігрантом Страус-Хюпе видає ще одну книжку<sup>16</sup>, де автори виступають з захистом колоніалізму і закликками до поневолення народів «нецивілізованого світу». Згодом той же Страус-Хюпе переходить від «теорії» до розробки практичних рекомендацій держдепартаменту США з питань того, як досягнути переваги у співвідношенні сил між США і СРСР на користь Заходу.

Органічний зв'язок між «неекономічними» теоріями імперіалізму і неприхованим антикомунізмом повністю позбавляє прибічників таких теорій всякої респектабельності навіть перед лицем так званої об'єктивної буржуазної науки. «У Страус-Хюпе і Поссоні антикомунізм став батьком їх відношення до імперіалізму»<sup>17</sup>, — недвозначно вказує на цей зв'язок американський історик Г. Хальгартен.

Починаючи з 60-х років, буржуазна соціальна наука з її претензією на роль «політичної педагогіки» для країни, що розвиваються, вимушена була визнати, що імперіалізм не відійшов у минуле, що він продовжує існувати. Відродження в буржуазній літературі терміна «сучасний імперіалізм» відображає зростаючу стурбованість міжнародного фінансового капіталу широкими антиімперіалістичними настроями в країнах, що розвиваються. За такої ситуації апологети імперіалізму нерідко віддають перевагу тому, щоб «поспівчувати» народам економічно пригнічених країн і видати себе за теоретиків, які прагнуть розробити «стратегію змін». Це робить, зокрема, норвезький політолог І. Галтунг, який вбачає сутність сучасного «структурного імперіалізму» в економічних, політичних, воєнних і культурних перевагах країн-метрополій над залежними «периферійними» країнами.

У дослідженні «Структурна теорія імперіалізму»<sup>18</sup> він визначає імперіалізм як «спеціальний тип відносин панування між організованими колективами», цілком ігноруючи конкретно-історичну обстановку і соціально-історичний зміст цієї категорії. Вказані відносини, продовжує Галтунг, складаються внаслідок дії механізму структурної залежності між «центральною» і «периферійною» націями. Така залежність ґрунтується на створенні периферії, своєрідного плацдарму у вигляді місцевої еліти, добробут якої ґрунтується на збереженні відносин залежності. Сконструйовані по феодалному типу відносини між «центральною нацією» і елітою «периферійної нації» доповнюються і посилюються, на думку норвезького дослідника, асиметричною побудовою торгівлі, набуваючи форми структурної залежності. Цей різновид залежності, вважає Галтунг, робить непотрібним застосування насильства. «Лише недосконалий імперіалізм потребує збройної сили. Професійний імперіалізм частіше спирається на структурну, а не на пряму могутність»<sup>19</sup>. Нинішній «професійний» імперіалізм Галтунг розглядає в п'яти конкретних формах вияву: економічний, політичний, воєнний, комунікаційний і культурний імперіалізм.

Докладно розглядаючи всі ці форми «структурного», за його висловом імперіалізму, Галтунг прагне створити видимість «системного вивчення», хоча воно на ділі не зачіпає найглибшої основи імперіалізму — панування монополій, ігнорує з'ясування саме економічної суті імперіалізму. Свідченням останнього є повне нехтування фактичного (цифрового, статистичного) матеріалу, хоча теоретизування Галтунга й наповнене різноманітними графічними схемами та ін. Воно вкрай абстрактне й не має доказової сили. Так, згідно з суто умовляйними схемами Галтунга, імперіалізму властиві три фази розвитку: окупація, яка вже відійшла в минуле, організація (сучасна фаза) і комунікація (майбутнє імперіалізму). Цим фазам у Галтунга відповідають певні форми вияву імперіалізму: колоніалізм, неокolonіалізм і нео-неокolonіалізм. Автор зовсім не утруднює себе поясненням смислу названих «фаз», лишається загадковим і зміст понять «організація» та «комунікація», як і їх відмінності.

Однак привертає увагу інше. Галтунг проголошує «неминущий» характер імперіалізму у формі винайденого ним «нео-неокolonіалізму». Він свідомо уникає аналізу

<sup>15</sup> Ibidem.

<sup>16</sup> *Strauss-Hüpe R., Possony S. International in the Age of Conflict between Democracy and Dictatorship.* New York, 1954.

<sup>17</sup> *Hallgarten G.* Op. cit., S. 433.

<sup>18</sup> *Galtung J. Eine strukturelle Theorie des Imperialismus.* — In: *Imperialismus und strukturelle Gewalt.* Hrsg. von D. Senghaas. Frankfurt am Main, 1972, S. 29—104.

<sup>19</sup> Ibidem, S. 57.

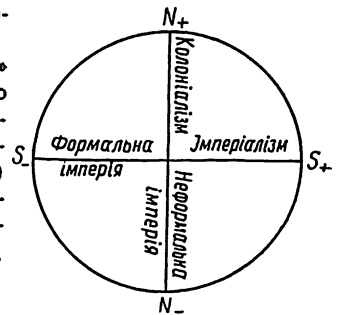
соціально-економічних основ імперіалістичного панування, йому абсолютно чужий історичний підхід до вивчення проблеми. Галтунг не спиняється перед грубими наклепами, прямим сплоторенням фактів, особливо, коли йому потрібно видати нашу країну за «суб'єкта імперіалізму».

Відверто антикомуністична спрямованість ще чіткіше простежується в останній праці Галтунга, виданій 1980 р., де буржуазний політолог «збагачує» свою теорію імперіалізму, додавши до п'яти названих вище «форм» ще й шосту — «радянський соціал-імперіалізм»<sup>20</sup>, тобто заявлений штамп, запозичений з жаргону буржуазно-націоналістичної пропаганди. Тому не дивно, що лженауковому характеру «теоретизування» відповідає і характер висновків та «рекомендацій», які адресуються Галтунгом як «периферії», так і «центральною націям». Крім обширного набору абстрактних благопожання, він закликає «периферійні країни» до «ненасильства щодо паразитичної еліти», до «децентралізації» та ін. змін, які не можуть не викликати схвалення у міжнародного фінансового капіталу.

Теза про «позасоціальний» «надісторичний» характер імперіалізму нині енергійно підхоплена в буржуазній соціології. Її поділяє італійський політолог і економіст Д. Аррігі, який останнім часом виступив ще з однією «універсальною» теорією «структурного імперіалізму»<sup>21</sup>. Запозичуючи термінологію М. Вебера, він намагається сконструювати «геометрію ідеального типу «імперіалізму» в широкому значенні слова». Останній (іменованний також «експансіонізм»), на думку Аррігі, наявний як «ідеальний тип»<sup>22</sup> в різні історичні епохи протягом останнього трьохсотріччя і включає в себе чотири первинні елементи: 1) «колоніалізм»; 2) «формальну імперію»; 3) «неформальну імперію» або «інтернаціоналізм»; 4) «імперіалізм в обмеженому й специфічному значенні слова» — як загарбницьку політику держав під впливом різних факторів у певні історичні епохи.

Усі ці елементи запозичено у Гобсона, в слід за яким Аррігі формулює антитези: «неформальна імперія» — «імперіалізм» та «колоніалізм» — «формальна імперія». Принципова відмінність між елементами полягає в наступному. Гобсон, ідеалізуючи «неформальну імперію» фрітреду, тобто монопольне становище Англії на світовому ринку в період капіталізму вільної конкуренції, називав це «інтернаціоналізмом» або економічним суперництвом індивідів, яке приводить до «взаємозалежності» і загального миру. Імперіалізмом він називає політичне суперництво держав в епоху монополії.

Аррігі, протиставляючи «неформальну імперію» «імперіалізму», на відміну від Гобсона трактує його антиісторично, поширює «імперіалізм» (як у «вузькому», так і в «широкому» значенні слова) на різні історичні періоди, епохи. Протиставивши (як і Гобсон) «формальну імперію» і «колоніалізм» (тобто колонізацію заселенням)<sup>23</sup>, Аррігі намагається побудувати «геометрію» імперіалізму «в широкому розумінні слова», який включає дві антитези (див. схему)<sup>24</sup>.



Чотири вектори, що виходять з центра кола (NS) і сходяться в ньому знову, зображають у Аррігі чотири елементи «ідеального типу» імперіалізму. Оскільки всім цим елементам приписується універсальний характер, італійському теоретику лишається пояснити, чому протягом останніх 300 років один елемент відходить на задній план і в певний історичний період поступається місцем іншому. Для цього вводиться ще один елемент — «націоналізм», якому також приписується надісторична дія. Наведемо декілька прикладів такого «по-

<sup>20</sup> Galtung J. The true worlds. A transnational perspective. New York, 1980, p. 12.

<sup>21</sup> Arrighi G. The geometry of imperialism. The limits of Hobsbawm's paradigm. London, 1978.

<sup>22</sup> В уявленнях Аррігі веберівські «ідеальні типи» наділяються статусом самодостатнього «структурного буття», здатного самостійно відтворювати себе в різні історичні епохи.

<sup>23</sup> В. І. Ленін в «Зошитах з імперіалізму» наводить глумачення Гобсоном поняття «колонізація», якого дотримується й Аррігі. «Справжня колонізація полягає в тому, що в пустинну незаселену країну виселяються жителі метрополії і туди несуть свою культуру, а підкорення собі інших народів є вже порушенням рамок справжнього націоналізму» (Ленін В. І. Зошити з імперіалізму.— Повне зібр. творів, т. 28, с. 376).

<sup>24</sup> Див.: Arrighi G. Op. cit., p. 41.

яснення»: вектор  $N+ \rightarrow NS$  демонструє як націоналізм в колоніальному світі привів до виникнення англо-бурської війни (тобто до появи імперіалізму у вузькому розумінні слова). Далі Аррігі накладає свою геометричну «схему» на історичні події у Північній Америці останньої третини XVIII ст. і доходить висновку, що тут націоналізм, зруйнувавши «формальну імперію» ( $S \rightarrow NS$ ), створює держави з калейдоскопу колоніального суспільства, а в кінці XIX ст. спрямовується за кордон до інтеграції з неформальною імперією ( $NS \rightarrow N_-$ )<sup>25</sup>.

Такі псевдонаукові «пояснення» свідчать про цілковите нерозуміння італійським теоретиком основних причин і характеру згаданих подій. Нині навіть у середовищі реакційних буржуазних істориків мало хто бере на себе сміливість твердити всупереч очевидній істині, що саме націоналізм бурських поселенців, а не розбійницька політика англійського фінансового капіталу привели до англо-бурської війни. Цілковитим безпорадним й розумуванням Аррігі про націоналізм як «першопричину» революційно-визвольної війни американського народу проти англійського колоніалізму кінця XVIII ст. Насправді тут існує складний комплекс причин і передумов соціально-економічного характеру<sup>26</sup>, які далеко не зводяться до націоналізму. Загалом «трактат» Аррігі переповнений антинауковими, висмоктаними з пальця «історичними» паралелями. Деякі з них, на зразок «паралелі» між імперією Наполеона I і «радянською індустріальною імперією» мають одверто наклепницький і провокаційний характер.

Аррігі описується далеко позаду Гобсона і в тлумаченні фінансового капіталу, апології якого приділяє чимало уваги. Гобсон, як відомо, впритул підійшов до розуміння сутності фінансового капіталу й фінансової олігархії, хоча виявив непослідовність, штучно відмежовуючи інтереси «фінансистів» від інтересів «промислових капіталістів». Аррігі «поправляє» Гобсона, розчленовуючи фінансовий капітал на дві частини: 1) капітал дрібних і середніх банків і 2) капітал наймогутніших фінансових династій. Останній, продовжує він, виникли більше 300 років тому (наприклад, банківський дім Ротшильдів) і діяли в Європі як переважно миротворча сила, а в 30-х роках XX ст. міжнародний капітал, мовляв, з усіх сил прагнув зберегти мир. Аррігі по-фальсифікаторському твердить, нібито агресія німецького фашизму в Європі стала наслідком «ослаблення ролі міжнародного банківського капіталу», результатом «перемоги внутрішнього фінансування над міжнародним»<sup>27-28</sup>.

Заперечуючи історичний характер фінансового капіталу, Аррігі примітивно уподібнює його лихварському і торговому капіталові, який існував ще в докапіталістичних формаціях. Він безконечно далекий від розуміння того, що фінансовий капітал, який виникає внаслідок зрощення монополістичного банківського капіталу з капіталом промислових монополій, неможливо ні теоретично, ні практично відокремити від капіталу дрібних і середніх банків, адже останні перебувають під контролем могутніх фінансових груп. Так само не має ніяких підстав розмежування «внутрішнього» фінансового капіталу від міжнародного, бо фінансовий капітал не може існувати винятково в національних межах. Внаслідок самої своєї природи фінансовий капітал, відзначає В. І. Ленін, «в буквальному, можна сказати, розумінні слова розкидає свої тенета на всі країни світу»<sup>29</sup>. Цілковитим безпідставними є і вигадки Аррігі про «миротворчу» роль фінансового капіталу загалом і для Європи 30-х років нинішнього століття зокрема. В марксистській літературі переконливо доведено, що міжнародний фінансовий капітал під егідою американських банків випестував фашизм в Європі, надав в розпорядження гітлерівців колосальні фінансові і матеріальні ресурси і тим сприяв розв'язанню другої світової війни<sup>30</sup>. Не викликає сумнівів і всебічна допомога, яку здійснює великий фінансовий капітал в матеріальному забезпеченні настроїв повоєнного реваншизму в Західній Німеччині.

Аррігі марно силкується довести, що фінансовий капітал США за своєю об'єктивною роллю нібито спрямовує розвиток світового історичного процесу у бік «інтернаціоналізму» (аналогічного «інтернаціоналізму» Гобсона і «ультраімперіалізму» Каут-

<sup>25</sup> Arrighi G. Op. cit., p. 29.

<sup>26</sup> Див., наприклад: Болховитинов Н. Н. США: проблемы истории и современная историография. М., 1980.

<sup>27-28</sup> Arrighi G. Op. cit., p. 127.

<sup>29</sup> Ленін В. І. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму, с. 341.

<sup>30</sup> История второй мировой войны. В 12-ти томах. / Під ред. А. А. Гречко, т. 1. М., 1963, с. 71—73.

ського)<sup>31</sup>. Грубо спотворюючи дійсність, він твердить, що «підтримка США або принаймні їх нейтралітет в боротьбі за національне визволення прискорили тенденції до деколонізації в певних регіонах, що мають особливе економічне і стратегічне значення»<sup>32</sup>. Однак світовій громадськості добре відомі «заслуги» саме США ще в «руйнуванні» колоніального панування Англії і Франції. У ході колоніальних воєн французького імперіалізму 40—50-х років проти народів Африки й Індокитаю США активно надавали допомогу своєму союзникові по НАТО. Напередодні поразки і виведення французьких військ з Індокитаю США фінансували 80 проц. їх воєнних витрат<sup>32</sup>, а після французьких колонізаторів самі зайняли їх місце. І тільки самовіддана, героїчна боротьба в'єтнамського народу змусила американських інтервентів нарешті покинути країну.

Італійський «теоретик» імперіалізму не міг не знати цих фактів. Але він вважає за краще не інтерпретувати їх з допомогою своєї геометричної схеми. Його мета дещо інша — вихвалити «неформального імперіалізму», тобто системи економічного поневолення, видавання її за гарант зміцнення миру. Тому й висновки з «геометричної» теорії імперіалізму — не що інше, як однозначне примітивне прагнення видати «неформальний» американський імперіалізм за взірць відносно «стабільних тенденцій» в міжнародних процесах останнього десятиріччя.

Щоб прийти до такого апологетичного висновку, Аррігі не утруднює себе обгрунтованими аргументами.

З науково-теоретичного погляду ці і подібні до них вправи Галтунга безплідні і суто схоластичні. Сенс таких спекуляцій, здатних породжувати хіба що термінологічну плутанину, цілком очевидний. Ідеологи антикомунізму намагаються створити видимість нібито імперіалізм до цього часу зовсім не досліджений, що його справжньо наукової теорії ще не існує<sup>34</sup>. Ідейно-політична спрямованість подібних вимислів — прагнення принизити науково-пізнавальне і всевітньо-історичне значення ленінської теорії імперіалізму, яка відіграла і відіграє визначну роль в розробці стратегії і тактики революційної боротьби пролетаріату всіх країн.

Той же Аррігі, повторюючи давно вже спростовані вигадки буржуазних апологетів про «застарілість» ленінської теорії імперіалізму, неспроможний внести щось нове в ідейний арсенал «критиків» В. І. Леніна. Своїм твердженням, ніби «для Леніна імперіалізм є не те ж саме, що капіталізм, або одна з його стадій»<sup>35</sup> Аррігі демонструє не тільки невігластво, але й крайній ступінь наукової несумлінності.

Намагання принизити значення ленінської теорії імперіалізму останнім часом супроводжуються в буржуазній літературі закличками до відмови від всяких теорій, оскільки кожна з них, за виразом англійського соціолога Х. Рейнольдса, «нагадує призму, крізь яку розглядаються спеціально підібрані факти»<sup>36</sup>. З цього випливає висновок, ніби всі теорії однобічні і тому слід замість них вдаватися до «узагальненого пояснення» імперіалізму як «множинного феномена», який включає в себе «соціобіологічне» прагнення людей до величчя і панування над собою подібними.

Марнність спроб виробити якусь єдину антимарксистську теорію імперіалізму викликає дедалі більшу стурбованість буржуазних ідеологів. Так, один з реакційних західнонімецьких політологів В. Момзен в зв'язку з цим заявляє, що потрібен новий підхід до розробки такої теорії, який давав би можливість чітко визначити межі самого поняття «імперіалізм». Невизначеність названого терміна в буржуазній літературі, на його думку, об'єктивно підкреслює непорухність позицій марксизму-ленінізму в цьому питанні. Тому «марксистсько-ленінська теорія зберегла головним чином завдяки своїй великій логічній єдності і в наші дні значну привабливість»<sup>37</sup>.

<sup>31</sup> Ідейна близькість Аррігі й Каутського не лишлась непоміченою і в ліворадикальній літературі. На це вказує, зокрема, Б. Семмел. *Semmel B. Arrighi's Imperialism*. — *New left review*, 1979, No. 118, p. 79.

<sup>32</sup> Див.: *Arrighi G. Op. cit.*, p. 97.

<sup>33</sup> Див.: *Imperialism, intervention and development*. Ed. by A. Mack. London, 1979, p. 22.

<sup>34</sup> До аналогічних вигадок вдаються й інші буржуазні теоретики. Див., зокрема: *Hodgart A. The Economics of European Imperialism*. London, 1977, p. 81.

<sup>35</sup> *Arrighi G. Op. cit.*, p. 11—12.

<sup>36</sup> *Reynolds Ch. Modes of imperialism*. Oxford, 1981, p. 233.

<sup>37</sup> *Mommsen W. Imperialismstheorien. Ein Überblick über die neueren Imperialismusinterpretationen*. Göttingen, 1977, S. 55.

Причина цього явища, що його змушені визнавати і окремі буржуазні соціологи, насамперед в тому, що лєнінська теорія імперіалізму залишається надійним знаряддям революційного перетворення світу, що В. І. Ленін проникливо точно передбачав розвиток багатьох тих особливостей сучасного капіталізму, які в період, коли створювалася лєнінська теорія, ще перебували в стані зародження і початкового розвитку.

Безпідставність намагань буржуазних апологетів створити альтернативну теорію імперіалізму випливає з самої мети, яку ставлять перед собою її ініціатори. Ця мета не є ні пошуком наукової істини, ні об'єктивним вивченням сутності імперіалізму, бо визнання справжнього історичного місця імперіалізму означало б їх згоду з тим вироком, який винесено капіталізму історією. Ось чому вони продовжують свої пошуки «аргументів» про мниму «несумісність» і навіть «принципову» протилежність» капіталізму й імперіалізму. Однак вибір негідної мети визначає наперед і засоби для її досягнення. Апологетам капіталізму доводиться вдаватися до еклєктичної сукупності ідейок, прийомів і концепцій, що стоять на озброєнні найрізноманітніших напрямів, шкілок буржуазної соціології, історіографії, політології, економічних теорій та ін. Такий методологічний плюралізм, покладений в основу дослідження, виключає можливість створення справжньо наукової теорії імперіалізму, вільної від внутрішніх суперечностей.

Однак неможливість створення прийнятної для буржуазної ідеології, «єдиної», «логічно послідовної» теорії імперіалізму зовсім не означає, що сучасні апологети капіталізму остаточно відмовляються від будь-яких спроб у цьому напрямі. Вони змушені більш, ніж раніше, враховувати зміни, що відбулися і відбуваються на світовій арені. А ці зміни щодо світу капіталізму, як підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, полягають насамперед у тому, що «ми є свідками значного поглиблення загальної кризи цієї суспільної системи»<sup>38</sup>. Імперіалізм заплутався у внутрішніх і міждержавних антагонізмах, конфліктах, потрясіннях, зросла агресивність його ультрареракційних сил на чолі з імперіалізмом США, робляться відчайдушні, авантюристичні спроби повернути суспільний розвиток назад. Апологетам капіталізму стає дедалі важче приховувати, що дане суспільство сьогодні — це світ безправ'я, соціальної несправедливості, масового безробіття, злочинності, ідейного виродження і духовної деградації. Все це змушує буржуазних ідеологів винаходити нові теорії і моделі, покликані замаскувати справжню суть державно-монополістичної системи, вдаватися до її штучного прикрашання, брехні і наклепів на соціалістичний лад. За таких умов, відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «важливо вміло викривати брехливу, підривну імперіалістичну пропаганду»<sup>39</sup>. Саме тому розвінчання буржуазно-апологетичних, реформістських і ревізійністських фальсифікацій імперіалізму лишаються важливим завданням марксистсько-лєнінської науки.

\* \* \*

После создания В. И. Лениным научно-материалистической теории империализма, составной частью которой был критический анализ наличных к 20-м годам буржуазных, реформистских и ревизионистских его концепций, в эволюции буржуазных теоретических представлений о социально-экономической и политической природе этого этапа в развитии капитализма можно выделить два относительно самостоятельных периода. На первом из них (примерно до 60-х годов) определяющим для этих представлений были утверждения о том, что якобы само понятие «империализм» не может быть научным, что это лишь «пропагандистский лозунг коммунистической доктрины». Во время «холодной войны» попытки «опровержения» ленинской теории империализма стали профессиональным занятием антикоммунистов и антисоветчиков. Даже если такая фаза в развитии капитализма и признавалась некоторыми буржуазными теоретиками, они тщились доказать «неэкономическую», «антакпиталистическую» природу империализма, представить его как некий «атавизм», неуместный «пережиток» прошлого.

Положение начало существенно меняться в 60—70-е годы, когда весь ход мировых событий (особенно распад колониальной системы империализма, возрастание антиимпериалистических выступлений, американская агрессия во Вьетнаме) ставит буржуазных идеологов перед фактом того, что надо открыто признать сам факт существования им-

<sup>38</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня, 1983 року. К., 1983, с. 23.

<sup>39</sup> Там же, с. 7.

періалізму, виходячої від нього неоколоніалістської політики, що теорію імперіалізму уже нельзя більше провозглашати «породженням комуністическої пропаганди». Этот період ознаменован на Западe стремительным возрастанием числа публикаций, посвященных проблеме імперіалізма. Не меняється тільки антикомуністическа направленість ідеологіческих і теоретических спекуляцій буржуазных апологетов вокруг этого вопроса.

В статье анализируются некоторые из новейших буржуазных концепций імперіалізма, в частности, «структурная теория імперіалізма» И. Галтунга, концепция «идеальных типов» імперіалізма Д. Арриги и др. Всем им свойственны попытки создать видимость, вроде бы імперіалізм донныне вообще не исследован, что его научной теории до сих пор не существует. Идейно-политическая цель таких спекуляций — принизить всемирно-историческое значение ленинской теории імперіалізма, которая играет выдающуюся роль в разработке комуністическими и рабочими партиями стратегии и тактики революционной борьбы.

З. В. БАЛАБАЄВА

## В ПОШУКАХ «НОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ»

(Еволюція буржуазної футурології в 70—80-х роках)

Сучасний історичний етап розвитку людства, відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «позначений небувалим за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю й гострою боротьбою двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму»<sup>1</sup>. У цих умовах одним з важливих завдань марксистсько-ленінської філософської науки є критичний аналіз буржуазної футурології, її місця і функцій в системі буржуазної ідеології і пропаганди.

Загострення соціально-економічної і ідейно-політичної кризи капіталізму змушує буржуазних філософів і соціологів вдаватись до нових, дедалі витонченіших спроб ідеологічного обґрунтування уявних перспектив капіталістичного світу, модернізувати форми його апологетики, замінювати ними ті, що застаріли, збанкрутіли, виявились неспроможними. Буржуазні ідеологи не приховують, що зусилля футурологів, увесь потік продукуваної ними літератури спрямовані на створення так званої тотальної ідеології, покликані стати альтернативною марксистові-ленінізму, мають на меті переорієнтувати свідомість людей, спрямувати її в русло хибних уявлень, насаджувати ілюзії про якийсь «конструктивний потенціал» майбутнього розвитку капіталізму.

Останніми роками в радянській філософській літературі з'являлось чимало праць, присвячених критичному аналізу буржуазних уявлень про майбутнє<sup>2</sup>.

Радянські філософи, зарубіжні дослідники-марксисты дали розгорнуту критику буржуазної футурології, показали основні етапи її еволюції, здійснили класифікацію різних її напрямів. Зокрема, виділяються буржуазно-ліберальний реформізм, демократично-просвітницький напрям, а також екологічна, апологетична, оптимістична, реалістична, соціоісторична, глобально-катастрофічна та інші тенденції. Деяко відмінна від названих класифікація, запропонована І. І. Кравченком<sup>3</sup>. Вже сам наведений перелік свідчить

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р. К., 1983, с. 7.

<sup>2</sup> Бестужев-Лада И. В. Эволюция американской футурологии. — США: Экономика, политика, идеология, 1977, № 3; Гарибджанян Б. Г. Кризис буржуазного общества и футурология в США. Ереван, 1980; Игнатов В. А. Буржуазная футурология о будущности наций. Критический анализ. Киев, 1982; Косолапов В. В. Несостоятельность буржуазных прогнозов социально-экономического развития капитализма. — В кн.: Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе. Киев, 1980; Косолапов В. В., Лисицкин В. А. Критика буржуазных концепций будущего. М., 1978; Лейбин В. М. «Модели мира» и образ человека. Критический анализ идей Римского клуба. М., 1982; Шахназаров Г. Х. Грядущий миропорядок. М., 1981 и др.

<sup>3</sup> Кравченко И. И. Экологическая проблема в современных теориях общественного развития. М., 1982.

про те, що автори послуговуються неоднаковими критеріями. Адже, наприклад, очевидно, що буржуазно-ліберальний реформізм належить до більш широкої тенденції — буржуазно-апологетичної. Як слушно підкреслюють В. Загладін і І. Фролов, буржуазні футурологи, розробляючи заходи «оновлення» капіталізму, намагаються забезпечити їм «гуманістичний супровід», благодушний і наївний лише на перший погляд. Насправді ж вони вельми ділові і прагматичні. Особливо виразно це проступає під час поглибленого розгляду основної ідеї буржуазно-реформістської футурології — «апології капіталістичних відносин, зверненої в майбутнє»<sup>4</sup>.

На нашу думку, у класифікації напрямів буржуазної футурології треба враховувати їхню еволюцію, бо один і той же напрям на різних етапах має різний вигляд і, отже, різні підстави для класифікації. Вивчення еволюції футурології дозволяє простежити шляхи пристосування буржуазної ідеології до різних етапів економічного і соціально-політичного розвитку капіталізму, а також зміни форм його апологетки. У пропонуваній статті ми спробуємо показати загальну тенденцію еволюції буржуазної футурології в 70—80-х роках.

Найхарактернішою рисою еволюції буржуазної футурології цього періоду є те, що зазнають значних змін не деталі, не частковості, а цілі теорії, які донедавна вважались загальноприйнятими у капіталістичному світі і видавались за останнє слово буржуазної філософії і соціології. Надії на те, що науково-технічний прогрес зможе розв'язати проблеми капіталізму, не виправдались. Так, нині піддаються критиці і зазнають перегляду всі концепції «індустріалізму» і пов'язані з ними численні футурологічні теорії, що пророкували настання «золотого віку» загального добробуту і благополуччя в недалекому історичному майбутньому. Відбувається досить швидкий перехід від оптимістичних прогнозів майбутнього, розроблених в 60-х роках, до похмурих пророцтв про нібито невідміну загибель цивілізації внаслідок стихійного і неконтрольного розвитку виробництва, науки і техніки, тобто від технократії до технофобії.

На Заході дедалі частіше почали з'являтися праці, в яких висловлюється недовір'я і навіть ворожість до технічного прогресу, спостерігається зростання скептицизму щодо можливостей людського існування в «постіндустріальному суспільстві». А. Печчеї — президент футурологічної організації, відомої як Римський клуб, пише: «60-ті роки були періодом великих ілюзій. Широкі верстви населення вважали, що ми, нарешті, оволоділи майже необмеженими джерелами енергії, які дозволять нам змінити наше життя відповідно до наших бажань»<sup>5</sup>. Професор Джорджтаунського університету В. Феркіс прямо говорить про кризу «технологічної цивілізації»: «Уявлення про майбутнє технологічної цивілізації переживають кризу, бо надмірне зростання створює загрозу соціальної рівності, справедливості, загрожує знищити природу»<sup>6</sup>. Аналогічну думку висловлює і М. Марієн: «Технологічний прогрес, хоч якою великою мірою поширений і ефективний — не важливо, буде марним, якщо ми будемо поглинуті ядерною війною, безконтрольним зростанням народонаселення, економічним крахом»<sup>7</sup>.

Ілюзорний оптимізм футурологічних прогнозів минулих років піддається різкій критиці і з боку ділових кіл великого бізнесу. Наприклад, орган американських ділових кіл «Уолл-стріт Джорнал»<sup>8</sup> виступив проти оптимістичних прогнозів на майбутнє відомого американського футуролога Г. Кана, досить похмуро коментуючи його бадьорі висловлювання. Різде погіршення економічної кон'юнктури, відсутність перспектив на майбутнє змушують і політичних діячів відмежовуватись від попередніх політичних програм, які були висунуті ними під впливом оптимістичних прогнозів футурологів.

Відмова буржуазних ідеологів і політиків від «технологічного детермінізму» як основоположного принципу оптимістичних уявлень про майбутнє підтверджує правоту висновків марксистсько-ленінської теорії про те, що науково-технічна революція не здатна сама по собі усунути непримиренні суперечності капіталізму, якщо вона не супроводиться революцією соціальною. Без докорінної перебудови соціально-економічних устоїв

<sup>4</sup> Загладин В., Фролов И. Мир на рубеже третьего тысячелетия: мифы и реальность. — Проблемы мира и социализма, 1979, № 9, с. 37.

<sup>5</sup> Pechey A. One Hundred Pages for the Future. Reflections of the President of the Club of Rome. New York, 1981, p. 49.

<sup>6</sup> Цит. за: Edmunds S. Alternative US Future. A Policy Analysis of Individual Choices in a Political Economy. Santa Monica, 1978, p. 158.

<sup>7</sup> Marien M. The Good News and the Bad News. — The Futurist, 1980, June, p. 9.

<sup>8</sup> The Wall Street Journal Views America Tomorrow, New York, 1977.



капіталізму науково-технічна революція зумовлює відтворення соціальних антагонізмів імперіалізму в ще більших масштабах. Вона не тільки загострює всі попередні суперечності капіталізму, але й породжує багато нових. Як підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, сучасний імперіалізм заплутався у внутрішніх і міждержавних антагонізмах, потрясіннях і конфліктах. «Дедалі більше втрачають ефективність методи, з допомогою яких капіталізму вдалось підтримувати відносну стабільність свого розвитку в післявоєнний період. Дедалі ясніше стає: імперіалізм нездатний справитись із соціальними наслідками небувалої за глибиною і масштабами науково-технічної революції, коли мільйони і мільйони трудящих прирікаються на безробіття, на злидні»<sup>9</sup>.

Поглиблення загальної кризи капіталізму означає і глибокий занепад буржуазної ідеології, яка в пошуках виправдання експлуататорського ладу кидається від однієї крайності до іншої. Одним з проявів її неспроможності є недовговічність соціальних концепцій, доктрин і прогнозів, покликаних захищати відживаючий капіталізм. Буржуазні ідеологи сьогодні ладні відректись і відрикатись від дечого з того, в чому вони запевняли декілька років тому, і навпаки — обстоюють багато положень, які самі ж раніше відкидали. У сфері ідеології чи не найяскравіше виявляються непримиренні суперечності капіталістичної системи, її неспроможність навіть на тимчасову стабілізацію.

Показово у зв'язку зі сказаним є еволюція поглядів О. Тофлера — автора широківідомих свого часу футурологічних прогнозів. У 1975 році Тофлер опублікував доповідь Римському клубу під назвою «Екоспазм», де з позиції «індустріалізму» розглядалася кризова ситуація в капіталістичних країнах і пропонувались рецепти проти «економічного і екологічного спазму» в умовах перетворення капіталізму в «суперіндустріальне» суспільство<sup>10</sup>. 1980 року він видає нову працю «Третя хвиля», в якій зазвучали далеко інші мотиви, зокрема песимізм щодо можливостей технічного прогресу і відмова від ідеї «суперіндустріального» суспільства. Зокрема, Тофлер пише: «Ми добирали слова, щоб описати всю силу і багатство незвичайних змін, які нас очікують. Дехто говорив про міражі космічної ери, віку інформації, електронної ери... З. Бжезінський сказав, що ми наближаємось до «технотронної» ери, соціолог Д. Белл — про наближення постіндустріального суспільства... Я й сам широко писав про наближення «суперіндустріального суспільства». Однак жодне з цих положень, включаючи моє власне, не відповідало посталим вимогам»<sup>11</sup>. Він визнає, що перелічені прогнози в жодній мірі не виражають всієї сили і розмаху змін і конфліктів, які випали на долю людей в капіталістичному суспільстві.

Відтепер Тофлер намагається осмислити шляхи узгодження процесів науково-технічного розвитку капіталістичного суспільства з факторами соціального порядку, проблемами гуманізму і стилю життя людей. Усім цим, на його думку, характеризується процес будівництва «нової цивілізації», в якому резюмується смисл обстоюваної Тофлером «третьої хвилі». Ідея «нової цивілізації», на наш погляд, є символом пошуків нових напрямів в розробці концепцій майбутнього сучасними буржуазними футурологами. Принаймні вона досить недвозначно засвідчує фіаско дотеперішніх форм «технократичної» аполетіки капіталізму.

У прогнозах Тофлера наявні два моменти: по-перше, прагнення дати абстрактне трактування кризи капіталістичного суспільства, по-друге, спроби запропонувати якусь привабливу модель його майбутнього. Так, причини кризи, яка потрясає сучасну капіталістичну систему, він силкується пояснити з характеру зіткнення другої (індустріальної) і третьої (постіндустріальної, або гуманістичної) хвиль в розвитку цивілізації. Не класові конфлікти, не поглиблення соціально-економічних і політичних суперечностей капіталізму, а надумане зіткнення двох хвиль у розвитку буржуазної цивілізації править у Тофлера за теоретичну модель пояснення соціальної напруженості і антагонізмів капіталістичної системи. «Сьогодні в США, як і в багатьох інших країнах, — пише автор, — зіткнення другої і третьої хвилі породжує соціальну напруженість між класами, расами, соціальними групами, партіями... Стає дедалі важче відрізнити прибічників прогресу від реакціонерів, друзів від ворогів. Всі попередні ворожі угруповання і коаліції розпались»<sup>12</sup>. Змішання суперечностей і зміна характеру суспільних

<sup>9</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року, с. 23.

<sup>10</sup> Toffler A. The Eco-spasm Report. New York, 1975.

<sup>11</sup> Toffler A. The Third Wave. New York, 1980, p. 25—26.

<sup>12</sup> *Ibid.*, p. 32.

конфліктів, на думку Тофлера, відбуваються через те, що одні люди швидко пристосовуються до змін, інші — повільно. Все це нібито і зумовлює відсутність взаєморозуміння і нові конфлікти.

Позиція Тофлера має цілком певне спрямування— «деідеологізувати» оцінку сучасної кризи капіталістичного суспільства, звести її причини до похідних, другорядних чинників, на зразок труднощів правильного розуміння людьми нового етапу розвитку суспільства. І хоча Тофлер у ряді випадків намагається критично оцінювати деякі сторони сучасного капіталістичного суспільства, в цілому його картина трьох хвиль у розвитку цивілізації є не чим іншим, як черговою спробою буржуазних соціологів підняти марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічні формації спеціально викривленим зображенням сучасного процесу революційного оновлення світу, протиставити марксистсько-ленінській теорії «незвичне», розраховане на зовнішню ефективність виправдання напруження класових боїв у капіталістичних країнах, приховати поразки, яких зазнає імперіалізм у боротьбі двох протилежних суспільних систем.

Які ж, на думку Тофлера, риси властиві «новій цивілізації», що йде на зміну індустріальному суспільству? Він вважає, що насамперед зміниться політична структура суспільства — «новій цивілізації» буде властива нова структура влади, поєднання законодавчої влади з самопредставництвом народу, прийняття законів на основі вивчення громадської думки, децентралізація процесів прийняття рішень. У галузі соціальних відносин Тофлер пророкує подолання антагонізму між капіталом і працею, твердячи, що це буде «перша справді гуманна цивілізація в історії людства»<sup>13</sup>. От тільки відповідь на питання про те, якими засобами все це буде досягнуто, автор старанно обходить мовчанням.

Вельми непослідовні позиції Тофлер обстоює і щодо майбутнього капіталістичних монополій. З одного боку, він говорить про те, що відбудуться децентралізація корпорацій, їх розпад і народження невеликих об'єднань, що самоуправляються. Це будуть мінікомпанії або кооперативи, формування яких означатиме «загальний перехід до корпорацій нового стилю, корпорацій завтрашнього дня»<sup>14</sup>. Тофлер твердить, що така зміна характеру монополій буде частиною більш широкого процесу трансформації соціальної сфери в цілому, у ході якої мають бути переписані «всі кодекси, за якими ми живемо»<sup>15</sup>. З другого ж боку, він веде річ про «зростаючу відповідальність» корпорацій в усіх галузях життя. «Оскільки третя хвиля посилює потребу в принципово нових інститутах — корпорації нестимуть відповідальність не тільки за отримання прибутку, але й водночас за розв'язання надзвичайно складних економічних, моральних, політичних, расових і соціальних проблем», стануть «багатоцільовими інститутами»<sup>16</sup>. Навряд чи це положення узгоджується з ідеєю децентралізації монополій.

Однією з особливостей «нової цивілізації», гадає Тофлер, буде «активізація комунікабельності» людей, їх звільнення від почуття самотності і відчуження. Такі явища сучасного буржуазного суспільства, як тероризм, зростання злочинності, почуття страху і невпевненості серед людей він називає зникаючими. Нова цивілізація ґрунтуватиметься, на його думку, на інших інститутах. Традиційні інститути другої хвилі будуть реорганізовані, бо саме вони нібито є причиною того почуття самотності, яке властиве людям в даний період. Отже, Тофлер намагається провести чіткий вододіл між минулим і майбутнім — все, що погане в сучасному буржуазному суспільстві, він залічує до зникаючої цивілізації другої хвилі, всі оптимістичні сподівання пов'яже з майбутньою цивілізацією третьої хвилі.

Автор «третьої хвилі» розуміє, що, не розкривши механізму очікуваних соціальних перетворень, які мають супроводити настання «нової цивілізації», він не може претендувати на скільки-небудь переконливий аналіз майбутнього суспільного розвитку, і тому вводить в обіг невизрачну ідею про політичну революцію. «Не може бути такого, — пише він, — щоб поєднання революції в галузі енергетики, технології, сімейного життя, революції в галузі комунікацій, що всесвітньо розвиваються, не викликало б рано чи пізно вибух політичної революції»<sup>17</sup>. Однак в теоретизуваннях Тофлера марно шукати визна-

<sup>13</sup> *Ibid.*, p. 27.

<sup>14</sup> *Ibid.*, p. 260.

<sup>15</sup> *Ibid.*, p. 260.

<sup>16</sup> *Ibid.*, p. 252.

<sup>17</sup> *Ibid.*, p. 408.

чення характеру політичної революції, її рушійних сил тощо — ці питання старанно замовчуються. Крім абстрактних запевнень в тому, що відбудеться зміна політичної структури капіталізму, оскільки, мовляв, цивілізація третьої хвилі не може ґрунтуватись на політичній структурі суспільства другої хвилі, ми нічого не знайдемо в його оптимістичній писанині.

Всі міркування Тофлера пронизує одна установка — подолати песимізм щодо майбутнього капіталістичного суспільства, навіть буржуазному обивателю хоча б ілюзійні сподівання на реалізацію його очікувань. Для буржуазних ідеологів стає дедалі очевиднішим, що песимістичні настрої, страх перед майбутнім, стан постійної напруженості життя при капіталізмі посилює загрозу виникнення нових соціальних конфліктів. Потреба у виробленні якоїсь позитивної, оптимістичної антикризової програми стає особливо настійною в атмосфері зростаючого розчарування народних мас в ідеології і політиці правлячих кіл сучасного капіталістичного суспільства. Ось Тофлер і намагається намалювати кожному рожеву перспективу: для монополістів — підвищення ролі і значення транснаціональних корпорацій, для дрібних буржуа, що терплять від конкуренції з боку крупних монополій, — децентралізацію корпорацій, антиімперіалістично настроєним верствам населення — туманну перспективу політичної революції. Усім разом обіцяє настання сімейного благополуччя, утвердження нового гуманізму, етики і т. ін. Лишається тільки пасивно чекати, поки стихне боротьба між двома хвилями цивілізації, і сподіватись на краще майбутнє.

Проблема пошуків « нової цивілізації », тобто шляхів виходу з соціально-економічної і політичної кризи капіталізму, у тих або інших формах характерна і для багатьох інших представників буржуазної ідеології. Так, одним з істотних моментів еволюції сучасної буржуазної футурології є зміна акцентів в трактуванні майбутнього розвитку, перенесення уваги на проблеми гуманізму і людських відносин. У контексті цієї тенденції відбулась істотна переорієнтація поглядів відомого американського футуролога Д. Белла, який перейшов з неоліберальних на неоконсервативні позиції, В. Ростоу також намагається пристосувати до сучасних умов свою теорію стадій економічного зростання. Довопіді Римському клубові, підготовлені протягом 1977—1981 років Е. Ласло, Д. Габором, Б. Гаврилишиним, а також праці В. Хармена, Дж. Макхейла та ін. свідчать про посилення неогуманістичного напрямку в футурологічних дослідженнях. З його допомогою буржуазні ідеологи прагнуть пом'якшити негативні враження від песимістичних прогнозів. У зв'язку з цим варто вказати на так звану демократично-просвітницьку лінію футурологічних прогнозів, представлену концепціями Ф. Поллака, Р. Юнга, Дж. Галтунга та ін. Аналогічне спрямування властиве, зокрема, і працям Печчеї.

Президент Римського Клубу вважає, що 80-ті роки будуть періодом істотних змін на краще або на гірше для капіталістичного світу — спрямування змін залежить насамперед від самих людей, « від усіх нас, хто живе в це вирішальне десятиріччя вісімдесятих років, від нашої поведінки, наших вчинків, від того, чи дозволимо ми проблемам здолати нас, чи всупереч усьому розв'яжемо їх »<sup>18</sup>. Суть справи, на думку цитованого автора, зводиться виключно до так званих людських якостей і шляхів їх удосконалення, оскільки саме через розвиток людських здатностей нібито можна переорієнтувати розвиток людської цивілізації з матеріальних цінностей на цілі, гідні людини. « І якщо ми хочемо зараз приборкати технічну цивілізацію і спрямувати людство до гідного майбутнього, — пише Печчеї, — нам потрібно насамперед подумати про зміну самої людини, про революцію в самій людині ».<sup>19</sup> У зв'язку з такою постановкою питання він багато говорить про « новий гуманізм », який покликаний забезпечити революційну трансформацію людини, регулювати і спрямовувати розвиток усіх процесів в промисловій, соціально-політичній і науково-технічній галузях.

Перед нами та ж сама за своєю суттю ідея, що й у Тофлера — знайти новий підхід для пояснення і розв'язання наболілих проблем розвитку капіталістичної цивілізації. Різниця лише у тому, що раніше в технократичних концепціях сподівання на краще майбутнє пов'язували з розвитком науки і техніки, а тепер покладають надії на реалізацію (невідомо яким чином) позаісторичних моделей гуманізму і т. ін.

Такий підхід є абстрактною протилежністю ідеології технократії, яка абсолютизувала « зовнішню » сторону життєдіяльності людини — рівень життя, обсяг споживання,

<sup>18</sup> Pecesel A. Facing Unprecedented Challenges: Mankind in the Eighties. Laxemburg, 1980, p. 1.

<sup>19</sup> Печчеї А. Человеческие качества. М., 1980, с. 14.

якість харчування, чистоту навколишнього середовища, пропорції відтворення (народжуваність) населення тощо. «Новий гуманізм» висуває на передній план «внутрішні» проблеми, лишаючи без відповіді питання про реальні методи їх розв'язання. Однак в обох випадках людину намагаються відволікти від справжніх шляхів розв'язання найгостріших соціально-економічних, політичних та інших проблем, породжених сучасною кризою капіталізму. Якщо раніше буржуазного обивателя спокуюшали ілюзіями споживачього раю, то тепер пропонують удосконалити «людські якості», самовдосконалюватися, слова не кажучи про радикальні революційні зміни в соціально-економічному базисі і політичній надбудові капіталістичного суспільства. За своєю класовою суттю це та ж сама стара ідеалістична ілюзія, згідно з якою «досить вибити з голови певні уявлення, щоб усунути з світу ті відносини, якими породжені ці уявлення».<sup>20</sup>

Вся історія соціального утопізму показує, що навіть найкращі моральні побажання були неспроможними змінити суспільні порядки. Тільки соціальна революція, докорінно змінюючи умови життя суспільства, здібна дати потужний імпульс для поступового перетворення людини. Заклики ж до «нової цивілізації», «нового гуманізму» і подібні до них благі побажання щодо розв'язання реальних проблем у кращому разі виступають новими утопіями. Вони ведуть подалі від революційної зміни соціально-економічних відносин капіталістичних країн. Саме цю функцію виконують новітні футурологічні теорії.

Загострення історичного протиборства двох протилежних соціально-економічних систем, успіх реального соціалізму в усіх галузях будівництва нового життя, значне посилення загальної кризи капіталізму — все це змушує буржуазну ідеологію переглядати деякі канони теоретичної апологетики капіталізму. Не останнє місце тут належить і футурологічним доктринам, які намагаються пропагувати некоммуністичний ідеал суспільства, створити привабливу модель майбутнього, зберегти за капіталізмом (принаймні теоретично) право на існування. В кінцевому рахунку «нова цивілізація» з усіма її особливостями і «новими людськими якостями» є не чим іншим, як новою, хіба що більш завуальованою формою теоретичної апологетики капіталізму.



Обострення общего кризиса капитализма на современном этапе повлекло за собой и некоторую перестройку форм и приемов его теоретической и идейно-политической апологетики в буржуазной социологической литературе. Показательной в этом отношении является эволюция футурологии в 70—80-е годы, главной чертой которой стал отказ многих из ее теоретиков от принципов «технологического детерминизма» как основы оптимистических прогнозов и усиление пессимистических мотивов в изображении будущего развития капитализма. Существенным моментом этой эволюции стало некоторое смещение акцентов в толковании перспектив на будущее, усиление внимания к проблемам гуманизма, «человеческих отношений» и т. п., при помощи чего буржуазные социологи пытаются смягчить негативный резонанс от пессимистических прогнозов.

В статье на примере футурологической концепции Тоффлера (доктрина «новой цивилизации», изложенная в работе «Третья волна») и взглядов Печчеи критически анализируются новые веяния в буржуазной футурологической литературе, показано, что они суть не что иное, как абстрактная противоположность технократическому подходу, не преодолевающая его ограниченности. Главная функция «неогуманистической» футурологии остается той же, что и у технократической — культивирование некоммунистического идеала общества, стремление создать привлекательную модель будущего, сохранить за капитализмом (по крайней мере — теоретически) право на существование. Поэтому «новая цивилизация» со всеми ее «человеческими качествами» остается не чем иным, как слегка «модернизированной» формой теоретической апологетики капитализма.

<sup>20</sup> Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 412.

М. І. СЕТРОВ, Р. О. ЦЕТНИКОВА

## КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ БУРЖУАЗНОЇ ТЕОРІЇ «ОРГАНІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА»

Буржуазна соціологічна теорія «вищого» рівня — так звана академічна соціологія, намагаючись знайти вихід з методологічної кризи після падіння престижу структурно-функціонального підходу, заявила в середині 70-х років про своє методологічне переозброєння. Його суть становить перехід від функціоналізму на позиції теорії систем<sup>1</sup>. Приблизниками останньої проголосили себе багато теоретичних напрямів буржуазної соціології. Найактивніше заповзялися її впроваджувати Т. Парсонс у своїх останніх працях<sup>2</sup>, а також представники таких суб'єктивно-ідеалістичних течій, як символічний інтераціоналізм, феноменологічна соціологія, етнометодологія, екзистенціальна соціологія. Системну переорієнтацію соціологічних досліджень деякі буржуазні автори намагаються зобразити як «революцію в теорії»<sup>3</sup>.

Як відзначають дослідники-марксистки, підхід до аналізу соціальних об'єктів з позицій теорії систем ще не склався остаточно, але очевидна тенденція до його перетворення на домінуючий напрям в основних сферах буржуазної соціальної науки: в соціології, соціальній психології, економіці, політології, теорії управління<sup>4</sup>. Незважаючи на те, що «системний бум» на Заході дещо стих, оскільки сподівання на «безмежні можливості» теорії систем у розв'язанні багатьох питань соціального пізнання не виправдались, «системний» фетишизм і сьогодні лишається одним з найвпливовіших напрямів буржуазної соціології<sup>5</sup>.

Одну з особливостей системного підходу становить, як відомо, високий рівень формалізації і абстрактності його основних принципів і категорій, а сама по собі ця методологія не накреслює шляхів якогось певного змістовного розв'язання проблем. Названа особливість сприяла укоріненню в буржуазній соціології ілюзії про універсальність, безмежні можливості нібито однаково ефективного застосування положень системного аналізу для дослідження соціальних організацій незалежно від їх суспільно-економічного устрою, політичних контекстів функціонування і розвитку, тобто власне соціально-історичних характеристик об'єкта дослідження<sup>6</sup>. Разом з тим, у тій формі, в якій системний підхід існує в сучасній буржуазній соціології, наявне злиття системної методології з соціологічними теоріями, заснованими саме на ідеалістичних принципах позитивізму.

<sup>1</sup> Buckley W. *Sociology and Modern System Theory*. New York, 1967; Ball R. *Sociology and General System Theory*. — *The American Sociologist*, 1978, vol. 13, No. 1, p. 65—72; Lilienfeld R. *The Rise of System Theory. An Ideological Analysis*. New York, 1978; Klir G. *Applied General Systems Research. Recent Developments and Trends*. New York, 1978; Kinloch G. *Sociological Theory, its Developments and Major Paradigms*. New York, 1977; Layder D. *Structure, Interaction and Social Theory*. London, 1981; Lazlo E. *The Systems View of the World*. New York, 1972; Levine M., Milsum J. A *General Systems Framework of Social Systems*. — *Behavioral Science*, 1974, vol. 19, No. 3; Erickson R. F. (Ed.) *Improving the Human Conditions: Quality and Stability in Social Systems*. Proceedings of the Silver Anniversary Meeting of the Society for General Systems Research. Lonisville, 1979.

<sup>2</sup> Parsons T. *Social System and Evolution of Action Theory*. New York, 1977.

<sup>3</sup> Scott W., Mitchell T. *Organisation Theory. A Structural and Behavioral Analysis*. Homewood, 1972, p. 69.

<sup>4</sup> Etzioni A. *Comparative Perspectives: Theories and Methods*. Boston, 1970; Anderson R., Carter J. *Human Behavior in the Social Environment: A Social System Approach*. Chicago, 1982; Cavallo R. *The Role of Systems Methodology in Social Science Research*. Boston, 1979; Kast F., Rozenzweig J. *Organisation and Management: A System and Contingency Approach*. New York, 1979; Haaz J., Drubeck T. *Complex Organizations: A Sociological Perspective*. New York, 1973.

<sup>5</sup> Соціальні і гістоологічні причини системної переорієнтації буржуазної соціології розкрито у працях І. І. Антоновича, В. Г. Афанасьєва, Л. Г. Юніна, Б. З. Мільнера, Г. В. Осипова, А. І. Пригожинна та ін.

<sup>6</sup> Цю специфічну особливість буржуазної соціології відзначає Г. М. Андрєєва, аналізуючи структурний функціоналізм Т. Парсонса. (Андрєєва Г. М. *Еволюция методологических основ современной буржуазной социологии*. — В кн.: *Очерки методологии познания социальных явлений*. М., 1970, с. 233—234).

Буржуазні теоретики, абсолютизуючи деякі об'єктивні тенденції в розвитку сучасного капіталізму, зумовлені посиленням його державно-монополістичного характеру і розгортанням процесів науково-технічної революції, намагаються посіяти ілюзію, ніби стихійність його розвитку відійшла в минуле і це суспільство сьогодні становить високоорганізовану і саморегульовану систему, «здатну розв'язувати проблеми, що постають перед нею»<sup>7</sup>. Ідея «організованості» в умовах капіталізму перетворилась в ідею-фікс сучасної буржуазної соціології.

Ця ідея набула найбільшого розголосу і оформилась в соціологічну концепцію у рамках методології структурно-функціонального аналізу. В основі її — модель суспільства як природної саморегульованої, самоорганізованої системи, збереження якісної визначеності якої забезпечується функціональним характером взаємодії елементів. Такий підхід розвивається в руслі позитивістського відгалуження буржуазної соціології (Г. Спенсер) і продовжує її традиції, розроблювані в працях Малиновського, Редкліф-Брауна, Г. Парсонса, Метрона, Леві та ін. Сучасні версії «організованості» паразитують, як уже зазначалося, на методології системного підходу, сутність якого становить дослідження об'єкта як упорядкованої взаємозв'язаної системи.

Аналіз системно-кібернетичного варіанта концепції «організованого суспільства» свідчить про те, що його постулати і принципи розвивались цілком в руслі сциентистського напрямку, філософсько-методологічну основу якого становить той же самий, по суті, соціологічний позитивізм, дещо видозмінений. І хоч би як буржуазні теоретики «організованого суспільства» заперечували свій зв'язок з позитивізмом, їх дослідженням властиві дві типово позитивістські риси. По-перше, це механічне перенесення в соціологію методологічних установок природничих наук і, по-друге, проголошення «ціннісної нейтральності» соціологічного знання.

Грунтовний і різнобічний аналіз теоретичного змісту концепції «організованого суспільства» вже здійснено в нашій літературі<sup>8</sup>. Мета ж пропонованої статті — показати неспроможність методологічних основ цієї концепції, зокрема, хибність теоретико-системної і кібернетичної аргументації буржуазної «організованості», яка заступила поширений в 60-х роках структурно-функціоналістський спосіб і останніми роками дедалі частіше використовується апологетами капіталізму.

Людське суспільство, як відомо, є складною самоорганізованою системою, буття якої ґрунтується на обміні речовини і енергії з природою через працю<sup>9</sup>. «Властивість організованості, факт організації, — вважають Андерсон і Картер, — є характеристикою всіх соціальних явищ, які можуть бути визначені... як система»<sup>10</sup>. Однак дослідження організованості як важливого параметра соціальної системи набуває евристичної цінності тільки в тому разі, коли воно спирається, по-перше, на чітке концептуальне визначення сутності організованості і, по-друге, на чітке розмежування понять «ступінь» і «висота» організації. Аналіз свідчить, що основою розв'язання двох названих проблем виступають загальні принципи організації систем — принцип сумісності, актуалізації, зосередження і лабілізації функцій, які розкривають сутність організації і водночас виступають критеріями організованості соціальної системи<sup>11</sup>. Тому розгляд «аргументів», спрямованих на обстоювання буржуазного типу організації, як покажемо далі, кладе край ідеологічним спекуляціям буржуазних апологетів з цього приводу.

Загальний методологічний прийом, використовуваний прибічниками ідеї буржуазної організованості, полягає в тому, що вони, намагаючись створити видимість об'єк-

<sup>7</sup> Anderson R., Carter J. Human Behavior in the Social Environment; *Grannovetter J. Reply to Nolan*. — American Journal of Sociology, 1982, vol. 87, No. 4, p. 79.

<sup>8</sup> Новицьков Б. Н. Мираж «організованого общества». М., 1974.

<sup>9</sup> Як відзначає Л. Е. Гарбер, «Марксова характеристика праці як цілеспрямованого, свідомо регульованого впливу людини на природу, з допомогою якого здійснюється обмін речовини між суспільством і природою, фактично охоплює собою всі основні параметри системи, що самоуправляється...» (Гарбер Л. Е. Практика как социальная саморегуляция. — В кн.: Методологические проблемы социального познания. Ташкент, 1980, с. 55). В. Г. Пушкин розглядає соціальний організм в кібернетичному аспекті як «надвелику самоорганізовану систему, що складається з багатьох соціальних підсистем різних рівнів..., які перебувають між собою в різноманітних речовинно-енергетичних, інформаційних і управлінських відношеннях ієрархічного порядку, частково або повністю контрольованих... соціальними організаціями» (Пушкин В. Г. Кибернетические принципы самоорганизации. Л., 1974, с. 26).

<sup>10</sup> Anderson R., Carter J. Human Behavior in the Social Environment, p. 21.

<sup>11</sup> Сетров М. И. Основы функциональной теории организации. Л., 1972, с. 24—46.

тивного підходу, з допомогою високоабстрактної системної і кібернетичної термінології абсолютизують різні часткові аспекти організації, видаючи їх за універсальний критерій організованості загалом. Найчастіше за такої критерій на користь «організованості» буржуазної соціальної системи править посилення зв'язків і залежностей різних сторін соціального організму, зростання його цілісності. Рівень цілісності, як відомо, визначається мірою взаємодії і взаємозв'язку компонентів, які виражаються в інтенсивності обмінних процесів між ними.

Капіталістичний спосіб виробництва в ході свого становлення руйнує замкненість і відособленість різних сторін суспільного життя і утверджує загальну цілісність суспільства як єдиної системи<sup>12</sup>. Але якою ціною? Адже органічна цілісність як найважливіша властивість систем високого рівня розвитку ґрунтується насамперед на одному з основних принципів організації — принципі сумісності, який, відображаючи важливу сторону будь-якої організації, виступає найчіткіше на рівні соціальних систем і набуває тут особливого значення. Так, продуктивні сили певного ступеня розвитку суспільства узгоджуються і суміщуються тільки з певним типом виробничих відносин, а останні — з певною ідеологічною надбудовою. Крім того, об'єктивною основою справжньої цілісності соціальної системи є гармонія (сумісність) суспільних інтересів основних соціальних груп, тобто відсутність класового антагонізму.

Цей істотний момент буржуазні теоретики старанно обминають. А річ у тому, що в умовах антагоністичного суспільства «роз'єднання виступає... як нормальне відношення... *Поєднання* фігурує тут як щось випадкове, а *роз'єднання* — як щось нормальне, і тому роз'єднання кладеться в основу як певне відношення»<sup>13</sup>. Цілісність буржуазного суспільства впливає насамперед з сутності капіталістичного виробництва як товарного виробництва, що створює універсальну залежність виробників, внаслідок якої буржуазне суспільство перетворюється у сукупність взаємозв'язаних частин і в цьому розумінні — лише в подобу органічної цілісності. Функцію утворення суспільного зв'язку тут виконують гроші, мінова вартість: «Гроші безпосередньо суть *реальний суспільний зв'язок*»<sup>14</sup>. Розкривши механізм функціонування капіталістичного товарного виробництва, К. Маркс довів, що воно — тільки історичний тип цілісності, що цілісність, створювана з допомогою товарного обміну, виступає як речовина і тому формальна.

Принципова несумісність корінних інтересів основних соціальних груп в умовах антагоністичної соціальної системи свідчать про те, що буржуазне суспільство як система функціонує тільки на рівні речових взаємодій і тому становить «суспільно-речову органічну систему»<sup>15</sup>. Рушійним стимулом цієї системи є ізольований приватний інтерес. Цілісний зв'язок забезпечується тільки рівнем уречешеного суспільного відношення і різнобічної економічної залежності. Породжувана товарним способом зв'язку між відчуженими індивідами, ця форма цілісності має стихійний і мінущий характер.

У тісному зв'язку з попереднім перебуває й інший організаційний принцип — принцип актуалізації функцій. Згідно з ним властивості елементів системи, актуалізуючись, спрямовуються на збереження і розвиток системи, виконання основної її функції. Буржуазні теоретики намагаються зобразити капіталістичне суспільство як систему, де функціональність дістає найповніше втілення. Буржуазне суспільство справді становить таке функціональне ціле, як забезпечує своє існування тільки ціною жорсткого підпорядкування всіх процесів і явищ завданню власного самозбереження, підпорядкування цієї меті всіх елементів капіталістичної системи, здійснення їх у формі, яка суперечить сутності суспільних функцій. Справжнє ж призначення об'єктивних функцій перебуває в непримиренній суперечності з капіталістичною формою їх здійснення. Так, виробництво при капіталізмі може реалізовувати своє природне, нормальне призначення — створення споживних вартостей, задоволення потреб виробників — лише за умови виконання ним специфічної, чужої функції — створення додаткової вартості.

<sup>12</sup> Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 103, 105, 386.

<sup>13</sup> Маркс К. Теорія додаткової вартості. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 392.

<sup>14</sup> Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов, с. 171.

<sup>15</sup> Науменко Л. К. О методологии системного подхода к общественным явлениям. — В кн.: Проблемы научного коммунизма. М., 1974, вып. 8, с. 22.

Антагонізм природної і історично-специфічної функцій не менш яскраво виступає у дисгармонії функціонального призначення культури в буржуазному суспільстві: функція культури, соціальних норм і цінностей як найважливіших факторів нагромадження і передання суспільного досвіду перевертається, зводиться до функції вироблення і закріплення в інституціалізованих формах поведінкових механізмів, які сприяли б збереженню буржуазної соціальної системи, нав'язування їх за допомогою маніпуляції людини. Об'єктивна, зумовлена рівнем розвитку продуктивних сил антагоністична суперечність між природною і історично-специфічною функціями елементів не розв'язна в рамках буржуазної суспільної системи.

Особливе місце серед загальних принципів організації систем посідає принцип зосередження функцій. Оскільки значущість окремих функцій для системи визначається їх місцем серед інших і взаємодією з ними («динамічний ряд» Бергаланфі), то загальна їх значущість визначається ступенем узгодженості в напрямі на виконання основної функції цілого. Мірою розвитку соціальної системи, її ускладнення дедалі сильніше заявляє про себе об'єктивна необхідність узгодження, координації соціальних процесів і явищ, спрямування їх на досягнення загальносистемних цілей. Саме цю вимогу сучасний капіталізм якнайменше здатний задовольнити, оскільки вона суперечить основному законові його руху — отриманню максимального прибутку. Як підкреслює прогресивний американський соціолог Говард Парсонс, «відцентрові сили всередині даної системи надто сильні, щоб спрямувати їх в один бік»<sup>16</sup>.

Серед сучасних буржуазних соціологів «системно-організаційної» орієнтації дедалі більше прибічників дістає позиція, згідно з якою запас інформації, ототожнюваний з негентропією, вважається мірою і критерієм організованості системи: збільшення обсягу нагромадженої системою інформації підвищує її здатність до виживання. Так, наприклад, Венігер розглядає інформацію як таку, що «виконує функцію негативної ентропії», а інформаційний процес — як «негентропійний процес». Поняття ентропії, на його думку, «відображає взаємовідношення між інформацією і структурою»<sup>17</sup>. Інший представник цього підходу, Андерсон, вважає первинною функцією всіх систем, у тім числі і соціальних, трансформацію енергії, пише про те, що інформація «упорядковує енергію соціальної системи», «надає їй необхідної форми» і «створює робочий порядок»<sup>18</sup>. «Упорядкованість енергії» виступає, на думку прихильників названої позиції, головним критерієм організованості.

Відзначимо насамперед, що такий ідеалістичний підхід не новий, свого часу його обстоював Н. Вінер, твердячи, що «як ентропія є міра дезорганізації, так... інформація є мірою організації»<sup>19</sup>. Аналогічної думки був по суті і Л. Бріллоен<sup>20</sup>. За такого підходу, по-перше, негативна ентропія (негентропія) ототожнюється з мірою інформації і, по-друге, інформація ототожнюється з упорядкністю і організованістю, причому останні також не розрізняються. Що стосується співвідношення інформації і негентропії, то хибність їх ототожнення, як і неправомірність нехтування різниці між інформацією і організацією, а також упорядкованістю і організованістю, аргументовані в нашій літературі досить переконливо<sup>21</sup>. Однак буржуазна соціологія все ще міцно тримається за означений підхід. Причина його популярності полягає ось у чому: упорядкованість, як відомо, тісно пов'язана з однією з найважливіших властивостей всякої системи — ступенем різноманітності елементів (закон «необхідної різноманітності», сформульований Р. Ешбі). Система як ціле завжди є обмеження різноманітності, а обмежувачим моментом виступає зв'язок частин. Отже, виходить, зв'язок є кількістю порядку. Розглянемо, однак, що відбувається насправді.

Сучасний капіталізм характеризується значним ускладненням соціального організму, посиленням та ускладненням зв'язків. Ці явища і пов'язані з ними деякі нові риси в житті буржуазного суспільства, зумовлені насамперед посиленням його державно-монополістичного характеру, західні ідеологи намагаються видати за процес підви-

<sup>16</sup> Парсонс Говард. Індивідуалізм: навязчивий миф ідеології американського капіталізма. — Філософ. науки, 1981, № 3, с. 119.

<sup>17</sup> Wenniger I. Entropy, Equilibrium and Organization: Problems and Conceptualization. — In: General Systems and Organization Theory: Methodological Aspects. / Ed. by A. Melcher. Kent State, 1975, p. 26, 27.

<sup>18</sup> Anderson R., Carter J. Op. cit., p. 13, 19.

<sup>19</sup> Вінер Н. Кибернетика. М., 1958, с. 34.

<sup>20</sup> Бриллоен Л. Наука и теория информации. М., 1960, с. 212.

<sup>21</sup> Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах. Л., 1975.



щення упорядкованості і, отже, організованості. При цьому вони демагогічно заявляють, що система «дістає порядок іззовні», із зовнішнього середовища, і капіталістичне суспільство в своєму розвитку примножує можливості використовувати оточення для підвищення своєї упорядкованості, «жити за рахунок середовища»<sup>22</sup>. Такий погляд також досить поширений. Однак, по-перше, навіть в біологічних системах, не кажучи вже про соціальні, ніякого «отримання порядку» іззовні не відбувається. Підхід, згідно з яким навколишнє середовище виступає якимсь деміургом, що упорядковує соціальну систему, є метафізичним, механістичним, він містифікує соціальну дійсність. По-друге, поняття складності, упорядкованості і організованості системи не тотожні<sup>23</sup>. Збільшення кількості зв'язків, посилення залежностей частин цілого веде до його ускладнення, але це не означає збільшення його упорядкованості, а тим більше — організованості. Порівняно з «упорядкованістю» поняття організації значно змістовніше, емкіше і конкретніше. Крім того, вирішальним у визначенні прогресивності розвитку соціальної системи є, як уже відзначалось, чітке розмежування понять «ступінь» і «висота» соціальної організації.

Ступінь організації виражає кількісний аспект організованості системи, а висота — якісний. Більш високоорганізована система може сягнути вищого щабеля розвитку. Що ж стосується таких критеріїв організованості, як цілісність, складність, упорядкованість, запас інформації тощо, то вони, хоч і відображають певні аспекти організації, однак не є універсальними і не дають уявлення про висоту організації, ступінь якісного перетворення системи. Щоправда, деякі соціологи на Заході твердять, що «системи вищого рівня ієрархії характеризуються високою мобільністю». Показником висоти організованості вважається здатність оперативної перебудовувати порядок розташування елементів і зв'язків (структуру) «у відповідь на вимоги середовища, що швидко змінюється». Найорганізованішими проголошуються так звані проактивні системи, здатні перебудовуватись «в очікуванні майбутніх змін»<sup>24</sup>. Здатність системи забезпечувати ефективне функціонування в мінливих умовах середовища справді є показником організованості, однак вирішальним у визначенні висоти організації виступає спосіб забезпечення цієї здатності. Постійна зміна зв'язків у структурі — характеристика систем низького рівня розвитку. Піднесення на новий, вищий рівень організації робить структуру більш сталою, стабільною, але при цьому зростає поліфункціональність елементів, збільшується лабільність функцій, можливість їх швидкої змінюваності при незначних змінах структури.

Отже, співвідношення сталості структури і рухомості, лабільності функцій найповніше відображає дійсну висоту організації (принцип лабілізації функцій). Стабільність, сталість високоорганізованої системи, її автономність і незалежність від різних випадковостей, непередбачених обставин забезпечуються високою лабільністю функцій, динамізмом процесів, що відбуваються в системі. Сучасний же капіталізм, як відомо, характеризується крайньою нестабільністю, яка виражається в глибоких економічних і політичних кризах. Гарячкові пошуки нових зв'язків, нових залежностей і структур, що ведуться в цій системі, не приводять до успіху. Багато які соціальні інститути руйнуються, не витримуючи постійного процесу перебудови.

Чим же пояснюється значущість такого критерію висоти організованості, як співвідношення сталості структури і лабільності функцій? Справа в тому, що структури, переходячи на новий рівень організації і вбираючи в себе рівень попередній, його елементи і властивості, набуває здатності через диференціацію елементів виявити не одну, а багато властивостей, які потенційно є функціями, хоча актуалізуються не відразу. Тому ступінь організованості системи нового рівня може бути навіть нижчим: наприклад, організованість соціалізму на початкових стадіях поступалася щодо цього розвинутому капіталістичним країнам. Однак тільки щодо ступеня, але не висоти. У системі нового рівня набагато більше можливостей для досконалішої організованості. Перетворення цих можливостей у дійсність забезпечує якісно новий, вищий рівень організації.

<sup>22</sup> Buckley W. *Sociology and the Modern System Theory*. New York, 1967.

<sup>23</sup> Ще Богданов писав, що «можливі комплексні надзвичайно складні і водночас вищою мірою дезорганізовані» (Богданов А. А. *Всеобщая организационная наука* (тектология). М.; Л., 1925, ч. 1, с. 98).

<sup>24</sup> Ball R. *Sociology and General System Theory*, p. 68; Mangham J. *The Politics of Organizational Change*. London, 1979.

Істотним моментом у дослідженні специфіки буржуазних критеріїв «організованості» виступає ще одна обставина. Основний фундамент, субстрат соціальної системи утворює людина, і всі організаційні проблеми неодмінно трансформуються в площину взаємовідношення елементів і системи—людини і суспільства. Загальні принципи організації систем (принципи сумісності, актуалізації, зосередження і лабілізації функцій) іманентно передбачають дане відношення як базисне. Цим багатом в чому пояснюється вперте ігнорування буржуазними дослідниками пошуків об'єктивних критеріїв організації. Йдеться насамперед про те, що переведення аналізу в площину відношення «елемент—система» кладе край буржуазним спекуляціям про «організацію взагалі» і вимагає пояснення сутності конкретно-історичного типу соціальної організації.

Визначальною рисою, що характеризує той або інший історичний тип соціальної організації, є спосіб взаємодії елементів і системи, спосіб об'єднання елементів у систему. Характерною особливістю високоорганізованої системи є така форма сумісності елементів і системи, за якої результуюча дія системи не тільки не руйнує елементи як самостійні цілісності, а більше того—змінені під дією системи елементи самі слугують посиленню результуючої дії. В буржуазному ж суспільстві сумісність елементів і системи організації набуває антагоністично-суперечливого характеру. Буржуазна організація як ціле протистоїть окремій особі і руйнує її як основний елемент системи: «Тільки ціною велетенської шкоди, що завдається розвиткові кожного окремого індивіда, досягається їх загальний розвиток в ті історичні епохи, які є прелюдією до соціалістичної організації людського суспільства»<sup>25</sup>. «Панування речових відношень над індивідами», «пригнічення індивідуальності» прибирає при капіталізмі «найбільш ризку, найбільш універсальну форму»<sup>26</sup>.

Такий спосіб об'єднання елементів, що полягає у всеохоплюючому підпорядкуванні індивідів виконуваним у системі функціям<sup>27</sup>, К. Маркс, як відомо, визначав як тотальність. Буржуазне суспільство є супертотальною організацією: система як ціле протистоїть тут особистості і є самостійною, пануючою над нею силою. У цьому суспільстві робітник перетворюється в простого носія часткової функції, воно «підпорядковує законам свого руху і функціонування живу людську діяльність»<sup>28</sup>. Внаслідок цього капіталістична система з самого початку свого існування відтворює таке відношення, яке «руйнує її як людську кооперацію, необхідну не тільки для виживання суспільства, але й для його розвитку»<sup>29</sup>. Нарешті, капіталістична тотальність з необхідністю породжує й відтворює у розширених масштабах таку форму організаційної патології, як бюрократія. Виникає ефект «зміщення функцій» — функції самозбереження системи починають паразитувати на змістових функціях і остаточно підпорядковують їх собі.

Справжню організованість потребує іншого типу взаємовідношення елементів і системи. Її сутність полягає в тому, що властивості елементів, актуалізуючись, спрямовуються на виконання основної функції системи і тим самим забезпечують умови для задоволення своїх індивідуальних потреб, а найповніший вияв функціональності є умовою найповнішого задоволення цих потреб, досягнення часткових цілей. Такий тип організаційних залежностей, заснований на «функціональній оборотності», лежить у фундаменті вищої порівняно з тоталітетом історичної форми соціальної організації. Найповніше він реалізується в умовах соціалістичної організації, основою якої є суспільна власність на засоби виробництва, тобто на головні фактори функціонування. Цей тип організаційних залежностей виступає як найважливіший принцип. Зосередження функцій елементів на реалізації основного призначення, об'єктивної функції організації, задано їй системою більш високого порядку (суспільством у цілому), забезпечує найоптимальніші умови для самозбереження і розвитку цієї організації.

Вищим типом організаційних залежностей тут є «асоціація», формулою якої є: вільний суспільний союз людей<sup>30</sup>. Панівний принцип, взаємовідношення елементів і системи виражається в підпорядкуванні системи розвиткові елементів. Орієнтація на

<sup>25</sup> Маркс К. Экономическая рукопись 1861—1863 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 47, с. 186.

<sup>26</sup> Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 419.

<sup>27</sup> Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов, с. 229.

<sup>28</sup> Науменко Л. К. О методологии системного подхода к общественным явлениям, с. 30.

<sup>29</sup> Парсонс Говард. Индивидуализм..., с. 119.

<sup>30</sup> Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 88.

вимоги, що випливають із субстанціонального характеру предметної природи елементів, стає самоціллю — повний вільний розвиток кожного перетворюється в історичну необхідність, в об'єктивну умову розвитку системи. Самореалізація організації як доцільної системи дістає найповніше вираження у вільній асоціації людей. Справжня її функція — всебічний, гармонійний розвиток людини, яка пригнічувалась і спотворювалась капіталістичною експлуатацією, — звільняється від чужих їй форм і виступає в найповнішому вигляді. Утверджується єдність людини і суспільства і тим самим — вищий тип суспільної цілісності.

Отже, тільки об'єктивно-наукові принципи організації систем можуть служити надійним засобом дослідження соціальної організації. Аналіз буржуазного суспільства як системи в світлі загальних організаційних принципів свідчить про псевдоорганізованість цієї системи, антагоністичний і мінущий характер її доцільності, який з необхідністю потребує заміни вищим типом організації — соціалістичним.

\* \* \*

Попытки современных апологетов капитализма изобразить буржуазное общество в виде наиболее высокоорганизованной общественной системы основываются на спекуляциях, связанных с применением в социологии методов системного анализа, теории информации и кибернетики. Специфические методы системного исследования в одних случаях представляются буржуазными теоретиками в качестве универсальных, в других — извращаются, а системно-кибернетическая терминология используется лишь для того, чтобы придать видимость научности и объективности надуманным конструкциям.

Подлинный уровень «организованности» капиталистической системы раскрывается с помощью основных научных принципов теории организации — совместности, актуализации, сосредоточения и лабилизации функций. В свете названных принципов буржуазная общественная система оказывается псевдоорганизованной, антагонистической и в силу этого чреватой необходимостью замены более высоким типом организации общества — социалистическим.

Н. О. БОНДАР, П. С. ЗАДИРАКО

## КОНЦЕПЦІЯ ІНДУСТРІАЛІЗМУ ЯК ВИЯВ ІДЕЙНОЇ КРИЗИ БУРЖУАЗНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

У промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, характеризуючи специфіку історичного періоду, що його нині переживає людство, наголосив: «...він позначений небувалим за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю й гостротою протиборством двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму»<sup>1</sup>.

Кризові процеси в сучасній буржуазній філософії та соціології якнайтісніше пов'язані із загостренням загальної кризи капіталізму. Суспільний лад, що йде з історичної арени, за всяку ціну намагається продовжити своє існування, пристосовуючи виробничі відносини до потреб розвитку продуктивних сил тією мірою, якою це можливо на базі збереження приватної власності на засоби виробництва. Отож, і буржуазна соціологія має за головне завдання цю перебудову і пристосування, щораз відчувуючи дедалі більший «опір матеріалу», бо це зростаючий опір самої історії. Не випадково можна встановити, наприклад, певну синхронність між періодами загострення загальної кризи капіталізму і виникненням кризових процесів у буржуазній соціології. Такі процеси, які характеризують банкрутство старих її догм, породжують водночас спроби модернізації окремих ще цілком не збанкрутілих концепцій і запохватливі пошуки нових апологетичних засобів. Активізують свою діяльність «марксо-

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 7.

логи», «радянологи» та інші «фахівці» по боротьбі з комуністичною ідеологією. «Ідеологи буржуазії і реформізму, — відзначає товариш Ю. В. Андропов, — донині будують цілі системи доказів, намагаючись доводити, нібито нове суспільство, створене в СРСР, в інших братніх країнах виявилось таким, що не відповідає тому образу соціалізму, який бачився Марксу. Кажуть, що реальність, мовляв, розійшлась з ідеалом»<sup>2</sup>.

Однак розвиток людства у XX ст. переконливо підтверджує, що ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна, які накреслили шлях до нового суспільства, вільного від експлуатації людини людиною, до свободи і незалежності народів, до миру і соціального прогресу, нині живі як ніколи. Виникла світова соціалістична система, в якій панує якісно новий тип відносин між людьми, соціальними групами і країнами. Нагнені переможною ходою соціалізму, народи різних континентів борються за національне і соціальне визволення, беруть долю у власні руки, відстоюють свій суверенітет і свободу.

Різде загострення загальної кризи капіталізму, що відбувається у наш час, робить глибокий вплив на еволюцію буржуазної суспільної думки. Крах ідейно-теоретичних побудов, раніше вироблених буржуазною апологетикою, зумовив пошуки нової терапії, яка так чи так намагалася «лікувати» капіталізм від соціально-економічних наслідків науково-технічної революції в умовах боротьби і змагання двох світових систем, загострення соціальних проблем і суперечностей. Спільним для всіх концепцій, що з'явилися на цей час, є установка на реформування нинішньої державно-монополістичної системи, хоча пропоновані ними «діагнози» її хвороб, а отже, і засоби лікування, відзначаються чималим розмаїттям.

В цьому багатоголоссі все ще відіграє помітну роль теорія індустріального суспільства у різних її варіантах.

Виникнувши як своєрідна реакція суспільної свідомості на процеси індустріалізації буржуазного суспільства, формування технічної цивілізації (що збіглися за часом з появою капіталістичного способу виробництва), концепція індустріалізму перетворилася згодом на одну з домінуючих у буржуазній суспільно-політичній думці, стала вихідною позицією творців численних, часом зовнішньо не схожих теорій і доктрин.

Послідовний виклад як суспільно-політична доктрина індустріалізм дістає, наприклад, у книжці У. Росту «Стадії економічного зростання», в якій автор претендує на створення теорії, що пояснює динаміку соціально-історичних зрушень. Тут у концентрованій формі виявляється антиісторизм буржуазної суспільно-політичної думки (і з цього погляду доктрина Росту, певно, може претендувати на роль буржуазного маніфесту), зроблена спроба передати «ініціативу історії» безликим технологічним процесам, «технічному розумові». Вдаючись до протиставлення двох типів суспільства, прийнятого в індустріалізмі, Росту описує динаміку історичного процесу як рух від «доіндустріального», «традиційного» до «індустріального» (сучасного) суспільства.

Але «індустріальне суспільство» також становить собою еkleктичну модель, в якій механічно поєднані різні сучасні суспільно-політичні системи. Її основними соціологічними характеристиками є такі абстрактні принципи, як значні темпи змін способу життя, інтенсивне економічне зростання і висока соціальна мобільність, панування «раціональних» стандартів поведінки. Апологети «індустріального суспільства» вбачають у ньому систему, що в ній «власність уже не служить матеріальною основою влади, а є лише формою внеску індивіда у розвиток виробництва»<sup>3</sup>.

Спираючись на методологію позитивізму, прибічники «індустріальної» концепції історії залічують суспільний прогрес, соціальний розвиток до понять, позбавлених наукового значення. Сферою наукової компетенції в них виявляються лише соціальна зміна, трактована як процес, що піддається емпіричній перевірці, формальному кількісному вимірюванню. В кінцевому підсумку це означає встановлення тотожності між характеристиками кількості і якості: «більше» перетворюється на символ «краще», свідчення успіху абстрактно зрозумілої зміни.

На думку представників технологічного детермінізму вирішальну роль у розвитку суспільства відіграє нова техніка, котра зумовлює появу нового суспільного класу в особі експертів і спеціалістів (технократії), сприяє утвердженню «західного» типу раціональності, формує комплекс індустріальних взаємозв'язків, розвиває специфічне

<sup>2</sup> Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 7.

<sup>3</sup> Stokes B. Helping Ourselves. London, 1981, p. 142.

мислення, яке акцентує увагу на кількісних змінах. В основі подібних міркувань лежить теза про те, що науково-технічний розвиток породжує процеси і ситуації, в яких прагматизм «соціального інженера», а не надмірні амбіції «ідеолога», скоріш за все відповідає духові сучасного раціоналізму.

Поряд з переосмисленням змісту таких категорій історичного аналізу, як рушійні сили суспільної еволюції, характер і критерії соціального розвитку, суспільний прогрес, буржуазні теоретики приділяють посилену увагу індустріалістській інтерпретації соціальної революції. Протиставлення «традиційного» і «індустріального» суспільств як історичних ступенів розвитку передбачають тезу про «єдину революцію». Ця ідея в одвертій або прихованій формі присутня в міркуваннях теоретиків індустріалізму і виконує важливу ідеологічну функцію. З її допомогою робиться спроба ототожити буржуазну революцію з «індустріальною», зобразити її унікальною подією (насамперед в історії Заходу), яка зумовила перехід суспільства із стану «традиційного» консерватизму в динамічну (індустріальну) «сучасність».

У працях одного із засновників доктрини постіндустріалізму американського соціолога Д. Белла, мабуть, з найбільшою повнотою втілює основні риси цього напрямку буржуазної соціальної думки. Вони доволі чітко виявились у його книжці «Становлення індустріального суспільства».

Д. Белл намагається переконати своїх читачів у близькому кінці промислово-споживацького гніту. Прямою магістраллю до постіндустріального суспільства він вважає величезне зростання невиробничої сфери і насамперед сектора обслуговування, неухильне збільшення частки професійно-технічних працівників, інженерів, учених і адміністративного персоналу в самодіяльному населенні.

Визначальними ознаками постіндустріальної організації, або як називає її автор, цього нового «інституту наукових чудес», є, за Беллом, докорінна зміна мозкового центру суспільства, його переключення на нові орієнтири. Ці орієнтири — переважання інтелектуальної технології, вищість теорії над емпірикою, централізація і модифікація наукових знань, перетворення університетів і дослідницьких корпорацій на центральні, ключові установи.

Відомий американський соціолог Дж. К. Гелбрейт основним спрямуванням «трансформації» індустріального суспільства вважає корпорацію, яка знаменує собою, за його визначенням, революцію у формах власності і зміну природи капіталізму. Сама корпорація, твердить він, є лише результатом розвитку техніки. Гелбрейт цілком ігнорує той факт, що виникнення як акціонерних товариств і монополій, так і сучасних корпорацій — наслідок дії економічних законів капіталізму. Для функціонування сучасних, суспільних за своїм характером, продуктивних сил рамки і масштаби індивідуальної капіталістичної власності зовсім не достатні. На зміну їй приходить корпорація, монополія, навіть державна капіталістична власність. Буржуазна власність зазнала еволюції тільки в тому розумінні, що стала спільною, груповою, але лишилась приватною, капіталістичною. Ця групова укрупнена капіталістична власність є вираженням пристосування буржуазії до рівня розвитку сучасних продуктивних сил. Той процес, який відбувається в сучасному капіталістичному суспільстві і характеризується відокремленням капіталу-власності від капіталу-функції, зростанням чисельності і значимості науково-технічної інтелігенції, Гелбрейт використовує для обґрунтування тези про нібито наявні зміни в сутності соціальної структури капіталізму. На його думку, як у корпораціях, так і в буржуазному суспільстві в цілому влада переходить від капіталістів до «техноструктури». Під «техноструктурою» він розуміє інженерно-технічний, науковий персонал і адміністративно-управлінський склад<sup>4</sup>. Ця соціальна сила, немовбито, здобуваючи владу, звільнюється від залежності як щодо фінансистів, так і держави і привносить у суспільство нові ідеали. Турботу про максимізацію прибутку для капіталістів вона, за твердженням Гелбрейта, замінює турботою про суспільство, прагненням до технічного прогресу, обмежуючись лише мінімумом прибутку, необхідним для збереження самостійності і незалежності, зводить нанівець значення приватної власності і пов'язані з нею привілеї. Насправді ж колосально зрослий управлінський і виробничий апарат монополій слугує доказом не втрати влади монополістичною буржуазією, а лише її відходу від процесу виробництва.

<sup>4</sup> Galbraith J. K. A Contemporary Guide to Economics. Peace and Laughter. Boston, 1971, p. 85.

Гелбрейт переоцінює, абсолютизує значення інтелігенції в сучасному суспільстві, і, відповідно, недооцінює провідну роль робітничого класу як у виробництві, так і в усьому суспільному житті. Він намагається довести, що буржуазія і робітничий клас як два соціальні полюси зникають у сучасному капіталістичному суспільстві і на зміну їм приходить інтелігенція. Гелбрейт плекає надію, що саме вона поліпшить «якість життя»<sup>5</sup>. В залежність від активності інтелігенції він ставить і майбутнє людства.

Виводячи залежність процесу гуманізації суспільства від піднесення рівня інтелектуальної активності, індустріалізм марно намагається довести, що за капіталізму має місце тотожність «наукової і гуманітарної сфер людської діяльності»<sup>6</sup>. Історичний досвід, і минулий і недавній, свідчить про те, що в умовах антагоністичного суспільного ладу активна діяльність в галузі науки призводить до соціального відчуження, дегуманізації такою ж мірою, як і діяльність у сфері матеріального виробництва.

Цілком зрозуміло, що концепція індустріалізму становить ідеологічне відображення деяких реальних характеристик сучасного соціально-економічного розвитку капіталістичної системи, що дістає обернену форму у буржуазній свідомості. Ця концепція не просто вигадала з нічого всі свої положення, а відобразила, природно, в спотвореному вигляді, такі риси сучасного буржуазного суспільства, як прогресуюче усупільнення виробництва у зв'язку з науково-технічною революцією, зростаючу економічну роль держави, впровадження в економіку елементів планування і, нарешті, модернізацію системи духовного і соціального маніпулювання в зв'язку з загостренням класових суперечностей.

Сучасні буржуазні соціологи, прагнучи компенсувати слабкість своїх теоретичних позицій, намагаються ретельніше розробляти засоби ідейно-психологічної боротьби, такі прийоми, які робили б вплив не тільки на людський розум, але й на почуття. Задля цього вони всіляко виправдовують державно-монополістичну організацію суспільства посилаючись на «об'єктивні» вимоги і турботу про «ефективність сучасного виробництва»<sup>7</sup>.

Захисники капіталізму охоче спекулюють на буржуазних і дрібнобуржуазних перекрученнях учення К. Маркса в дусі «техніко-економічного детермінізму», підмінюючи учення К. Маркса про капіталізм як систему приватновласницьких відносин тлумаченням капіталізму як системи максимально раціонального<sup>8</sup> підходу до управління матеріальним і духовним виробництвом. У результаті висунуто марксистом-ленінізмом завдання революційного перетворення капіталістичних відносин і створення соціалістичних форм суспільного життя підмінюється програмою налагодження найефективнішої організації виробничої, наукової і адміністративної діяльності в рамках буржуазної соціальної системи. Основною умовою соціального прогресу проголошується встановлення панування технократії, кваліфікованих чиновників-спеціалістів, ідеологічно і морально нейтральних. Спотворене в цьому дусі вчення Маркса подається як таке, що виправдує процес бюрократизації, яка зображується «вираженням техніко-економічного детермінізму», «необхідним результатом»<sup>9</sup> природноісторичного процесу розвитку виробництва і поглиблення поділу праці.

Сучасна буржуазна соціологія дедалі частіше виявляє схильність до «глобальних», як нині прийнято говорити, узагальнень. На зміну індивідуалізові європейського екзистенціалізму, який вміщував людину в ізольований мікроскос глибоко особистих переживань, поступово почали прокладати собі дорогу інші віяння буржуазної суспільно-політичної думки, які з зовнішнього вигляду, здавалося б, додали суто монадичний погляд на людину і з легкістю оперували таким поняттям, як «людство» з претензією на розроблення економічного, соціального і духовного аспектів розвитку останнього. Не останню роль у цій новій хвилі соціологічної генералізації відіграють різні вчення про «колективний характер» сучасного капіталістичного промислового виробництва та управління ним. Поняття «колективний характер праці»<sup>10</sup>, що використовується нині рядом відомих буржуазних філософів, соціологів і представників конкрет-

<sup>5</sup> Galbraith J. K. The Nature of Mass Poverty. Boston, 1979, p. 7.

<sup>6</sup> Richter H. Wissenschaft von der Wissenschaft. Stuttgart, 1981, S. 98.

<sup>7</sup> Parekh P. Marx's Theory of Ideology. London, 1982, p. 170.

<sup>8</sup> Ibid., p. 175.

<sup>9</sup> Woodward K. The Myths of Information: Technology and Postindustrial Society. London, 1980, p. 80.

<sup>10</sup> Ibid., p. 171.

них галузей знання, привертає увагу широких верств читаючої публіки в капіталістичних країнах, породжуючи нерідко псевдонаукові кривотлумачення, фантастичні припущення, апокаліптичні передбачення.

Пояснюється це передусім тим, що державно-монополістична організація в розвинутих капіталістичних країнах, особливо в США, неминуче зумовлює знеособлення, дегуманізацію зв'язків між людьми. В підсумку ці зв'язки виступають як суто функціональні, відчужені від трудящої людини, її інтересів, схильностей і потреб її розвитку як особи. Сама людина тут — тільки засіб для реалізації цілей якоїсь організації, в механізм діяльності якої вона включена. Об'єднуючи сотні людей у функціонально-організовані структури, державно-монополістичний капіталізм створює вельми своєрідну, мнимо «колективність» — бюрократичний сурогат колективності, який несе для людей, за висловом К. Маркса, «нові пута». Десятки і сотні мільйонів людей перетворюються на об'єкти бюрократичного примусу і контролю; поступово останнім дедалі більше підпорядковуються свідомість і поведінка людини.

У цих умовах перекручення марксистсько-ленінського вчення в душі «економізму» і «технократичного детермінізму» може призводити до дискредитації марксистських ідей в очах людей, які протестують сьогодні проти бюрократичного псевдоколективізму, але знайомих з марксизмом лише за фальсифікованих версій. Так, наприклад, протест проти буржуазного псевдоколективізму нерідко виступає у формі боротьби за реставрацію буржуазного, а частіше дрібнобуржуазного індивідуалізму у формі індивідуалістичного бунту проти всякої ідеї колективізму взагалі, і тим самим використовується антикомунізмом, який свідомо спрямовує цей бунт проти носіїв ідей справжнього колективізму — комуністичних партій. Проте, як відомо, саме марксисти, не обмежуючись критикою буржуазних форм організації, бюрократії і мнимої колективності, створюваної капіталізмом, ідуть шляхом революційного перетворення капіталістичного суспільства, створення нової, соціалістичної колективності. Така колективність — справжня асоціація вільних людей праці.

Останнім часом у буржуазній соціології на різні лади переспівується теза про те, що марксистсько-ленінський аналіз класової боротьби не може, мовбач, служити ключем для розуміння і пояснення складних відносин між соціальними групами в середній нинішньої структури розвинутого капіталістичного суспільства. При цьому певне зростання капіталістичної економіки у післявоєнний період і пов'язане з ним піднесення матеріального рівня життя деякої частини робітничого класу, відвойоване в гострих класових битвах, зміни в його складі і структурі внаслідок науково-технічної революції, критиків марксизму схиляють витлумачити таким чином, нібито робітничий клас сьогодні не є провідною революційною силою. Деякі буржуазні економісти і соціологи, особливо американські, намагаються довести, що на кінець XX ст. робітничий клас становитиме всього 3—4 % населення індустріально розвинутої капіталістичної країни і тому, мовляв, не може бути й мови про його провідну роль у суспільстві.

Сучасні буржуазні ідеологи вперто поширюють версію, згідно з якою з розвитком техніки і зміною економічних умов групи, які різняться за соціальним престижем, мають значно більше значення, ніж суспільні класи, і що відносини між цими групами є відносинами конкуренції і змагання, а не боротьби. Так, Р. Дарендорф у книжці «Нова свобода» стверджує, що у буржуазному суспільстві, яке він іменує «спіслякапіталістичним», «соціальні відносини у промисловості, в тому числі й індустріальні конфлікти, дедалі більше перестають домінувати над усім суспільством»<sup>11</sup>. Більше того, у спотвореному вигляді інтерпретуючи реальний історичний процес і видаючи бажане за дійсне, він пише, нібито «капітал і праця разом виникли, разом сьогодні управляють і разом будуть втрачати своє значення»<sup>12</sup>.

Якщо вірити американському економісту і соціологу Дж. К. Гелбрейту, авторові численних книг і статей з розроблення і здійснення методів державно-монополістичного регулювання економіки, то нині влада на капіталістичному підприємстві більше не належить буржуазії, оскільки, буцімто, «наявне радикальне переміщення влади» від власників до «техноструктури», тобто до певної асоціації людей, які мають «різні технічні знання, досвід та інші здатності, що їх потребують сучасна технологія і планування»<sup>13</sup>. Гелбрейт розвиває цю ідею і висновує, що влада над великою корпорацією ще більше

<sup>11</sup> *Dahrendorf R.* The New Liberty. London, 1975, p. 14.

<sup>12</sup> *Ibid.*, p. 27.

<sup>13</sup> *Galbraith J. K.* The Age of Uncertainty. Boston, 1977, p. 265.

роззосереджена, тому що техноструктура включає не тільки вищих менеджерів, але, в наступних своїх ярусах, також спеціалістів усякого роду, секретарів, клерків і друкарів, майстрів і бригадирів та, нарешті, рядових робітників. Усі ці групи, твердить він, мають владу. На внутрішніх (по суті — вищих) ярусах влада впливає із чисельниці, на середніх — із спеціалізованих знань, на зовнішніх (нижчих) — з великої чисельності і організованості в профспілках. «Дії корпорації є продукт інтенсивної взаємодії між цими ярусами»<sup>14</sup>. Така схема фактично затушовує соціальну природу і справжній характер контролю над сучасними монополістичними корпораціями.

Класовий характер концепції індустріалізму чітко виявляється і в розробленні численних соціально-політичних рекомендацій. Вплив на трудящих капіталістичних країн всевітньо-історичного досвіду будівництва соціалізму, зростання накалу класової боротьби пролетаріату змушують монополістичні кола до активізації своєї соціальної політики. Монополістичний капітал намагається здійснювати особливу програму заходів, яку буржуазні теоретики визначають як «інтегрування» робітничого класу в державно-монополістичну систему. Мабуть, у буржуазній соціології і політичній економії важко знайти іншу «тему», котра використовувалась би так посилено і розроблялась так інтенсивно. Проповідь «спільності інтересів праці і капіталу», соціального гуманізму, «людських відносин» — саме на цій ідеологічній платформі об'єднуються і численна армія прислужників монополії і багато тред-юніоністських, а також реформістських діячів.

Але за пишними формулами і деклараціями приховуються цілком утилітарні, класово-практичні інтереси: капіталісти використовують зростаючі можливості і ресурси для посилення експлуатації праці, застосовуючи з цією метою найвитонченіші методи. Одним з універсальних прийомів соціальної політики буржуазії є протиставлення різних загонів армії найманої праці одного одному. Той же метод поширюється на визискуванні маси дрібних власників, серед яких посилено насаджуються шовінізм і націоналізм, упереджене ставлення до робітничого класу, антисоціалістичні передсудди. Останнім часом дедалі більше використовується особлива система впливу на молодь. За всієї різноманітності способів цього впливу їх об'єднує спільна мета — скомпрометувати принцип класової боротьби і замінити його принципом боротьби поколінь. Розрахунок цієї установки цілком укладається в стару як світ формулу: розділяй і владаруй.

Простежуючи еволюцію практичних і соціально-психологічних рецептів буржуазних соціологів у галузі соціального маневрування, не можна не помітити їхнього потягу до старого міфу «про рівні можливості і щастя»<sup>15</sup>. Цим міфом пропінати пропаганда праці, дослідження вчених, біографічні нариси і популярне читиво, що видаються не тільки в США, але й в інших країнах «вільного світу». Цей міф був покладений в основу сотень «романтичних історій», бульварної макулатури, безлічі кінофільмів і телепередач. На ньому виховують молоде покоління і ним втішають старість. Ням пронизана демагогія буржуазних партій. Ним, нарешті, присягаються президенти і прем'єр-міністри західних країн, заявляючи, що охоронятимуть «історичні права», обіцяні капіталізмом ще на зорі його історії.

Чому ж такий живучий цей міф, чому він усе ще перебуває на озброєнні в буржуазних соціологів? Адже реальне життя, досвід багатьох поколінь заперечують «панівну «міфологію», згідно з якою нерівність — це не класова категорія, а особиста: у своїй бідності, нібито, винний сам бідняк і гідний він зовсім не жало, а мало не громадського осуду. Виявляється, в Америці бути бідним — злочин, — із сарказмом говорить уже згадуваний Гелбрейт. В Америці, пояснює він, бідність викликає презирство. Скільки душевних мук, ганьби, відчуженості відчувають ті, хто виявився за «межею бідності». Їх обходять стороною. Вони — «прокажені».

Не можна, втім, казати, що міф про рівність застий у раз і назавжди заготовленої йому формі. Навпаки, його гучно модернізують, старанно примірюючи до кожної нової історичної ситуації. Наприклад, десятиліттями буржуазні соціологи намагались «спростувати» В. І. Леніна, який здійснив науковий аналіз закономірностей процесу з'єднання капіталу з буржуазною державою, формування державно-монополістичного капіталізму. Сьогодні буржуазні ідеологи вже не можуть не визнати збільшення дер-

<sup>14</sup> Ibid., p. 270.

<sup>15</sup> Goldthorp J. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. Oxford, 1980, p. 70.



жавного втручання в економіку, але намагаються заперечувати, що за капіталізму таке втручання приводить до зрощування монополій і держави, результатом чого є посилення експлуатації і безправності трудящих.

Особливим об'єктом теоретичних спекуляцій буржуазних соціологів і економістів є економічне програмування, тобто складання програм економічного розвитку в деяких капіталістичних країнах, які ототожнюються буржуазними теоретиками з плануванням народного господарства в країнах соціалізму. Хід їхніх міркувань приблизно такий: в економічно розвинутих країнах Заходу посилюється тенденція до планування, централізованого прийняття рішень, завдяки чому їхня економіка стає дедалі організованішою. В економічно ж розвинутих соціалістичних країнах, неможливо, відмовляються від колишніх централізованих методів планування на користь розвитку ринкових відносин, тобто відбувається, мовляв, «депланування», внаслідок цього ті і ті країни мовби ідуть назустріч одні одним.

Дійсність викриває брехливість таких міркувань, неспроможних з теоретичного погляду і реакційних — з класово-практичного. З того, що в деяких капіталістичних країнах вводиться державне програмування, аж ніяк не випливає, що їхня економіка стає організованою. Програми економічного зростання — не запровадження планової системи, а всього лиш поєднання економічних прогнозів з деякими прямими або непрямыми заходами держави для регулювання економіки шляхом впливу на рівень і розміри монополістичного прибутку. Ці програми є всього лиш рекомендаціями, зовсім не обов'язковими для монополій.

Програмування не в змозі звільнити капіталістичні країни від хронічних криз, від різного роду економічних спадів, що вони для них характерні. За один з прикладів останнього часу, який показує безплідність спроб буржуазної держави створити «безкризовий капіталізм», можуть правити потрясіння, що їх переживає нині економіка США, ФРН, Італії та інших капіталістичних країн, безробіття в яких уже давно перевищило за 17 мільйонів чоловік. І жодні системи «глобального регулювання» або «структурно-політичного підходу»<sup>16</sup>, на які покладають свої надії буржуазні соціологи, не можуть ліквідувати джерел і причин кризових процесів, які становлять пряме породження панівних капіталістичних суспільних відносин. Буржуазні соціологи у викривленому вигляді трактують і процеси, що відбуваються нині в розвинутих капіталістичних країнах у галузі розподілу національного продукту. Вони силкуються довести, нібито в капіталістичних країнах відбувається «рівнювання в доходах», іде процес «розмивання» власності магнатів капіталу, а сам капіталізм набуває рис «народності». Як доказ використовується зростання числа акціонерів у країнах розвинутого капіталізму. Життя спростовує цей міф, широко рекламований імперіалістичною пропагандою. Насправді дрібні акціонери не відіграють жодної ролі в управлінні корпораціями (акціонерними товариствами). У США 1,6 % всього населення володіє більш як 80 % всіх акцій: «2000 сімейств» безпосередньо контролюють близько 2000 найбільших корпорацій США. При будь-якому погіршенні біржевої кон'юнктури, як це відбувається нині в західних країнах, дрібні власники втрачають свої акції, які переходять у власність магнатів капіталу.

«Політика доходів», здійснювана правлячими колами капіталістичних країн, призводить до «заморожування» заробітної плати, незважаючи на зростання цін та інфляції. У США, наприклад, тільки за минулий рік ціни зросли в середньому на 6 %, значне збільшення цін було в Англії, ФРН та інших західних країнах<sup>17</sup>.

Утім, нерівність в оплаті праці, розподілі національного доходу — це тільки «видима частина айсберга». Капіталізм не гарантує людині права на працю, відпочинок, освіту, медичне обслуговування, житло. Переважна більшість бідних, незважаючи на міф про «рівність», не можуть і мріяти про університети і коледжі, тимчасом як багатим не обов'язково учитися, щоб дістати диплом. Дипломи багатьох вищих навчальних закладів США за круглу суму можна одержати прямо поштою.

У галузі охорони здоров'я становище не краще. З метою скорочення дефіциту бюджетного балансу закривається дедалі більше громадських лікарень. Ціни ж у платних госпіталах підскочили до фантастичного рівня і становлять у середньому 250 доларів на день, що не по кишені не тільки біднякам, але й середньому американцеві.

<sup>16</sup> Adam H. Brauchen wir eine neue Wirtschaftspolitik? Köln, 1977, S. 122.

<sup>17</sup> Wirtschaftswissenschaft, 1982, 10, Berlin, 1216.

Визначаючи деякі факти економічної нерівності, буржуазна соціологія робить наголос на якійсь «соціалній рухомості», яка, мовляв, властива капіталізму нашого часу. Так, скажімо, буржуазний соціолог Ч. Тавел у нещодавно виданій книжці «Третя промислова доба», розвиваючи характерні риси буржуазного менеджменту 70-х років, коли «усунення невизначеності» було проголошене «вирішальним фактором корпоративного успіху», твердить, що в сучасну добу промислового розвитку відбудеться певне повернення до ери підприємливості, коли «організована людина буде озброєна останніми досягненнями буржуазної економічної науки і менеджменту, щоб не тільки успішно управляти своїм бізнесом, але й «зазирати в майбутнє»<sup>18</sup> своєї компанії і всієї капіталістичної економіки.

На підтвердження своєї концепції автор книжки наводить модель розвитку капіталістичної фірми, на чолі якої стоятиме «корпоративний стратег»<sup>19</sup>. Природно, цей «стратег» не належить до представників робітничого класу — «сних комерців». Йтися може лише про «соціалну рухомість всередині буржуазної підприємливості та її еліти. Болото злиднів міцно утримує свої жертви. За офіційними даними, із ста бідних сімей тільки сім виборуються із злиднів. Але при цьому треба враховувати і зворотний процес — зростаюче безробіття, інфляція, постійно поповнюють армію бідняків.

Не менш викривлених форм набуває ідейна криза індустріалізму і тоді, коли її представники заперечують саму можливість досягнення достатку і гальванізують неомальтузіанство, зокрема в теорії «нульового зростання». Прибічники цієї теорії мимохіть визнають, що капіталізм неспроможний забезпечити швидкий і стійкий розвиток виробництва без загострення кризових процесів в усіх галузях буржуазного суспільства. В концепції «нульового зростання» фактично міститься формальне визнання різкого загострення основної суперечності капіталізму, несумісності швидкого прогресу продуктивних сил суспільства і збереження системи капіталістичних виробничих відносин. Однак це визнання використовується не для пошуків шляхів прискорення розвитку в інтересах народу, а для винайдення засобів врятування збанкрутілого капіталізму.

Теоретики «нульового зростання» вбачають причину загострення суперечностей в економічному зростанні як такому, тобто в самому факті розвитку продуктивних сил, а не в приватнокапіталістичній формі присвоєння результатів праці.

Більше того, буржуазні соціологи фальсифікують сутність соціалістичних відносин, що ґрунтуються на загальнонародній, державній власності на засоби виробництва. За твердженням Гелбрейта, соціалістичні відносини є «згубними» для всіх країн, особливо для «країн третього світу»<sup>20</sup>. Тому як засіб послаблення і усунення суперечностей пропонується уповільнити розвиток продуктивних сил суспільства, а не ліквідувати справжню їх причину — експлуатацію робітничого класу. Переживаючи глибоку ідейну кризу, буржуазна соціологія закриває очі на те, що припинення розвитку продуктивних сил призведе до ще більшого загострення соціально-класових суперечностей капіталістичного суспільства.

Отже, ідейна криза сучасної буржуазної соціології визначається історичною безперспективністю капіталістичного способу виробництва і прогресом соціалістичної системи господарства, що йде йому на зміну. Вона випливає з тієї вирішальної обставини, що реальний хід історичного розвитку суспільства суперечить корінним класовим інтересам буржуазії. З цієї причини її ідеологи не можуть висунути нових, продуктивних ідей у галузі суспільної науки. Світовий революційний процес, епохальні досягнення світової соціалістичної системи господарства крок за кроком вибивають ґрунт з-під ніг буржуазної апологетики, дедалі яскравіше підтверджують правильність наукового аналізу тенденцій суспільно-історичного процесу, даного марксизмом-ленінізмом.

Наукова неспроможність і безплідність індустріалізму як концепції суспільного розвитку пояснюються не окремими прорахунками того чи того теоретика, а неправомірністю спроб підняти розв'язання фундаментальних проблем, з якими зіткнулося сучасне буржуазне суспільство, окремими реформами і технічними вдосконаленнями. Історичний досвід людства свідчить, однак, про те, що справжнє розв'язання даних проблем можливе в результаті докорінної ломки буржуазної державної машини, самих устоїв, на яких тримається капіталістична суспільна система. Саме це і не бажають визнавати

<sup>18</sup> *Tavel Ch. The Third Industrial AGE. Oxford, 1980, p. 18.*

<sup>19</sup> *Ibid., p. 15.*

<sup>20</sup> *Galbraith J. K. The Nature of Mass Poverty., p. 36.*

ідеологи індустріалізму, даремно намагаючись продовжити історичний мандат відживаючому соціальному ладові.

Прогрес реального соціалізму спростовує ці апологетичні викрутки сучасної буржуазної соціології, яка намагається увіковічити капіталістичні порядки. «Ми, радянські комуністи, пишаємося своєю приналежністю до найвпливовішої ідейної течії в усій історії світової цивілізації — марксизму-ленінізму. Відкритий усьому найкращому, передовому, що є в сучасній науці і культурі, він перебуває сьогодні в центрі духовного життя світу, володіє умами мільйонів і мільйонів людей. Це ідейне кредо висхідного класу, який визволяє усе людство. Це філософія соціального оптимізму, філософія сучасного і майбутнього»<sup>21</sup>.

\* \* \*

Происходящее в настоящее время резкое обострение общего кризиса капитализма существенно влияет на эволюцию буржуазного общественнознания. Крах идейно-теоретических построений, выработанных буржуазной апологетикой на предыдущих этапах, обусловил поиски новых идеологических средств, призванных смягчить или хотя бы затушевать негативные социально-экономические следствия научно-технической революции в современном капиталистическом обществе. Общей особенностью всех буржуазных концепций, созданных в это время, является установка на реформирование существующей государственно-монополистической системы.

Важное место в системе этих теоретических построений занимает концепция индустриализма. Искажая реальное содержание таких основополагающих категорий конкретно-исторического анализа, как движущие силы, характер и критерии общественного развития, представители этого направления буржуазной апологетики предлагают индустриалистскую интерпретацию собственно социальных проблем. В результате поставленная реальным ходом истории задача революционного преобразования капиталистических отношений подменяется программой наиболее эффективной организации производственной, научной и административной деятельности в рамках существующей буржуазной системы.

Практика общественного развития убедительно показывает реакционный характер, несостоятельность и бесплодность этих попыток адептов индустриализма, стремящихся увековечить капитализм. Решение сложнейшего комплекса проблем и противоречий, в которых запуталось современное капиталистическое общество, требует осуществления не технической, а социальной революции, в ходе которой происходит коренная ломка буржуазной общественной системы.

<sup>21</sup> Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 28—29.

П. Г. ГОПЧЕНКО

## «ТЕОЛОГІЯ НАДІЇ» ЯК МОДЕЛЬ МАЙБУТНЬОГО В НЕОПРОТЕСТАНТИЗМІ

Неухильне зростання могутності соціалістичних країн, розширення і зміцнення робітничого руху, дальше згуртування сил демократії, миру і прогресу в усьому світі — характерна риса нашого часу, провідна його тенденція. Цій тенденції імперіалізм марно прагне протиставити не тільки відверту демонстрацію сили, особливо характерну для політики адміністрації Р. Рейгана, але й витончену тактику ідеологічного маніпулювання свідомістю мас. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що в сучасному протистоянні двох протилежних соціально-економічних систем, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму відбувається істотне загострення ідеологічного протистояння двох полярно протилежних світоглядів. «Йде боротьба за умі і серця мільярдів людей на планеті»<sup>1</sup>. Підривна імперіалістична пропаганда намагається використо-

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 7.

увати у цій боротьбі будь-які засоби, включаючи наклепи і брехню на соціалістичний лад, ідеологічний тиск і маневрування, соціальну демагогію і духовне одурманення людей, спекуляції на релігійних потребах і почуттях віруючих.

У намаганнях монополістичної буржуазії опорочити реальний соціалізм і науково-теоретичну основу його побудови — марксистсько-ленінську ідеологію, віддавна використовується реакційна писанина релігійних «теоретиків». Відомо, що за прямою участю і під ідеологічним контролем «отців-іезуїтів» та деяких світських організацій католиків масовими тиражами публікуються монографії, брошури, навіть підручники, де у вивому дзеркалі постає соціалістична дійсність, станoviще релігійних об'єднань в умовах гарантованої соціалізмом справжньої свободи совісті, спотворюється духовний світ радянської людини. Водночас значно активізується, особливо останнім часом, пропаганда і нав'язування всіляких норм «християнського» способу життя, релігійних міфів і біблійних догматів, що підступно рекламуються як основа суспільних порядків, високої моральності і миру «в серцях людей» та між народами. В центрі названих теоретизувань і ідеологічних кампаній перебувають зусилля релігійних діячів узгодити канонізовані церквою біблійні положення з даними сучасної науки, пропаганда давно скомпрометованих суспільною практикою ідей класового співробітництва та недоторканості приватної власності.

У своїх діях апологети монополістичного капіталу вдаються до маскуванню своїх справжніх намірів, звертаючись до послуг соціал-реформістів і ревізіоністів, прихованих клериків, ліберальних і навіть «лівих» теологів. З метою підтримання соціальної стабільності, класового «миру» ідеологи буржуазії барвисто розмальовують фасад капіталістичного суспільства в привабливі кольори, культивують утопії. Намагаючись охопити своїм впливом найширші кола суспільства, вони посилено експлуатують релігійні почуття і уявлення певної частини населення. В останньому випадку на перше місце висуваються теологічні моделі майбутнього, в ході розробки яких культивуються все нові міфи, продовжується нескінченна дискусія навколо надуманої проблеми «надісторичного» ідеалу, що нібито є кінцевою метою людства.

З огляду на це стає зрозумілим ажіотаж, штучно підтримуваний на Заході навколо теоретичної спадщини ревізіоніста Ернста Блоха, зокрема його книги «Принцип надії», в якій дається перекручене тлумачення сутності соціального утопізму. Поняттю «надія» цей відступник від марксизму надав містичного відтінку, бо воно ототожнювалося з найглибшими, незбагненими прагненнями людини до осягнення надприродного ідеалу. В його інтерпретації християнське вчення про «кінець світу» і «тисячолітнє царство», вся біблійна апокаліптика підносять мрію про кращий соціальний устрій на таку висоту, з якою не може зрівнятися навіть утопічна думка попередніх епох у її найдосконаліших виявах.

Зрозуміло, що такий підхід до джерел соціального утопізму цілком влаштовує тих протестантських теологів, які силкуються надати популярності своїм формулам майбутнього суспільства, прагнучи зміцнити «наукову» вірогідність своїх писань з допомогою посилань на авторитетні філософські джерела. Г. Кімерле (ФРН), що присвятив аналізу «Принципу надії» Е. Блоха спеціальний трактат, з захопленням пише про те, як у згаданій праці висвітлюється проблема християнських очікувань «раю божого», месіанізму, есхатології<sup>2</sup>. Але це не просто констатація фактів: загравання з релігією колишнього марксиста використовуються теологами для маніпулювання свідомістю тих трудящих, які ще не стали на позиції матеріалістичного світосприймання.

Зрештою тут простежується загальна ідеологічна спрямованість імперіалістичної пропаганди на максимальне використання в політичних цілях науково безпідставних, безпорадних і плутаних писань «неомарксизму», покликаних позбавити робітничий клас передової, революційної теорії. В цьому контексті цілком зрозумілим є підвищений інтерес певної частини теологів і буржуазних політиків також до писань іншого ревізіоніста — Роже Гароді, що висловлював готовність в процесі діалогу між марксистами і християнами дати позитивну оцінку релігійному проникненню в трансцендентні таємниці прийдешнього. Схема тут примітивна. Шляхом схоластичних маніпуляцій, далеких від справжньої науки логічних конструкцій релігійні уявлення про трансценденцію перетворюються в есхатологічну проблему, проблему «передбачення майбутнього

<sup>2</sup> Kimmeree H. Die Zukunftbedeutung der Hoffnung. Bonn, 1966, S. 167—180.

стану суспільства, настання якого стане нібито діалектичним подоланням сучасного стану»<sup>3</sup>.

Містичне перенесення в майбутнє, ясна річ, не має нічого спільного з послідовною, наполегливою боротьбою народних мас за «реальний новий світ». Саме ця левизначність, абстрактність суспільного ідеалу в схемах сучасних ревізіоністів і влаштовує релігійних «пророків», що одурманюють віруючих мареннями про есхатон — фантастичне царство боже за межами історії. Висувається абсурдна теза про те, що надія на краще майбутнє слугує «містком» між науковими і релігійними уявленнями про суспільні перспективи, хоч кожній неупередженій людині зрозуміло, що в одному випадку йдеться про реальне прийдешнє, а в другому — примарне. Свій розрахунок протестантські теологи будують на деформованості релігійної свідомості. Береться до уваги і той факт, що для частини віруючих тверда надія на здійснення найзаповітніших мрій стає частиною складного світоглядного стереотипу, в якому співчуття до прогресивних суспільних перетворень поєднуються з ілюзіями про особливу роль євангелістських повчань в формуванні нового суспільного устрою, про універсальний характер релігійних пророцтв.

Безперечно, саме тут криється одна з причин того, що вже в першій половині 1960-х років значного поширення на Заході набувають протестантські інтерпретації «принципу надії» Блоха. Не лишається осторонь цього питання і теологія католицизму. Формується так звана теологія надії, яка розглядає прогрес суспільства з погляду християнських пророцтв про здійснення позаісторичного ідеалу «божого царства». Щоправда, не обходиться мовчанням і наявність певних змін в соціальній дійсності, зокрема тема революційних перетворень. Проте вона наповнюється принципово іншим змістом. Прибічники «теології надії» розглядають революцію «не в її соціальному аспекті, а як всяке радикальне перетворення існуючого. Може йтися, отже, про технічну, кібернетичну, чи біологічну революцію, про те, що сучасна людина живе в умовах, коли всі сторони життя швидко розвиваються»<sup>4</sup>.

У нашій науковій літературі становлення і розвиток «теології надії» найчастіше і майже винятково пов'язується з ім'ям відомого західнонімецького теолога Ю. Мольмана. Справді, ця концепція набуває у нього найбільш розвинутої і викінченої форми. Однак майже одночасно з ним «теологію надії» розробляли Дж. Смарт (США), зайнятий «осучасненням» ветхозавітних текстів, а також Г. Голльвітцер (ФРН), який прагнув надати своїм поглядам широкого екуменічного звучання.

З самого початку представники нової теологічної школи намагалися надати теофутурологічним маренням оптимістичного відтінку. З похмурого пророцтва про близьку загибель світу біблійна есхатологія у Смарта трансформується в учення про надію. Проте він не розраховує на широку підтримку навіть прикрашених схем «останніх часів». Для нього є фактом популярність секуляризованих уявлень про перспективи людства. Як визнання глибокої кризи релігійного світогляду звучить його теза про те, що «людина творить своє власне майбутнє», не шукаючи прийдешнього у бога, не розуміючи есхатології<sup>5</sup>. Надія на потойбічне блаженство, на його думку, живе на периферії життя — у тих, хто розчарувався, хто відчуває себе приреченим, чекає смерті, звертаючи погляди до всевишнього.

Не варто заперечувати, що відчай, страх перед майбутнім породжують ілюзійні сподівання на можливість потойбічного спасіння. Як слушно зауважив К. Маркс, «...релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила»<sup>6</sup>. Релігія віддавна паразитує на стражданнях і горі людей. Але це зовсім не означає, що культивування марних надій може бути соціально корисним діянням. Людина плекає нездійсненні мрії тоді, коли реальна дійсність стає чужою і ворожою їй, коли атмосфера експлуататорського суспільства примушує віруючого шукати вихід в мареннях про «боже царство».

І хоча есхатологія у Смарта формально пов'язана з історією, зв'язок цей — ефемерний, бо не можна перекинути «місток» між реальним світом і уявним, тобто тим,

<sup>3</sup> Бауэр И., Липерт А. Коварная проповедь ренегата, или крутой поворот Р. Гароди. М., 1973, с. 83.

<sup>4</sup> Див.: Гараджа В. И. Социальная революция и христианская теология. — В кн.: Атеизм и религия в современной борьбе идей. Киев, 1975, с. 92.

<sup>5</sup> Smart J. D. The Old Testament in dialogue with modern man, Philadelphia, 1964, p. 105.

<sup>6</sup> Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 384.

що існує лише в фантазмагоріях віруючих. Есхатологія веде людину на манівці нерелевних уявлень про майбутнє, перешкоджає їй в боротьбі за революційне оновлення планети. Вона по суті позбавляє людство будь-яких перспектив, бо кладе кінець історії. А тому твердження Смarta про те, що «історія і есхатологія — то два крила сучасності»<sup>7</sup>, є не чим іншим, як схоластичною спекулятивною конструкцією, що не має нічого спільного зі справжнім розгортанням подій. Йдеться знову ж таки, попри застереження Смarta, про пасивне очікування прийдешнього «кінця світу», що нібито ознаменує перехід людства в інший, блаженний стан.

Зближення теології з дійсністю, яке прагне реалізувати Смарт, залишається нездійсненим задумом, бо релігійне світосприймання руйнується під могутнім натиском соціального і науково-технічного прогресу. З цієї ж причини стають безперспективними і всякі спроби радикальної модернізації ветхозавітних пророцтв, пристосування їх до дійсності ХХ ст. Ностальгія за минулим і відсутність історичної перспективи змушує до міфотворчості, до перекручень історичних фактів, що ми їй подибуємо, коли Смарт, наприклад, нарікає, що заміна есхатології «секуляризованою надією» позбавляє людське життя якогось вищого сенсу. Нарешті, він втрачає всяке почуття реальності, проголошуючи корисність нового «снитезу» есхатології з історією. В прихованій формі прославляється повернення до теократичних порядків, до небаченого насильства над людською свідомістю. Тільки так можна розцінити твердження Смarta, згідно з якими «історія із значенням», що народилася в стародавньому Ізраїлі, була продуктом есхатологічної віри, тоді як новітній історії, яка потіснила віру, загрожує небезпека «стати безцільною й пустою і нескінченно обертатися в марних циклах»<sup>8</sup>. Отже, мета екскурсу в стародавні часи полягає не в відтворенні забутих чи втрачених сторінок «біблійної історії», а в нав'язуванні ідеї про те, що людство не повинно забувати свого «кінцевого поклонання» і потойбічних перспектив.

Зрозуміло, що така тенденція загрозувала прискореним демаскуванням справжніх соціальних задумів творців нової теологічної школи. Адже навіть серед ортодоксальних християн все менше бажали пов'язувати всі сподівання з позаісторичним «відродженням». Мабуть тому в «теології надії» невдовзі виразно проступило прагнення надати релігійним маренням більш «приземленого» характеру. В цьому контексті відбувається звернення до започаткованої німецьким теологом-антифашистом Д. Бошхофером, традиції, яка проголошує неминучість «все нових реформаций християнства»<sup>9</sup>. Активізація цієї тенденції збігається з початком особливо інтенсивної переорієнтації всієї системи поглядів неопротестантизму на проблеми майбутнього суспільства і майбутнього релігії, з пошуками шляхів більш енергійної, ніж донині, адаптації церкви до реального історичного процесу. За вихідний рубіж тут береться комплекс темпоральних уявлень віруючих, оскільки в поглядах на минуле, сучасне і, особливо, майбутнє досить швидко і виразно проявляються зміни в свідомості найширших верств населення.

Притягальна сила майбутнього набуває в «теології надії» рис таємничого «майбутнього-бога», стає втіленням трансцендентного. Йдеться, зрозуміло, про світогляд віруючого, на який впливає не лише церква. Не слід забувати, що викривлене уявлення про те, що чекає нас за горизонтом сучасності, культивується і буржуазною ідеологією, зокрема футурологією, представники якої намагаються сконструювати і обґрунтувати «некомуністичне майбутнє»<sup>10</sup>.

Специфічною особливістю релігійної свідомості, однак, є те, що навіть при найрадикальнішій трансформації окремих уявлень вона лишається в полоні одних і тих же догматів. Це стосується і теологічних схем. Не є винятком щодо цього також концепція Мольтмана, який твердить, ніби «якісно нове» розуміння майбутнього ще і в наші дні репрезентовано в Христі. Суть питання зводиться до «перетворення» метафізичних і екзистенціальних інтерпретацій християнської віри згідно з духом нашого часу в уявлення, пов'язані з «активною» надією. «Активність» тут між іншим — суто умовне поняття. Вона не спрямована на перебудову світу. Її найбільш повним виявом є фанатичне прагнення до «зустрічі» з богом, пристрасне сподівання надприродного втручання в людські справи.

<sup>7</sup> Smart J. D. Op. cit., p. 105—106.

<sup>8</sup> Ibid., p. 115.

<sup>9</sup> Moltman J. Das Volk des kommenden Christus. — Evangelische Kommentare, 1979, Stuttgart, Nr. 4, S. 197.

<sup>10</sup> Шахназаров Г. Х. Фiasco футурологич. М., 1979, с. 5.

Мольтман, правда, враховуючи, що наголос на трансцендентній сутності майбутнього вже не влаштовує деяку частину віруючих, що беруть участь в революційній боротьбі за нове суспільство, в прогресивних рухах, прагне до зближення потойбічного, есхатологічного з земним. Початком прийдешнього блаженства оголошуються земні звершення людей. Від схоластичних дискусій він робить спроби перейти до аналізу реальних суперечностей, властивих монополістичному капіталізму, до визначення місця протестантизму в боротьбі, наприклад, народів Латинської Америки за краще майбутнє. Але єдиною перспективою остаточного визволення людства від всілякого гніту все ж вважається «боже царство» за межами історії.

Утопічну спробу перекинути мости від об'єктивно існуючого світу в ілюзійний робить і інший протестантський теолог В. Панненберг, для якого вирішальним аргументом на користь «теології надії» є «приклад» чудесного воскресіння Христа із мертвих. Отже, сподівання на радикальні соціальні перетворення пересуваються на задній план, а в центрі надії опиняється міф. Панненберг занепокоєний тим, що новітня історична думка «більше не прагне» бачити в богові й Біблії якогось містичного зв'язку з історією, прогресом людства. На його думку, єдність минулого, сучасного і майбутнього, хід історичного процесу загалом можна зрозуміти тільки з допомогою християнського переказу<sup>11</sup>.

Ототожнення трансцендентного з майбутнім, а майбутнього — з богом створює тільки ілюзію «сучасного» розв'язання важливих соціальних проблем. До речі, це змушені визнати і окремі ідеологи протестантизму, погодившись з тим фактом, що «найприземленіші» неофіналістські моделі мають есхатологічний підтекст. Ідеологічна спрямованість новітніх пророцтв, в свою чергу, має антикомуністичне підґрунтя: вона продиктована ворожим ставленням впливових адептів «теології надії» до марксистсько-ленінської теорії наукового передбачення, запереченням всякої можливості цілеспрямованого, планового керівництва розвитком суспільства, ігноруванням соціалістичної перспективи людства.

Тенденційність такого підходу стає особливо помітною, коли одночасно з припущенням ролі планомірних начал в житті суспільства підноситься на щит формування громад за релігійною ознакою, на основі переконання в реальності «божого царства». Йдеться про дезорієнтацію трудящих, прищеплення поваги до «встановленого богом» порядку і насамперед про недоторканість приватної власності. Основну перевагу релігійної надії Мольтман вбачає в тому, що вона виникає на ґрунті віри в надприродне і пов'язана з таким майбутнім, яке є «божим», не залежить від людських накреслень<sup>12</sup>, тобто есхатологічним феноменом. Тут ми знову повертаємося до вихідних положень християнської соціальної доктрини, що розглядає історичний рух як поступове втілення божих «задумів».

Мольтман все ж розуміє безперспективність пропагування суто трансцендентного «раю»: дуже скомпрометованою в останні століття виявилась ідея посмертної компенсації за страждання, надто прозорим був її зв'язок з інтересами експлуататорських класів. Слідом за Тейяром де Шарденом він готовий екстраполувати в майбутнє окремі тенденції теперішнього розвитку суспільства. Маючи на увазі цю особливість концепції Мольмана, англійський теолог Н. Юнг пише, що провідний адепт «теології надії» розглядає есхатон не поза історією, а як кульмінаційний пункт світової історії<sup>13</sup>. Християнській надії тут відводиться роль «облагороджуючого», «надихаючого начала» в потоці людських поривань до майбутнього.

Отже, робиться спроба знайти ще один аргумент у виправданні християнства як сили, що нібито не чує і земним інтересам людей, і їм моральною опорою, інакше кажучи, — допомагає нашим сучасникам зберегти віру в майбутнє, знайти мужність в боротьбі за недосяжні цілі. За цією спробою криється намагання дезорієнтувати маси, перекреслити значення і сенс боротьби за революційну перебудову світу. Ставиться під сумнів доцільність перетворюючої діяльності багатомільйонних мас трудящих. Свого часу Ф. Енгельс звернув увагу на хибність всієї християнської концепції історичного процесу. Його думки актуальні і в контексті аналізу новітніх схем блаженства «обраних». Християни, «збудувавши особливу «історію царства божого», — писав Ф. Енгельс, — вважають, що дійсна історія ніякої внутрішньої значимості не має, і визнають

<sup>11</sup> Pannenberg W. Was ist der Mensch? Göttingen, 1976, S. 103.

<sup>12</sup> Modelle der Gesellschaft von Morgen. Göttingen, 1966, S. 72.

<sup>13</sup> Jung N. Creator, creation, and faith. London, 1976, p. 148.

цю значимість тільки за своєю потойбічною, абстрактною і до того ж ще вигаданою історією; заявляючи, що людський рід досягає завершення в їх Христі, вони приписують історії уявну кінецьву мету, нібито досягнуто Христом; вони обривають історію посеред її розвитку і вже через це, заради послідовності, повинні видавати дальші вісімнадцять століть за дике безглуздя й цілковиту беззмістовність»<sup>14</sup>.

Ухиляючись від прямої конфронтації з наукою, Мольтман, як і немало інших протестантських теологів, прагне надати релігійно-філософським концепціям форми морально-етичних, «стабілізуючих» суспільство вчень. Дотримання евангельських заповідей проголошується як головна запорука прийдешнього здійснення людських надій, що нібито допомагають «пережити» стресові ситуації, бурхливі темпи соціальних змін, а насправді — примиритися з поневоленням і експлуатацією, занурившись у світ ілюзій. Так званий третій вимір християнства, на думку Мольтмана, відкритий ним у теологічному вченні про надію<sup>15</sup>, при уважному аналізі виявляється тільки ще одним варіантом релігійного пророцтва про майбутнє блаженство тих, що дотримуються християнських моральних засад і гідні «ласки божої». Демагогічний характер цієї концепції не може замаскувати і постійне підкреслення «реальності» і «актуальності» царства божого. Не випадково, есхатон як «перспектива і горизонт врятування людства» рекламується як основний компонент надії<sup>16</sup>.

Теофутурологічні моделі майбутнього здобули певну популярність почасти в руслі досить «модного» напряму сучасної буржуазної футурології, пов'язаного з ілюзіями ліберального реформування капіталізму. Про це свідчить, зокрема, альянс деяких течій сучасної соціальної теології з «неомарксизмом», ідеологією «нових лівих». Встановленим фактом, наприклад, є запозичення Мольтманом окремих положень маркузеанства<sup>17</sup>. В його публікаціях 1970-х років відчувається вплив західнонімецької школи філософської антропології. Так, в книзі Мольтмана «Людина» (1971) складний світ нашого сучасника, проблеми науково-технічного і соціального прогресу розглядаються в релігійно-антропологічному дусі, а соціальна активність особистості виступає в деформованому вигляді.

Підхід, характерний для буржуазної антропології, відчувається і в ставленні до людини як пасивної істоти, орієнтованої на невизначені «очікування» і підсвідомі сподівання. В процесах складних психічних трансформацій Мольтман, зрозуміло, шукає певний релігійний підтекст, але при цьому послуговується термінологією і прийомами, притаманними сучасним філософським школам, не виключаючи і екзистенціалізму.

Найбільшого розголосу «теологія надії» набула в середині 1960—1970-х років, коли певний час спостерігалось деяке пожвавлення ділової активності на Заході, а утопію «безкризового» розвитку капіталізму в епоху науково-технічної революції підтримувала частина як філософів, так і теологів. Зрештою, і початок поширення цієї концепції значною мірою пояснюється піднесенням оптимістичних настроїв серед віруючих, що змогли скористатися плодами відносно високого матеріального «стандарту». Мольтман визнає, що індустріальний «бум» в 1960-ті роки викликав серед християн хвилю надій на близьке здійснення «тисячолітнього царства» добробуту і розквіту. «Технічний хіліазм» розцінювався деякими екуменістами як реалізація християнської надії, а сама технічна епоха як приховане царство Христа<sup>18</sup>.

Однак і в цей період капіталізм був далекий від «класового миру». Його хижачка природа лишалася незмінною, а соціальні наслідки науково-технічної революції породжували і так зване технологічне безробіття, і отруєння природного середовища, і посилення впливу воєнно-промислового комплексу. Саме тому Мольтман намагається залишити поле для маневрування: він не хоче зв'язувати себе рамками однозначного трактування технічного прогресу, підкреслюючи, що паралельно і одночасно з ейфорією з'являється «технічна апокаліптика». На його думку, ситуація визначається як вкрай суперечлива. Але корені цієї суперечливості він шукає не в соціальних відносинах, не в розстановці класових сил, а в гріховності самого людського роду. Теологія і тут стоїть

<sup>14</sup> *Енгельс Ф.* Становище Англії. Томас Карлейль. «Минуле і сучасне». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 554.

<sup>15</sup> *Moltman J.* Das Experiment Hoffnung. München, 1974, S. 7.

<sup>16</sup> *Meeks M.* Origins of the Theology of Hope. Philadelphia, 1974, p. 159.

<sup>17</sup> *Нюнка В. Ю.* Современные левокатолические течения и проблемы сотрудничества с ними коммунистов. — Вопр. научного атеизма. М., 1976, вып. 20, с. 260.

<sup>18</sup> *Moltman J.* Mensch. Stuttgart; Berlin, 1971, S. 50.



на сторожі «статус кво», слугує інтересам «владь імуших». За схемою Мольтмана, не імперіалістичне панування, а надмірна віра в людину, в технічний прогрес духовно спустошує цивілізацію. Його варіант християнської антропології спрямований на «переборення» всіх небезпек з допомогою традиційних методів євангельського самовдосконалення. Він не знаходить іншого шляху до свободи і щастя, як у згоді з всевишнім, у надії на есхатологічне майбутнє. А шлях цей веде у безвихідь.

Справді, чи можна досягти великої, гуманної мети, обмежуючись вузькими горизонтами релігійного життя, орієнтуючись на ідеал розп'ятого, а потім вібито воскреслого Христа? Душевний спокій, гармонія — згідно зі схемами «теології надії» — досягаються в самоізоляції віруючого від навколишньої дійсності, боротьби, подвигу і зосередженні на примарних мріях про «чудесне» відродження з богом. Природно, що поширення таких поглядів серед трудящих відповідає далекосяжним ідеологічним задумам правлячих кіл, зацікавлених в дезорієнтації мас, у відверненні безпосередньої загрози своїм привілеям. Навіть прокламування Мольтманом відданості свободі «в світлі месіанської надії»<sup>19</sup> залишається тільки фразою, бо немає ніякого зв'язку з дійсністю.

Новітня соціальна теологія протестантизму прагне збереження свого основного «капіталу» — віри в трансцендентний характер ідеалу. Вона нехтує актуальними проблемами поліпшення матеріального добробуту трудящих. Її «оптимізм» полягає в культивуванні зовні привабливих, але позбавлених реалізму надій. Головний задум «теології надії» пов'язаний зі спробою модернізації однієї з основних релігійних функцій — компенсаційної — з допомогою створення навколо майбутнього-бога ореолу чогось непізанованого, надприродного. Ставиться під сумнів роль суб'єктивного чинника в формуванні суспільства, значення творчих зусиль людей в боротьбі за кращий світ. Соціальна доктрина протестантизму в фокусі «теології надії» набуває вигляду модернізованої християнської утопії, що підносить віру в можливість поступової реконструкції існуючої дійсності в чеканні «завершальних» діянь бога. В той же час заклики, звернуті до християн від імені їх духовних наставників, не лишають ні найменшого сумніву щодо класового спрямування цієї концепції. В одному з номерів редакovanого Мольтманом журналу «Евангеліше коментар» міститься, наприклад, рекомендація дотримуватися «дистанції щодо мирських справ»<sup>20</sup>, заперечується потреба громадської активності віруючих.

«Теологія надії» — одна з тих концепцій, які спрямовані на виправдання політичної індиферентності міщанства, його органічної відрази до самопожертвування, нездатності до наполегливої, невтомної роботи в ім'я високих ідеалів. Сучасний обиватель — продукт так званого суспільства «масового споживання», жертва гонитви за матеріальним достатком, за модою, ревнивий захисник «порядку і спокою», зовнішньої благопристойності. Він готовий задовольнятися обіцянками «кращого» і дрібними поступками правлячих класів, примарними перспективами, досягнення яких не коштує ніяких зусиль, крім євангельського терпіння і молитви. До «теології надії» прихильні і ті, хто не відчуває в собі досить сил, щоб боротися з молохом капіталу, кого зламали особисті невдачі і нещастя, старість і хвороби.

Водночас «теологія надії» є і породженням розгубленості перед труднощами життя, складністю глобальних проблем, перед якими стало людство в останні десятиріччя. У свідомості частини віруючих змістилися поняття реального і нерельйного: надія на подолання в умовах капіталізму «екологічної кризи», наприклад, видається не більш реальною, ніж досягнення особистого безсмертя. Тут і приходять на допомогу приготовлена теологами схема, яка приносить часткове, хоч і ілюзійне розв'язання запутаної ситуації, тимчасове заспокоєння.

Ця сторона «теології надії» враховується церковними ієрархами, використовується буржуазними ідеологами, засобами масової інформації в інтересах глобального маніпулювання свідомістю трудящих. Досвідчені політикани охоче вибачають Мольтману загравання з «припнженними і ображеними», його теревені про свободу: адже далі абстрактної постановки питання про майбутнє блаженство, звільнення від пут буденщини в «союзі з богом» він не йде. Конкретні турботи наших сучасників його мало обходять.

Схожу позицію щодо актуальних проблем нашого часу займають й інші адепти «теології надії». Відмінність в їх поглядах стосується головним чином різного підходу

<sup>19</sup> The context of contemporary theology. Atlanta, 1974, p. 133—134.

<sup>20</sup> Evangelische Kommentare, 1972, Nr. 9, S. 526.

до інтерпретації біблійних пророцтв, а також тих оцінок, які надаються «земним» вчинкам і очікуванням віруючого. Так, на думку західнонімецького теолога В. Гогартена, християнин має справу з «подвійною надією»: перспективами в цьому світі і «чистим» майбутнім, яке ідентифікується з царством бога<sup>21</sup>.

Зрозуміло, що схоластичні дискусії, які точаться між представниками різних шкіл сучасного неопротестантизму, як і всередині окремих «теологій», в деформованому вигляді відображають стан масової, буденної релігійної свідомості. Суперечності і конфлікти життя створюють не тільки фон, на якому відбувається розвиток численних теологічних концепцій, але й впливають на зміст, ідеологічну спрямованість цих концепцій. Звичайно, тут виявляється і певна інерція мислення, консерватизм, особливо характерний для теологічних схем. Але час залишає глибокі сліди і в релігійній ідеології.

«Теологія надії», як і раніш, користується значним впливом в сучасному протестантизмі, хоча дедалі менш підкреслюється її «оптимістичний» характер, найважливішим її місцем стає зіткнення з життям. Діячів неопротестантизму охоплює розпач, коли вони намагаються осмислити ситуацію в «третьому світі», ставлення церкви до конфліктів, що виникають на тлі безробіття, інфляції, милітаризації економіки і посилення небезпеки нового раунду гонки озброєнь, що особливо загострилась з приходом до влади адміністрації Рейгана і консервативних партій в Західній Європі.

Атмосфера занепокоєння панує на останніх екуменічних форумах протестантів і православних. Часто тут не дістають відгуку конструктивні ідеї, пропозиції, спрямовані на зміцнення співробітництва різних контингентів трудящих в боротьбі за мир і соціальний прогрес. Позиція релігійних діячів Заходу нерідко проникнута антикомунізмом, ненавистю до революційних рухів соціалізму. Саме в підході до соціальних проблем вбачає В. Панненберг «важкий пункт» в діяльності Всесвітньої Ради Церков, яка стоїть на чолі екуменічного руху<sup>22</sup>.

Нині неопротестантизм зайнятий шуканнями нового ідеологічного оформлення тих змін, які відбуваються в релігійній свідомості. З'являються і зникають дедалі більш радикальні (принаймні, на словах!) школи і напрями, здебільшого під патронатом євангелічних академій та інших духовних закладів. Американські протестантські діячі Ш. Огден і Дж. Кобб рекламують так звану теологію процесу, яка висувається не тільки як своєрідна альтернатива традиційному супранатуральному християнству, але й тим концепціям, які проголошують релігію «мертвого бога»<sup>23</sup>. З цією метою вони запозичують окремі ідеї з філософських систем Уайтхеда і Хартшорна, екзистенціалізму і феноменології.

Водчас лідери протестантизму не можуть приховати розгубленості перед прискороною «девальвацією» релігійних ідей, яка, зрештою, є відображенням зростаючого розчарування трудящих в соціальних акціях церкви, її політичних орієнтаціях. Про це свідчать, зокрема, і відповіді 14 теологів на питання західнонімецького журналу «Євангеліше коментарє». Серед причин кризової ситуації сучасної теології тут фігурували ремствування на відсутність тісного зв'язку теологів з життям, нехтування інтересами і потребами християнських общин, «розмивання життєвої орієнтації теологічного мислення» та ін.<sup>24</sup>

У цих умовах «теологія надії» в її класичному варіанті, представленому Мольтманом, стикається з все більш критичним ставленням не тільки протестантських мас, але й частини теологів, занепокоєних «радикалізацією» настроїв віруючих, їх дедалі помітнішою прихильністю до «теології революції» та інших концепцій, що виростають на ґрунті загострення соціальних конфліктів. Спостерігається тенденція до модернізації деяких соціальних засад цієї концепції, зокрема надання їм оптимістичної спрямованості. Як підкреслює німецький філософ-марксист Г. Люттер, в поглядах Мольтмана і представниці так званої політичної теології Д. Зелле знайшла відображення глибока криза капіталістичної системи 1970-х років. Тепер в них виразно простежуються мотиви страждання, розчарування. В основі новоствореної «теології страждання» лежить «по-

<sup>21</sup> Gogarten W. Frage nach Gott. Tübingen, 1968, S. 110.

<sup>22</sup> Christliche Existenz und Kirchliche Praxis heute. Freiburg; Basel; Wien, 1975, S. 28.

<sup>23</sup> Добрянков В. И. Современный протестантский теологический модернизм в США. М., 1980, с. 163.

<sup>24</sup> Люттер Г. Современная протестантская теология в ФРГ. — Вопр. научного атеизма, М., 1980, вып. 26, с. 225.

ворот від відомого оптимізму 60-х років до теми страждання людини, що зазвучала вже в «теології надії» Ю. Мольмана»<sup>25</sup>.

Қалайдоскопічна зміна неопротестантських уявлень про майбутнє, як і сам процес народження все нових варіантів теологічних концепцій, є ще одним доказом безперспективності релігійно-ідеалістичних моделей суспільства, що розвивається під переважаним впливом сил миру, прогресу і демократії. Дістають підтвердження геніальні прогнози марксизму-ленінізму про соціалістичну перспективу людства. В той же час прибічників найновіших соціальних утопій чекає гірке розчарування. Не становлять винятку тут і протестантські схеми майбутнього. Справжня причина краху теофутурологічних систем криється в прогресуючій кризі релігії як світогляду, в ідеологічній переорієнтації мас, що поривають з ілюзіями, стаючи на шлях революційного оновлення світу.

\* \* \*

«Теология надежды», возникшая в первой половине 1960-х годов на основе протестантских интерпретаций «Принципа надежды» Э. Блоха, рассматривает прогресс общества с точки зрения христианских пророчеств об осуществлении внисторического идеала «царства божьего». В ее «классическом» варианте, представленном западногерманским теологом Ю. Мольманом, будущее прямо отождествляется с эсхатонем. Все попытки протестантских теологов перебросить «мостик» между земными устремлениями и надеждами людей и религиозными представлениями о «лучшем мире» терпят фиаско. Главный замысел «теологии надежды» состоит в модернизации важнейшей из религиозных функций— функции утешения с помощью создания мистического ореола вокруг проблемы будущего, выдвижения призрачных альтернатив реалистическому подходу к преодолению опасных тенденций в общественном развитии современного капитализма— экологического кризиса, милитаризации экономики и т. п. Социальная доктрина протестантизма в фокусе «теологии надежды» обретает вид модернизированной христианской утопии, провозглашающей возможность постепенной реконструкции существующей действительности в ожидании «завершающих» деяний бога.

<sup>25</sup> Там же, с. 234.

## ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТИКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

З побудовою зрілого соціалізму наше суспільство розвивається вже на власній основі, відбулися значні якісні зміни в усіх сферах суспільного життя, завершується перебудова всього ансамблю соціальних відносин на нових, колективістських началах, внутрішньо притаманних соціалізмові. За цих умов соціальна система соціалізму переростає в органічну цілісність, ядром якої є усупільнене виробництво, дедалі тіснішим і гармонійнішим стає зв'язок економічної, соціально-політичної і духовної сторін розвитку суспільства.

Але все це, як наголосив на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, ще не дає підстав твердити, «що створене у нас суспільство можна вважати досконалим»<sup>1</sup>. На сучасному етапі головним змістом діяльності КПРС і радянського народу є вдосконалення зрілого соціалізму.

Істотною передумовою і складовою такого вдосконалення є поглиблене і всебічне вивчення якісно нових явищ, процесів і тенденцій, характерних для суспільства розвинутого соціалізму. «Тим часом, якщо говорити відверто,— зауважив на Пленумі товариш Ю. В. Андропов,— ми ще досі не вивчили належною мірою суспільство, в якому живемо й працюємо, не повністю розкрили властиві йому закономірності, особливо економічні»<sup>2</sup>. В зв'язку з цим особливої актуальності набуває, зокрема, дальший поглиблений філософський аналіз діалектики соціальних процесів у розвинутому соціалістичному суспільстві.

Істотний внесок у дослідження зазначеної проблеми становить колективна монографія «Діалектика соціальних процесів», створена співробітниками кафедри історичного матеріалізму філософського факультету Київського державного університету.\*

Розпочинаючи аналіз зазначеної наукової праці, слід, на наш погляд, передусім відзначити як вдалий принцип структурної компоновки матеріалу, що складає книгу,— від розв'язання більш загальних, абстрактніших питань до з'ясування конкретних. Подібний підхід видається нам не лише прийнятним, а й необхідним,— адже, як наголошував В. І. Ленін, «хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминує буде на кожному

кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»<sup>3</sup>.

У змістовому і структурному планах монографія поділяється на кілька частин. Перший (загальнотеоретичний) розділ присвячений розглядові взаємозв'язку основних сфер, видів, форм і аспектів людської діяльності. У цьому розділі аргументовано доводиться актуальність проблеми, аналізується стан її розробки, здійснюється вибір і обґрунтування авторського аспекту її вивчення, визначаються мета і засоби дослідження і, нарешті, здійснюється загальна характеристика концепції всієї книги, що конкретизується в наступних її розділах.

Другу частину рецензованої монографії складають три розділи, що йдуть за першим. В них з'ясовується специфіка розвитку основних сфер суспільного життя, особливості взаємодії виробничих відносин і соціальної структури суспільства, місце і роль технічного прогресу у зміні характеру праці, структура і динаміка духовного життя суспільства. В третій частині книги (розділи з шостого по десятий) проблематика зазнає подальшої конкретизації: тут ідеться про суспільну детермінованість життєвої позиції особи, взаємовплив соціальних інтересів і управління людською діяльністю, суспільний ідеал як чинник становлення нової людини і вдосконалення суспільних відносин, умови творчої діяльності, моральну культуру як елемент духовної культури суспільства.

Завершується книга критичним аналізом буржуазних концепцій культури. Загалом структура рецензованого дослідження є, з нашого погляду, чіткою у логічному відношенні і сприяє послідовному викладові отриманих авторами результатів.

Характеризуючи монографію з змістової сторони, потрібно, гадаємо, відзначити передусім високий ідейно-теоретичний та ідеологічний рівень її виконання. Головним завданням, на розв'язанні якого зосередив свої зусилля авторський колектив, було соціально-філософське дослідження розвинутого соціалістичного суспільства як цілісності, і основних його складових — сфер, явищ і процесів життєдіяльності людей, з'ясування особливостей відображення взаємозв'язків і взаємодії різноманітних форм діяльності у категоріальній структурі історичного матеріалізму. Дослідники зазначають, що розробка такої фундаментальної категорії, як діяльність є істотним чинником розвитку всієї системи філософського знання, сприяє вдосконаленню його категоріальної структури, формуванню нових зв'язків і відношень в категоріальній мережі загальносо-

<sup>1</sup> Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 червня 1983 року.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету ЦК КПРС, 14—15 черв. 1983 р., К., 1983, с. 8.

<sup>2</sup> Там же, с. 18.

<sup>3</sup> Діалектика социальных процессов/Под ред. А. А. Лысенко.— Киев: Вища школа, 1983. 215 с.

<sup>3</sup> Ленін В. І. Ставлення до буржуазної партії.— Повне зібр. творів, т. 15, с. 350.

ціологічної теорії. Вони наголошують, що для розвитку категоріального апарата історичного матеріалізму особливого значення набуває розробка не тільки загальної, а й передусім — соціально-філософського аспекту аналізу діяльності, з'ясування визначальної ролі предметно-перетворюючої діяльності в розвитку і реального суспільного процесу, і системи загальносоціологічних категорій, яка відображує цей процес. Авторі рецензованої монографії приєднуються до тих учених, що трактують працю як вихідну категорію понятійно-категоріального апарата матеріалістичного розуміння історії. «Якщо говорити про значущість поняття людської діяльності для марксистської філософської науки про суспільство,— пишуть вони,— то тут ми поділяємо точку зору згідно з якою людська діяльність як праця має найфундаментальніше значення як вихідна категорія історичного матеріалізму» (с. 7), найповніше відповідає вимогам марксистського методу, що висуваються до категорії, яка відображує «клітинку суспільного життя» (с. 8).

Такий підхід до проблем систематизації категорій історичного матеріалізму, будучи в цілому правильним, відзначається водночас, з нашого погляду, певною абстрактністю і потребує дальшої конкретизації, зокрема розрізнення (а) вихідної і (б) базисної, системоутворюючої категорії історичного матеріалізму. Авторі ж, по суті, отождожують ці категорії.

Сформульоване у першому розділі рецензованої книжки положення про трудову діяльність як вихідну категорію наукового філософсько-соціологічного аналізу взаємозв'язків типів, родів, видів, сфер, форм і аспектів діяльності дістає в подальшому своє обґрунтування, інтерпретацію і методологічне застосування як в рамках цього, так і в наступних розділах монографії.

Так, у першому розділі, виходячи з даного положення, автори визначають і характеризують склад понятійного апарата наукового соціологічного дослідження людської діяльності, виділяють всезагальні умови і фактори діяльності суспільства, соціальних груп і осіб, вичленовують з усього розмаїття сфер, аспектів, форм, типів, родів і видів діяльності найважливіші, основні і з'ясовують їх діалектику, здійснюють їх класифікацію, типологізацію і систематизацію. У другому і третьому розділах вивчається механізм зумовленості соціальної структури суспільства процесами історичного поділу суспільної праці, конкретно-історичними формами діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, базису і надбудови. Добре показано ті коріні, якісні зміни, які відбуваються у соціальній структурі соціалістичного суспільства під впливом революційних перетворень характеру, змісту і форми праці, а відповідно — всієї сукупності виробничих відносин. Дослідники прагнуть не тільки виявляти особливості діалектичної взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, способу виробництва і соціальної структури, а й насамперед — на основі пізнання механізму цієї взаємодії — здійснювати наукове передбачення і прогнозування нових суспільних тенденцій, процесів

і явищ. Саме на такий підхід орієнтовано третій, а також — певною мірою — четвертий, шостий, восьмий і дев'ятий розділи монографії. При з'ясуванні місця і ролі технічного прогресу у зміні характеру суспільної праці, увага авторів зосереджується переважно не на фіксації соціальних наслідків науково-технічного прогресу, а на вивченні перспектив їх наукового прогнозування і управління. Сформулювавши досить цікаве, хоч і не в усьому безспірне визначення характеру праці як міри збігу сутності праці та її існування і здійснивши відповідну історичну типологію форм характеру праці, автори в подальшому ставлять собі за мету розкрити значення такого розуміння характеру праці для поглибленого аналізу закономірностей перебігу трудових процесів у різних соціальних контекстах, на різних етапах розвитку суспільства. Показано, що тільки з переходом до соціалізму відбувається звільнення праці, створюються і ефективно використовуються умови для дедалі органічнішого поєднання історичних переваг соціалістичної системи господарювання з досягненнями науково-технічної революції. На жаль, аналіз усіх цих масштабних проблем здійснюється в рамках одного з найменших за обсягом розділів, що спричинює поверховість розгляду деяких із цих питань, зокрема не дано розгорнутого обґрунтування вихідних понять: «характер праці», «історичні типи характеру праці».

Ґрунтуючись на відповідних висловлюваннях К. Маркса та Ф. Енгельса, дослідники залічують до трудової діяльності людей їх працю в сфері не лише матеріального, а й духовного виробництва, тобто і всі різновиди розумової праці: творчість ученого, митця тощо (с. 8—9). Особливості генезису, розвитку, структури і функцій духовного життя, його зумовленість історичним поділом праці і перспективи дальшого прогресу у цій сфері суспільної життєдіяльності за зрілого соціалізму і розглядаються у четвертому розділі книги. Тут з'ясовується методологічне значення вчення історичного матеріалізму про суспільне виробництво для наукового розуміння духовного життя суспільства, соціальних спільностей і осіб, визначається зміст категорії «духовне життя суспільства», її зв'язки з іншими соціально-філософськими категоріями. Зазначається, що можливість формування духовного життя як наукової абстракції виникає за таких історичних умов, коли духовна діяльність конституюється в особливий вид діяльності людей, набуваючи відносної самостійності (с. 7). Зауважимо, до речі, що останнє твердження видається нам небездоганим і потребує певних уточнень. Адже диференціація діяльності на фізичну і розумову працю пов'язана з поділом суспільства на класи-антагоністи і розпочинається в процесі формування класового суспільства. Статус же наукової абстракції духовне життя отримує набагато пізніше — лише завдяки революційному переворотові, здійсненому у суспільствознавстві основоположниками марксизму.

На думку вчених, здійснення сутнісної специфікації духовної діяльності передбачає, зокрема, врахування особливостей кон-

кретно-історичних механізмів функціонування соціальної системи на тому чи тому етапі її розвитку. В зв'язку з цим, доповнюючи розгляд категорії «духовне життя» аналізом значного масиву публікацій з даної проблеми, автори водночас прагнуть поглибити її розуміння, наголошують, що в дослідженнях категорії «духовне життя» необхідно брати до уваги не тільки змістові, а й функціональні характеристики зазначеної категорії (с. 70). Реалізуючи такий підхід, дослідники зосереджують увагу на з'ясуванні суспільних функцій духовної діяльності, соціально-класового характеру розумової праці за умов класового суспільства, тих об'єктивних детермінант, що спричиняють виникнення духовного виробництва як відносно самостійної сфери ідеологічно цілеспрямованої діяльності. Вони цілком слушно підкреслюють, що лише в ході соціалістичної культурної революції формується принципово нове відношення трудящих до духовної культури, освоєння і збагачення якої за зрілого соціалізму стає дедалі важливішим чинником вільної і творчої діяльності в усіх сферах суспільного життя (с. 86—92, 129—191).

Заслугою авторів монографії є й те, що вони досить вдало поєднують загальносоціологічний підхід до вивчення явищ, процесів, тенденцій і закономірностей суспільного життя з підходом спеціально-соціологічним. Чіткіше така конкретизація загальносоціологічного підходу спостерігається у другій половині книги, в розділах з п'ятого по десятій. У зазначених розділах розглядається досить широке коло питань, які, здавалося б, часто-густо взагалі пов'язані між собою дуже опосередковано.

Проте в даному разі авторам вдалося в цілому успішно розв'язати досить складне завдання — поєднати ці розділи в єдиний відносно самостійний «блок». Пов'язує зазначені розділи в один смисловий вузол те, що вони спрямовані на теоретичне розв'язання різних аспектів одного і того ж надзвичайно важливого завдання — формування всебічної і гармонійно розвиненої, соціально активної людини, першою потребою якої є творча діяльність на благо суспільства.

Звичайно, проблема формування нової людини налічує значно більше аспектів і охопити всі аспекти в рамках однієї книги, до того ж не присвяченої спеціальному вивченню зазначеної проблеми, у авторів просто не було можливості. Тому всебічного аналізу даної проблеми ми у рецензованому дослідженні не знаходимо; подекуди відсутні й органічні зв'язки між розділами, а переходи від одного розділу до наступного не завжди логічні.

Книга не позбавлена й деяких інших недоліків. Окремі з них уже зазначалися в процесі попереднього аналізу. Серед інших можна назвати, зокрема, притаманні тою чи іншою мірою майже всім колективним монографіям. Це стильові відмінності авторів різних розділів, неоднотайність у тлумаченні одних і тих же понять та проблем різними дослідниками, повтори тощо. Загалом же рецензоване колективне дослідження робить вагомий внесок у загальносоціологічний аналіз діалектики суспільних процесів вченими Київського держуніверситету і, гадаємо, викличе інтерес у фахівців, пропагандистів, студентів.

*І. В. БОЙЧЕНКО, О. О. ШМОРГУН*

## КРИТИКА БУРЖУАЗНОГО ЕТИЧНОГО РЕЛЯТИВІЗМУ

У видавництві «Мисль» вийшла друком книга В. С. Пазенка, присвячена критичному дослідженню однієї з провідних течій в буржуазній теорії моралі — етичного релятивізму\*. Вона є логічним продовженням його ж монографії «Етико-соціологічний релятивізм. Критичний аналіз буржуазних концепцій», що опублікована 1978 року в республіканському видавництві «Наукова думка». Обидві монографічні праці становлять результат багаторічних досліджень автором буржуазного етичного релятивізму.

Морально-етична проблематика посідає особливе місце в сучасній ідеологічній боротьбі. Здійснюючи «хрестовий похід» проти світу соціалізму, буржуазна ідеологія і пропаганда посилюють свої нападки на соціалістичну мораль і марксистсько-ленінську етику, ідейні та моральні підвалини соціалістичного способу життя. Водночас здійснюються спроби адаптувати буржуазні стандарти моралі до нової історичної ситуації і навіть обґрунтувати «нову мораль». В зв'язку з цим виключно важливого теоре-

тичного і практично-політичного значення набувають аналіз і аргументоване спростування найпоширеніших концепцій, які використовуються теоретиками капіталізму в їх апологетичні «цінностей» буржуазної моралі, в їх нападках на соціалізм. Серед цих концепцій особливо гучною є буржуазний етичний релятивізм.

В. С. Пазенок розглядає феномен етичного релятивізму комплексно — у єдності гносеологічного, логічного, історіографічного і, головне, соціологічного підходів. Це і зумовило структуру книги, її логіку. Зазначимо, що всі ці аспекти висвітлено автором на високому теоретичному рівні. Монографія містить багато нового науково-пізнавального матеріалу. В ній вперше в нашій літературі здійснено класифікацію етичного релятивізму (с. 93—111), дано розгорнуту характеристику релятивістської методології пізнання та інтерпретації моральних явищ (розділ II).

В книзі здійснюється ґрунтовний критичний аналіз концепцій таких відомих на Заході представників етичного релятивізму, як Е. А. Вестермарк, П. Тейлор, Ш. Мозер, конкретно доводиться, що етичний релятивізм — це не тільки антинаукова методоло-

\* Пазенок В. С. Апология аморализма: Критический очерк буржуазного этического релятивизма. — М.: Мисль, 1982. — 231 с.

гія, метафізична за своїм характером, а й левна «філософія життя», метою якої є аполегія аморалізму і морально-етичного нігілізму, антигуманного змісту буржуазного способу життя. Типовим виявом моральної кризи сучасного капіталізму є «незабезпеченість» існування трудящих, моральна «анемія», відчуження особи, «девіантні» поведінка та ін. (див. с. 35—55), посилення в буржуазній свідомості ідеї повної умовності моральних норм.

Водночас етичний релятивізм і спроби виправдання аморалізму в сучасній буржуазній літературі та моральній практиці капіталізму «наштовхуються» на протилежну тенденцію; їм протистоять концепції морального консерватизму, релігійного догматизму та ін.

Даючи загальну характеристику сучасної буржуазної теорії моралі, відзначаючи її антиномічну природу, автор називає обидві ці тенденції. Але бажано, щоб друга з них була б схарактеризована «рельєфніше».

Особливий інтерес становлять ті розділи книги, де йдеться про новітні модифікації етичного релятивізму (ситуативна етика, моральний «інструменталізм», «постпозитивістська» етика та ін.). Критично проаналізувавши новітні публікації буржуазних теоретиків, матеріали XVI Всесвітнього філософського конгресу (ФРН, 1978), дослідник показує соціально-класову зумовленість прагнення ряду буржуазних ідеологів посилити логічну аргументацію з метою доведення теоретичної неминучості релятивістського стилю мислення в етиці, захистити релятивізм у моралі за допомогою ідеї соціального конвенціоналізму («договірний — конвенціональний — релятивізм»), довести «природність» етичного релятивізму за допомогою новітніх даних науки про людину («генетичний» етичний релятивізм тощо, розділ III).

В. С. Пазенок звертає увагу на те, що характерною рисою сучасних буржуазних релятивістських концепцій є намагання «полатати» відвертий скептицизм і негативізм релятивістської методології морального пізнання, розроблені раніше такими відомими буржуазними філософами, як Д. Мур, А. Айер та ін. Автор критично аналізує праці новітньої «хвилі» буржуазних етиків (Р. Хеар, Д. Хармен, Дж. Уїтлі, А. Гівірс та ін.), простежує генетичний зв'язок їхніх концепцій з буржуазними теоріями моралі першої половини нашого століття, показує, що здійснена ними модернізація етичного релятивізму не позбавляє його хронічних недоліків, метафізичного характеру, реакційного змісту. Все це робиться автором аргументовано, на конкретному матеріалі, в процесі дослідження того, як сучасні етичні релятивісти розв'язують кардинальні питання моральної теорії: про природу моралі, морального відображення, про взаємозв'язок моралі й істини, критерій моралі та ін.

У рецензованій праці переконливо спростовуються «аргументи» буржуазних теоретиків, викриваються методологічні хибні і помилки, притаманні їх концепціям. Так, аналізуючи культурний, або антропологічний, етичний релятивізм (концепції М. Герсковіца, А. Кребера, К. Клакхона), В. С. Па-

зенок показує, що цей різновид етичного релятивізму виникає внаслідок абсолютізації моментів особливого в культурі і моралі різних народів, суто функціоналістської інтерпретації моральних норм, заперечення загальної закономірностей морального прогресу (стор. 71—84). Розглядаючи емотивну теорію етичного релятивізму одного із буржуазних «класиків» цього напрямку теорії моралі — Е. А. Вестермарка, дослідник доводить, що релятивізм емотивізму породжується перебільшенням ролі моральних почуттів, абсолютізацією моральної психології, відриву її від моральної свідомості і соціальної практики. І в цьому випадку етика позбавляється статусу наукової теорії, заперечується сама можливість раціонального обґрунтування моральної нормативності.

Критичний розгляд концепцій буржуазного етичного релятивізму органічно поєднується у праці з позитивним висвітленням і розв'язанням тих питань, які є «камнем спотикання» для буржуазних теоретиків. Зокрема, особливу увагу автор приділяє співвідношенню в моралі класового і загальнолюдського та проблеми моральної істини. З позиції абсолютного релятивізму ці проблеми принципово нерозв'язні. Адже метафізична логіка релятивістів заперечує наявність у моралі інваріантних елементів на тій підставі, що вона обслуговує інтереси певних класів і груп, а тому нібито завжди «суб'єктивна», відносна (релятивна). У праці викривається головна хибка цього підходу — невміння «схопити» та теоретично відобразити діалектику абсолютного і відносного в моралі. Як відомо, марксизм заперечує «абсолютну остаточність» будь-якої системи моралі, а тому рішуче відкидає догматичні твердження про абсолютну, «вічну» моральну істину. Але водночас марксизм визнає і доводить наявність відносних, конкретно-історичних моральних норм, суджень та оцінок.

Історична практика, підкреслює вчений, незаперечно доводить, що саме принципи та цінності комуністичної моралі найповніше відповідають прогресивному розвитку людства. А тому саме цей тип моралі органічно поєднує в собі класове і загальнолюдське (стор. 209). Доведення цієї тези (IV розділ) логічно завершує аналіз проблеми етичного релятивізму як такої. Адже тільки таким, практичним чином можливе подолання суперечності відносного та абсолютного в моралі, спростування як етичного релятивізму, так і морального догматизму.

З проблемою абсолютного і відносного в моралі безпосередньо пов'язане питання моральної істини. В монографії докладно аналізуються погляди неопозитивістських теоретиків, які, досліджуючи це питання за допомогою лише формальнологічних методів, дійшли песимістичного висновку про неможливість обґрунтувати істинність чи неістинність моралі, віддати перевагу одній моральній системі перед іншою. В. С. Пазенок підкреслює, що головною вадою суб'єктивістсько-ідеалістичної етики є спроба «знайти» критерій моралі в самій моральній свідомості. Штучно відокремивши сферу моральних відносин і фактів від сфери моральних суджень, понять, оцінок, оголосив-

ши моральну рефлексію головним об'єктом наукового аналізу, етики-релятивісти відверто проголосили конфлікт між етичною теорією і практичною поведінкою людей, заперечують нормативну етику. Автор цілком справедливо зауважує в зв'язку з цим, що бажано цього етичні релятивісти чи ні, їхні теоретичні постулати (про незастосовність поняття істинності та хибності до моралі, відсутність закономірності і об'єктивності в моралі, принцип толерантності та ін.) призводять до морального волюнтаризму і нігілізму, «блокують» практику морального виховання людей. Доведений до краю етичний релятивізм є свідченням краху буржуазної теорії, відкриває шлях моральній безпринципності та свавіллю. Ідеологічна заостреність цього узагальнюючого авторського висновку, ідейний пафос всієї книги, високий теоретичний рівень рецензованого дослідження, змістовне доведення неспроможності сучасної буржуазної релятивістської етики розв'язати актуальні питання теорії і практики морального життя дають можливість широкого використання монографії викладачами філософії і пропагандистами.

Праця В. С. Пазенка містить корисний для спеціалістів довідково-бібліографічний матеріал, знайомить їх з маловідомими публікаціями цілого ряду сучасних буржуазних авторів, забезпечує її інформаційну цінність.

Схвально оцінюючи згадану книжку, значимо, що вона не позбавлена і деяких хиб. Не всі авторські тези обгрунтовані переконливо. Так, докладнішого висвітлення заслуговують, на наш погляд, питання про специфіку моральної істини, критерій моралі, тобто ті питання, які є предметом жвавої дискусії в нашій філософсько-етичній літературі. Бажано було б ширше подати твори українських філософів, які працюють у галузі марксистсько-ленінської етики.

Загалом же книжка В. С. Пазенка «Апологія аморалізму: Критичний нарис буржуазного етичного релятивізму» — помітне явище в нашому науковому житті, вагомий внесок в марксистсько-ленінську літературу з проблем критики сучасної буржуазної етичної теорії.

*І. Ф. НАДОЛЬНИЙ*

## ПРОБЛЕМИ ЕСТЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Зростання ролі суспільної і, зокрема, естетичної свідомості має — закономірне явище поступального розвитку радянського суспільства. Естетичне дедалі глибоше проникає в різні сфери соціальної дійсності і тим самим стає суттєвим чинником духовного прогресу.

Виходячи з настанов основоположників марксизму-ленінізму, партійних документів, авторський колектив рецензованої книжки\* зробив спробу охарактеризувати деякі методологічні питання дослідження естетичної свідомості, її змісту і структури, а також місця і ролі в ній естетичного ідеалу, природу естетичних почуттів та смаків.

Аналізуючи мистецтво як складне соціальне явище, автори монографії зосередили увагу на особливостях художнього відображення дійсності, на діалектико-матеріалістичному тлумаченні процесу творчості.

Зазначений підхід, безперечно, заслуговує на увагу, оскільки загальнотеоретичні положення, які висвітлюються у праці, розглядаються в контексті практичних завдань естетичного виховання як складової частини комуністичного будівництва.

Монографія складається з двох розділів. У першому розділі «Естетична свідомість розвинутого соціалістичного суспільства» розкриваються специфіка формування і структура естетичної свідомості, місце і роль ідеалу в системі соціалістичної естетичної свідомості, соціальна природа естетичних почуттів і смаків. Естетична свідомість аналізується як форма суспільної свідомості. Наводяться визначення суспільної

свідомості як духовного життя суспільства на відповідному етапі його розвитку як сукупності ідей, поглядів, понять, уявлень, суджень, що відображають суспільну дійсність на теоретичному рівні, а також як систему почуттів, емоцій, переживань тощо, в яких виявляється соціально-психологічний рівень суспільної свідомості. Особливістю форм суспільної свідомості, в тому числі естетичної, є те, що кожна з них відображає певну сторону суспільного буття, характеризується різноманітністю різновидів практики, діяльності людей.

Автори дотримуються думки про те, що естетичне є атрибутом не лише художньої діяльності, а й усієї матеріально-духовної практики людини. Це, безперечно, правильне теоретичне положення. Обмеження естетичної форми свідомості художніми аспектами збіднює уявлення про важливі форми суспільного життя, які мають велике значення у становленні естетичного потенціалу суспільства. Дійсно, естетичну свідомість не можна обмежувати мистецтвом. Вона виникає разом з естетичною діяльністю, як відображення процесу і результатів цієї діяльності.

У монографії обгрунтовується думка про те, що естетичне відношення, уособлюючи єдність естетичної свідомості та естетичної діяльності, опосередковує їх взаємовідношення в ґносеологічному і функціональному планах.

На нашу думку, в тріаді — естетична свідомість, естетична діяльність та естетичне відношення — кожний структурний компонент виконує опосередковуючу функцію щодо двох інших.

Безумовно, заслуговує на увагу підхід авторського колективу до аналізу естетичної

\* Естетична свідомість і мистецтво соціалістичного реалізму. — К. : Наук. думка, 1981. — 190 с.



потреби, яка виникає разом з формуванням естетичних почуттів, естетичної свідомості, естетичної діяльності та естетичного відношення. Такий підхід дає змогу рельєфніше зобразити структуру естетичної свідомості.

Структуру естетичної свідомості, як відомо, становлять естетичні потреби, інтереси, сприйняття, почуття, насолода і переживання, оцінки, переконання, смаки, судження та ідеали, погляди й теорії та ін. Цілоком слухно в книжці стверджується, що виділення зазначених компонентів (елементів) естетичної свідомості ще не дає повного уявлення про структуру. Структуру свідомості утворюють власне зв'язки між компонентами, система взаємовідношення між ними, механізм їх функціонування на різних рівнях.

На цій методологічній основі робиться висновок, що естетична свідомість є єдністю емоційного й раціонального, загального й окремого, об'єктивного й суб'єктивного, суспільного та індивідуального, теоретичного й практичного, ідеологічного та психологічного та ін. Проте відзначимо, що запропонований підхід до структури естетичної свідомості, хоча загалом є плідним, не єдиний. Серед різних компонентів естетичної свідомості, на думку авторів, чільне місце посідає естетичний ідеал. Естетичний ідеал — це такий елемент естетичної свідомості, який своєрідно охоплює всі грані дійсності як відображення естетичних уявлень особи, потреб суспільства (окреслює він і соціальні параметри творчої здатності людини).

Естетичний ідеал здійснює матеріалізується у творах мистецтва. У зв'язку з цим мистецтву належить особливе місце в естетичному освоєнні світу людиною, оскільки саме воно найбільше концентрує результати цього відображення, безпосередньо продовжуючи і збагачуючи масову естетичну свідомість. Вищий рівень художнього освоєння світу — це естетична теорія (естетична наука), яка розв'язує філософські питання про відношення естетичної свідомості до дійсності.

Окремий параграф приділено розкриттю місії й ролі естетичного ідеалу в системі соціалістичної естетичної свідомості. Поданий тут матеріал змістовний, добре аргументований. У книжці робиться висновок, що естетичний ідеал — це уявлення про досконале суспільство і людину, їх гармонійну єдність, що реалізується на основі закономірностей суспільного розвитку, розвитку творчих можливостей людини. Поступальний рух нашого суспільства до комунізму органічно пов'язується з дівістіо комуністичного естетичного ідеалу, його життєстворюючої сили.

Розглядаючи естетичну свідомість, не можна обминути проблему природи естетичних почуттів і смаків. Естетичне почуття є особливим різновидом почуттів людини, в якому яскраво виражена соціальна природа, зафіксований духовний світ особистості як емоційний, так і інтелектуальний. Такі почуття, обґрунтовуються в праці, формуються під безпосереднім впливом усього духовно-практичного досвіду людини, її природного і культурного середовища. Естетичні почуття мають велике значення для формування цілісної, гармонійної

і всебічно розвиненої людини, активного будівника соціалістичного суспільства. Естетичне почуття в системі естетичної свідомості тісно пов'язане з естетичним смаком. Естетичний смак — це здатність судити про явища і предмети світу з погляду краси. Це — судження оцінного, аксіологічного характеру. В основі смаку лежить естетичне ставлення людини до світу як різновиду його духовного, практичного освоєння.

У другому розділі «Естетична свідомість і художня творчість» розкривається специфіка естетичного відображення дійсності в мистецтві, роль класичної спадщини в соціалістичній культурі, соціально-моральна спрямованість художнього зображення сучасника.

Естетичне відображення дійсності — це специфічна форма пізнання життя, один із важливих способів оглянення світу людиною, який найяскравіше виражається в духовній діяльності і мистецтві. Навколо питання про характер відображення дійсності в мистецтві точиться гостра ідеологічна боротьба. Сучасна буржуазна естетика однобічно тлумачить мистецтво, у відриві його від дійсності, нехтує суспільно-історичною практикою як основою активію-творчої суті мистецтва та відображення в ньому навколишнього середовища.

Марксистсько-ленінська концепція мистецтва ґрунтується на принципах діалектичного та історичного матеріалізму і насамперед на матеріалістичному розумінні історії, ленінської теорії відображення і принципів партійності. Саме ці провідні методологічні принципи марксистсько-ленінської естетики дають змогу розглядати мистецтво на основі живої історичної практики, конкретного суспільного життя, вказують на зумовленість специфіки естетичного відображення дійсності в мистецтві характером і особливостями художньо-творчої діяльності людини.

Значне місце автори рецензованої монографії відводять розкриттю специфіки художньої діяльності, художньому методу та естетичній свідомості. Загалом ця частина книжки написана змістовно, але, на жаль, в ньому недостатньо витримано концептуальну цілісність поданого матеріалу.

На високому теоретичному рівні написаний параграф, присвячений актуалізації класичної спадщини в соціалістичній художній культурі. Авторі доходять висновку, що класичні твори мистецтва не тільки відображають ті часи, у які вони створювалися, а й розкривають людству його суть, гідність і сенс існування особистості. Саме цей гуманістичний потенціал класичного мистецтва і робить можливою актуалізацію класичної художньої спадщини в соціалістичній культурі. Наше ставлення до художніх досягнень минулого, до класичного мистецтва не має нічого спільного з комерційним ставленням сучасної капіталістичної «індустрії розваг» до художньої спадщини. Справжнє освоєння прогресивної художньої спадщини не передбачає ні відмови від контексту з сьогоденням, ні штучного «осучаснення» явищ іншої доби. Естетична насолода класичним художнім твором передбачає розуміння його з погляду сучасних проблем.

У праці критикуються захоплення односторонніми, інтерпретаційними підходами до художніх творів минулого. З другого боку, автори цілком слушно вказують на хиби так званої стандартизації виконавських стилів і канонізації окремих виконавських тлумачень художнього образу. Для підтвердження цих тез залучається значний ілюстративний матеріал з історії мистецтва. Все це дає змогу авторам твердити, що освоєння літературної класики неможливе без виховання навичок спілкування з книгою, без здатності насолоджуватись глибокими

думками, влучним словом, точним спостереженням письменника.

Підбиваючи підсумок, скажемо, що рецензована книжка має деякі хиби. Не всі параграфи рівноцінні як за змістом, так і за стилем викладу матеріалу. Загалом же вона виконана на високому ідейно-теоретичному рівні, з інтересом сприйметься науковцями, широким колом суспільствознавців, фахівцями з марксистсько-ленінської естетики.

*М. М. МОКЛЯК, Л. П. НЕЛЬГА*

## КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

**ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ.**— Киев: Наукова думка, 1982, 341 с.

Монографія становить п'яту книгу циклу праць з теми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання та дії», присвячених загальносоціологічному аналізу взаємозв'язку соціального пізнання та суспільної практики. В ній досліджуються загальносоціологічні закономірності функціонування і розвитку соціалістичного способу життя, його поступового переростання в комуністичний. Вперше в нашій літературі розкривається гуманістична природа соціалістичного способу життя. Доводиться, що науково обгрунтований реальний революційно-дійовий гуманізм є найбільш істотною характеристикою й особливістю соціалістичного способу життя. Розкривається антигуманізм буржуазного способу життя.

**ИГНАТОВ В. А. БУРЖУАЗНАЯ ФУТУРОЛОГИЯ О БУДУЩНОСТИ НАЦИЙ (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ).**— Киев: Наукова думка, 1982. 452 с.

З марксистсько-ленінських позицій критикуються футурологічні концепції майбутнього націй і національних відносин. Висвітлюються ідейні процеси, що характеризують новітній етап загальної кризи капіталізму. Викривається реакційно-утопічний характер футурологічних концепцій і намагання буржуазних авторів створити альтернативу марксистсько-ленінському вченню про розвиток націй і національних відносин.

## Наші автори

- БАЛАБАЄВА**  
Зінаїда Василівна — кандидат історичних наук, доцент, завідувача кафедрою наукового комунізму Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О. С. Попова
- БОНДАР**  
Неллі Олексіївна — старший викладач Одеської державної консерваторії ім. А. В. Нежданової
- БРУДНИЙ**  
Володимир Ісакович — кандидат філософських наук, доцент Одеського політехнічного інституту, науковий консультант Одеського обласного науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи
- ГОПЧЕНКО**  
Петро Григорович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою філософії Одеського інституту народного господарства
- ГРИЗОВА**  
Ірина Олександрівна — викладач Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова
- ЗАДИРАКО**  
Петро Спиридонович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою філософії і наукового комунізму Одеського інженерно-будівельного інституту
- ЗИКІН**  
Анатолій Сергійович — завідувач відділом наукових досліджень Одеського науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи
- КРАВЧЕНКО**  
Віктор Артемович — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедрою філософії Інституту підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів Міністерства морського флоту СРСР
- КУРЧИКОВ**  
Леонід Миколайович — доктор філософських наук, професор Одеського політехнічного інституту
- МАКСИМЕНКО**  
Григорій Дмитрович — секретар Одеського обкому Компартії України
- МАТВЄЄВ**  
Станіслав Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського інституту народного господарства
- ОГАНІСЯН**  
Михайло Сергійович — кандидат філософських наук, доцент Одеського політехнічного інституту
- ПОПОВА**  
Ірина Марківна — доктор філософських наук, професор, завідувача кафедрою філософії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова
- РОДЖЕРО**  
Олексій Миколайович — кандидат філософських наук, доцент Одеського політехнічного інституту
- СЕТРОВ**  
Михайло Іванович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою філософії природничих факультетів Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова
- ЦОФНАС**  
Арнольд Юрійович — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедрою філософії Одеського політехнічного інституту
- ШАПО**  
Людмила Семенівна — старший викладач Одеського інституту холодної промисловості
- ШИШОВА**  
Аделіна Володимирівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Одеського політехнічного інституту
- ЩЕТНИКОВА**  
Раїса Олексіївна — аспірантка Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова
- ЯЦЕНКО**  
Анатолій Миколайович — кандидат філософських наук, доцент Одеського інженерно-будівельного інституту